

NONWANEPHETELETŠANNETE LE KANEGELO YA HISTORI KA TEBELELO YA SEPEDI

ka

S.M. NKADIMENG

2016

NONWANEPHETELETŠANNETE LE KANEGELO YA HISTORI KA TEBELELO YA SEPEDI

Ka

STEPHEN MANANGANE NKADIMENG

E neelwa bjalo ka karolo go ya ka dinyakwa tša dikrii ya

MASTASE

ka

Kgorong ya Maleme a Babaso

mo

LEFAPHENG LA THUTABOTHO

MOHLAHLI: PROFESA M.J. MOJALEFA

YUNIBESITHI YA PRETORIA

PRETORIA

MOPITLO 2016

MALEBO

Ke rata go lebiša ditebogo tša ka tša go se kaakwe selo go mohlali wa ka Profesa M.J. Mojalefa. Mogale 'a Ngwaketse ke leboga bopelonolo, bopelohlomogi le kgotlelelo yeo o bilego le yona ge o ntlhahla, o bile o sa mphelele pelo - ge ke etšwa forong o mpušetša. Mogale wa thaba tša Leolo, bjalo ka moditi lehono o alošitše bodika. Go šetše bogwera. Dula o le komana...

Go ba bokgobapuku bja Yunibesithi ya Pretoria ke re thušo ya lena e nkgontšhitše mafelelong. Go wene ngwetši ya Matebele, ke ra Rachel Mahlangu, ngwana' Mapeka, gauta le selibera ga ke natšo. Ramasedi wa poloko a be le wene. O tšwele pele ka go thuša šaba le la Thulare.

Ke leboga le Morena Piki Lepota, Mohlako wo mogolo wa Raphogole 'a Ngwato ge a nthušitše ka phetolelo. Le ka moso Mminanoko.

Nka dira phošo ge nka se leboge Dingaka tše: R.M. Thobakgale (Ngwaketse), R.A. Maila (Hlabirwa), N.I. Magapa (Mphela), K. F.Mothiba,(Mmakobo), P.M. Kgatla (Mmušo) le K.J. Lebaka (Pebetse). Khušetšo yeo le bilego le yona go nna ke yona e dirilego gore ke phethe mošomo wo. Le ka moso.

Lena ba isiNdebele Dictionary Unit, ka kudu wene S. Maako le nthušitše kudu. Ge nkabe e se ka lena ga ke tsebe gore nkabe ke le kae.

Go Dinagaka Cholo J.P. le M.I. Kekana, ke re le bile bagwera ba bolo ba puku. Ge ke phohlile le be le mpompela bokamošemane a pompa leotwana la paesekela. Thekgo ya lena e nkušitše pelo.

Go bana bešo Tumedi le Mampubane ke ra Magatlo le Mahlako le nthekgile ka mešegofela. Le ka moso bana ba Nape le Mogošadi.

Go mmagobanake, Mafoše, ngwana' Banareng ke re thekgo le tutuetšo ya gago di noša a mokgako. Le ka moso, Monarekgomo.

Go bana ba ka Mamotlou Nape (yo a retwago ka la Pheladi) Taolane Molaodi (yo a retwago ka la Nape) le Malema (yo a retwago ka la Phogole) ke re thekgo le tutuetšo ya lena di nthušitše gore ke kgone go kgereša thaba ye. Le ka moso.

Go batswadi ba ka bao ba ithobaletšego, e lego Tate Taolane Ben Molaodi (Nape 'a Mmolo le Pheladi) le mme wa ka Mamorope Ennicah (Mogošadi 'a Phogole le Mahlako), ke leboga kgodišo le thuto yeo le mphilego yona. Sekolofisi sa lena ga sa wela ka nokeng.

Ke leboga Modimo ge a ntšhireleditše dinakong tšohle ge ke be ke ewa ke tsoga, gomme a ntshwere ka seatla sa gagwe sa tšhireletšo.

TŠUPANE

MATLAKALA

KGAOLO YA PELE.....	1
1.1 PEGELONEPIŠO YA NYAKIŠIŠO	1
1.2 MAIKEMIŠETŠO A NYAKIŠIŠO YE.....	1
1.3 PEGELONEPIŠO YA BOTHATA	2
1.4 DIKANEGELO TŠA BOPHELO BJA SETŠO	2
1.5 TEKOLO YA DINGWALO.....	5
1.6 MOKGWANYAKIŠIŠO	9
1.6.1 Go hlaloša	10
1.6.2 Go hlatholla	11
1.6.3 Go bapetša	11
1.7 TAETŠONYAKIŠIŠO/MMOTLOLO WA NYAKIŠIŠO	12
1.7.1 Diteng	14
1.7.2 Thulaganyo.....	15
1.7.3 Mongwalelo	16
1.8 BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO.....	17
1.9 THULAGANYO YA DIKGAOLO	17
KGAOLO YA BOBEDI	19
2.1 NONWANEPHETELETŠANNETE	19
2.1.1 Matseno.....	19
2.1.1.1 Kanegelo.....	19
2.1.1.2 Nonwanepheteletšannete	22
2.1.1.4 Nonwanekakanywa (<i>'Fantasy'</i>).....	28
2.1.1.5 Kanegelorato (<i>'Romance'</i>)	33
2.1.1.6 Kanegelonnete (<i>'Realistic stoty'</i>).....	34
2.1.2 Thumo	37
2.1.2.1 Diponagalo tše bohlokwa tša nonwanepheteletšannete.....	37
2.1.2.2 Diponagalo tše bohlokwa tša nonwanekakanywa	38
2.1.2.3 Diponagalo tše bohlokwa tša kanegelorato	40
2.1.2.4 Diponagalo tše bohlokwa tša kanegelonnete	41
KGAOLO YA BORARO	44
3.1 KANEGELO YA HISTORI	44
3.2 MATSENO.....	44
3.2.1 Tihalošo ya kgopolo ya kanegelo ya histori.....	44
3.2.2 Moanegwa wa kanegelo ya histori	45
3.2.3 Tiragalo ya kanegelo histori.....	46

3.2.4	Tikologo ya kanegelohistori	47
3.2.4.1	Seemo sa leago	47
3.2.4.2	Lefelo la tiragalo	47
3.2.4.3	Nako ya tiragalo	47
3.2.4.4	Sebopego sa kanegelo ya histori: diteng	48
3.3	THUMO	67
KGAOLO YA BONE		69
4.1	DITENG TŠA KANEGELO YA NONWANEPHETELETŠANNETE	69
4.2	MATSENYAGA EKAKARETŠO	69
4.3	MATSENO	69
4.3.1	Diponagalo tša kgopolo ya nonwanepheteletšannete	69
4.3.1.1	Matsenyagae	69
4.3.1.2	Di anegwa go lebišitšwe ditumelo tšeo go bego go dumelwa gore di na le bokgoni bjo bo itšego go maphelo a ka mehla a setšhaba	70
4.3.1.3	Di lebana le boipshino, eupša gape le thuto	71
4.3.1.4	Di swere tsebo ye bohlokwa ye e kgwahlišago ditlemagano tša setswalle magareng ga meloko le ditšhaba, e lego tsebo yeo gannyane gannyane e bopago motheo wa dikanegelo tšeo di kgontšhago batho go ithuta ka bobona le lefase le ba phelago go lona	72
4.3.1.5	Dinonwane tša go ngwalwa ga di aroganywe, di a ithutwa le go diragatšwa tša tsenelela ka mokgwa wa go bogelwa/lebelelwa, go theeletšwa le go ekiša	73
4.3.1.6	Nonwanepheteletšannete ke motheo woo go wona ngwana a ithutago go bala kgopolo ya gagwe ka polelo ya diswantšho, e lego polelo e nnoši yeo e kwešišegago pele ga ge kgopolo yeo e budulego e ka fihlelelwa ...	74
4.3.1.7	Di na le polelo ye bonolo	74
4.3.1.8	Di a thabiša le go laela bokgoni bja tšona bja go ikgetha; ke go re di dira bjalo ka mokgwa wa go bolela le ngwana thwi	75
4.3.1.9	Di kgatha tema ye bohlokwa dikopanong tša go rulaganyetšwa thuto ya setšhaba, ka ge di beile ditiragalo tša tšona go motho yo a tshelago melao ya setšhaba ya phedišano	75
4.3.1.10	Di beakanyeditšwe bana ka tsela ya dikošana, dipapadinyana, ditemanatee le dithaloko	76
4.3.1.11	Di tswalana le dingwalo tše dingwe, le go aba mokgwa wo mongwe wa tšona, e lego wa tshwantšhokgopolo, go utolla, go beela nnete ka thoko lebakanyana, go homotša le ka moka tšeo bana ba nago natšo	77
4.3.1.12	Di nepiša kanegelo ya go thewa godimo ga maatla ao a sa hlalošegego, ke semaka	78
4.3.1.13	Di bonala bathong bjalo ka maleatlala, mehlolo, go se kwešišege, di na le ditumelo tša go tšhoša	79
4.3.1.14	Di na le khuetšo ya bomodimomothwana, boloi, makgema, dikgetwane le tše dingwe	81
4.3.1.15	Di bolela ka go swantšha/bapiša gore bophelo ke bjo bothata, goba bophelo e no ba toro fela	82
4.3.1.16	Di lemogwa ka diponagalo tše bohlokwa, e lego:	83
4.3.1.17	Mohutangwalo wo ke kemedi ya dikanegelo tša bana ka gore di bonolo, di na le poeletšo, di hlamitšwe baanegwa ba go lekanela gammogo le dihlopha tša mantšu	84
4.3.1.18	Bakgathatema ke batho le diphoofole: Batho ba ka thušago, le diphoofole di ka kgontšha moanegwathwadi go fetoga le go fetoša lefelo le go dira lefase gore le kgonege go dulwa ka kgotsofalo	87
4.3.1.19	Diphoofole di thuša gore batho ba dule ba kgokagane le tlhago, go ba le bohlale bja tlhago bjo bo laolwago ke yona tlhago	87

4.3.1.20	Maikemišetšo a nonwanepheteletšannete e be e le kgegeo ya maitshwaro a setho, go ruta thuto ya boitshwaro baneng le go kgala tshwarompe ya diphoofole.....	88
4.3.1.21	Phišegelo ya bokamoso bjo bobotse ke tabakgolo e tee ya nonwanephetete-letšannete: yo a dirilego tše botse o a putswa mola modiradibe a otlwa	89
4.3.1.22	Mafetšo a nonwanepheteletšannete ke a lethabo; ke go re mafelelong dilo di fetogela go ba tša go thabiša fao e ka bago bohumi, letago le bophelo bjo bo feleletšego	89
4.4	THUMO	90
KGAOLO YA BOHLANO		91
5.1	DITENG TŠA KANEGELO YA HISTORI	91
5.2	MATSENO	91
5.2.1	Leago.....	91
5.2.1.1	Seemo sa leago	91
5.2.1.2	Tlala	98
5.2.1.3	Boloi	99
5.2.1.4	Ntwa	103
5.2.1.5	Malwetši	106
5.2.1.6	Khudugo.....	106
5.2.2	Bogoši.....	108
5.2.3	Histori	112
5.2.5	Politiki	116
5.2.6	Setšo	117
5.3	THUMO	123
KGAOLO YA BOSELELA		125
6.1	THULAGANYO YA NONWANEPHETELETŠANNETE	125
6.2	MATSENO	125
6.2.1	Matseno a nonwanepheteletšannete.....	126
6.2.1.1	Matseno a a tiwaelegilego, e lego molao wa kanegelotšhaba wa matseno: kgalekgale, keketla, e rile e le nonwane 126	
6.2.1.2	Moanegi le batheetšiši ba a e (fomula) tseba: Nonwane nonwane! (moanegi) Keleketla! batheetšiši)....	128
6.2.1.3	Go na le poeletšo ya sekafoko le ge e le sehlophafoko, seo se bušetšwago gannyane goba ka ntle ga phetogo, ge tiragalo yeo go šongwago ka yona e diragala	130
6.2.1.4	Fomula yeo ya mafetšo: Seo sa mosela seripa! Nonwane e fedile, bjalobjalo	131
6.2.2	Mmele wa nonwanepheteletšannete	131
6.2.2.1	Moanegwa (wa mosenyi le sehvirihwiri).....	131
6.2.2.2	Ditiragalo	137
6.2.3	Thumo ya nonwanepheteletšannete	144
6.3	THUMO	146
KGAOLO YA BOŠUPA		148
7.1	THULAGANYO YA KANEGELO YA HISTORI	148
7.2	MATSENO	148

7.2.1	Kalotaba ya kanegelo ya histori.....	148
7.2.1.1	Moanegwa	151
7.2.1.2	Ditiragalo.....	155
7.2.1.3	Tikologo	156
7.2.2	Tšwetšopele ya kanegelo ya histori.....	160
7.2.3	Sehloa sa kanegelo ya histori.....	164
7.2.4	Tlemollahuto ya kanegelo ya histori	166
7.3	THUMO	168
KGAOLO YA SESWAI.....		170
8.1	THUMO	170
8.1.1	Matseno.....	170
8.1.2	Kgaolo ya pele.....	170
8.1.3	Kgaolo ya bobedi.....	171
8.1.4	Kgaolo ya boraro	177
8.1.5	Kgaolo ya bone.....	179
8.1.6	Kgaolo ya bohloano.....	180
8.1.7	Kgaolo ya boselela	181
8.1.8	Kgaolo ya bošupa.....	181
9	ENGLISH SUMMARY	184
9.1	KEY TERMS.....	186
10	METHOPO	188

KGAOLO YA PELE

1.1 PEGELONEPIŠO YA NYAKIŠIŠO

Bjalo ka ge sererwa sa nyakišišo, 'Nonwanepheteletšannete le kanegelo ya histori ka tebelelo ya Sepedi', se ipolela, nyakišišo e tlo thewa godimo ga tlhalošo le papetšo ya tiragatšo-/kanegelohistori ka leihlo la dingwalo tša Sepedi ka ge go le tekateko ya tlhalošo ya dikgopolo tše pedi tseo. Ka yona tsela yeo ge, ngangišano e tlo ikemišetša go rarolla thulano ya dikgopolo tša bothata bja go lebana le go hlatholla phapano gare ga nonwanepheteletšannete le kanegelo ya histori go ya ka fao bo tšweletšwago ke Guma (1967), Finnegan (1970) le Mathivha (1973) ka gona. Le ge e le gore dinyakišišo ka botšona tša peleng (tše mmalwa), di hlalošitše kanegelo ya histori le nonwanepheteletšannete, dikanegelo tša mohuta woo ka botšona, di tlo bonwa bjalo ka bothata bja bobedi (e sego bja mathomo) mo nyakišišong ye.

Ka fao ge, bothata bjo bja phapano ya dikgopolo tša mabapi le go hlaloša mareo a mabedi a, gape bo šetše bo lemogilwe peleng le ke Msimang (1986:26), yoo a hlalošago gore taba yeo e no ba mafokodi a tlhalošo ya Bascom (1965:4) mabapi le pharela yeo ya go fapanya kanegelo ya histori le nonwanepheteletšannete. Le ge go le bjalo, Msimang ga se a dira nyakišišo ye e tseneletšego ya bothata bjo, ka lebaka la gore maikemišetšo a nyakišišo ya gagwe e be e le go sekaseka khuetšo ya kanegelotšhaba mo dipading tša isiZulu, go feta go fapantšha dikgopolo tše mo dingwalong tseo. Ka tsela yeo phapano ya ditlhalošo tša dikgopolo tše e sa šintše meno.

Mekgwa ya popego ya khwalithetifi e tlo dirišwa mo nyakišišong ye go thuša go bontšha ka fao nonwanepheteletšannete le kanegelohistori di ka tsinkelwago ka gona, ka go bapetšwa go tšwa lehlakoreng la dingwalo tša Sepedi gore phapano ya tšona e tle e lemogwe gabonolo.

1.2 MAIKEMIŠETŠO A NYAKIŠIŠO YE

Maikemišetšothwi a nyakišišo ye ke go

- lekola le go hlaloša/sekaseka sengwalo sa Make sa go bitšwa *Sello sa Tonki le Pere* (1963) le sa Maloma sa go bitšwa *Marangrang* (1972),
- hlopholla le go ithuta dikarolo tša dingwalo tša nonwanepheteletšannete le kanegelohistori,
- hlatholla dikgopolo tša go fapafapana tša dingwalo tša mohuta wo,

- bapetša nonwanepheteletšannete le kanegelohistori ka go fapantšha dikgopolo tše pedi tše, le
- sekaseka ka mokgwa wa go bapetša sebopego (diteng le thulaganyo fela) sa nonwanepheteletšannete le tiragatšo-/kanegelohistori.

1.3 PEGELONEPIŠO YA BOTHATA

Monyakišiši o tlo tšweletša bothata gore bo bonagale gabotse, go ya ka fao bo šetšego bo hlagišitšwe ke Guma (1967), Finnegan (1970) le Mathivha (1973), go kgonthiša gore go na le bothata bjo bo swanetšego go rarollwa malebana le kwešišo ya seo se bolelwago ke kgopolo ya tiragatšo-/kanegelohistori ge e bapetšwa le ya nonwanepheteletšannete go ya ka kamano ya dingwalo tša Sepedi.

Nyakišišo ye e tlo leka go rarolla potšišo/bothata ka go nepiša sebopego goba moakanyetšo ('*design*') wa nonwane/kanegelo ya go ngwalwa ke Make (1963), *Sello sa Tonki le Pere* le tiragatšo ya Maloma (1972) ya go bitšwa *Marangrang*, gomme ka go dira bjalo go tlo katanelwa tlhalošo ya go tšweletša phapano magareng ga nonwanepheteletšannete le tiragatšo-/kanegelohistori.

Le ge go le bjalo go tlo ba bohlokwa gape nyakišišong ye, go lekola ka boripana gape le dikanegelo tša bophelo bja bogologolo tša Sepedi ka gobane dikanegelo tšeo di fatišišwago mo e le tša bogologo (kgale); ka go realo tekolo yeo e tlo thuša tebelelolefsa ya tlhalošo ya dikgopolo tšeo di lebeletšwego ka leihlotekolo.

1.4 DIKANEGELO TŠA BOPHELO BJA SETŠO

Ge a ngwala pegokgatišwa ('*monograph*') ka ga dikanegelo tša bophelo bja bogologolo, Groenewald (1993:39), magareng ga dingwalo tše a di hlophelago legorong le, ga a akaretše tiragatšo ya Maloma ya *Marangrang* (1972) gammogo le dikanegelotšhaba, eupša semaka ke gore ge a ruma ditaba tšeo o gatelela gore dikanegelotšhaba ke motheo wa dingwalo tša bophelo bja histori/bogologolo:

Lehumo la dingwalo ke tša bogologolo dinonwane, diema le dithai, bjalo bjalo... Bangwadi ba Sesotho sa Leboa ba šetše ba thomile go ngwala dingwalo tšeo gore di se be ditaola tše di yago badimong (*ibid*:66).

Ngangišano ye ya Groenewald, e hlola kgakanego ka gobane ge go bolelwa ka dikanegelo tša bophelo bja bogologolo go swanetše go hlamulwe le ka ga dikanegelotšhaba gammogo le dikanegelo tša go swana le tša histori (ya bogologolo) ka gobane ke karolo ya mohutangwalo wo. Taba ye e thekgwa ke Cuddon (1998:383) ge a re kanegelo ya mohuta wo (wa bogologolo) e ka ga ditaba tša histori, tšeo di utollelago mmadi ka ga ditlwaelo le mekgwa ya lebaka leo le itšego la histori (Serudu, 1989:37). Ke ka fao Lindenberger (1975:6) a fogo re motheo wo mogolo wa kanegelo ya histori ke ditiragalo tša go lebana le histori ya setšhaba seo se itšego, seo se phetšego nakong yeo e itšego ya bogologolo (Shaw, 1983:23).

Eupša ge a tšwela pele, go kgonthiša kgolo ya dikanegelo tša bophelo bja bogologolo, Groenewald (1993:39), magareng ga tše dingwe, o no bolela ka go akaretša gore mohutangwalo wo wa dikanegelo (tša bogologolo), bjalo ka mehutangwalo ye mengwe, le wona o thomile go ngwalwa go tloga mathomong ka ngwaga wa 1949 go fihla ka wa 1985. Kanegelo ya mathomo ke ya Phorohlo Mamogobo ya go bitšwa *Kxamphuphu* ya go ngwalwa ka 1949. Mamogobo o hlakahlakanya bophelo bja bogologolo, boloi le nonwane ya Tselane, ge a ngwala kanagelo yeo. Go lemogwa gore o dirišitše polelo ya go teba, le ya go kgahliša, ka ge e tanya šedi ya mmadi. Ka morago ga go phatlalatšwa ga kanegelo yeo go napile gwa latelwa Ramaila ka go ngwala *Taukobong* ka ngwaga wa 1951. Phatudi o tšwetše pele go ngwala padinyana ya *Tladi wa Dikgati* ka ngwaga wa 1958.

Mongwadi yo mongwe yo mogolo (ka ge a ngwadile ka ga boleng bja setšo ka botlalo) ke Matsepe, O.K. Matsepe o ngwadile dipadi le dipadinyana tše senyane tša maemo a mankalakaleng, e lego:

Sebatakgomo (1950-60)

Kgorong ya Mošate (1962)

Lešitaphiri (1963)

Megokgo ya Bjoko (1969)

Letšofalela (1972)

Kgati ya Moditi (1974)

Tšhelang gape (1974)

Tša ka mafuri (1974)

Mahlatse a madimabe (1981)

Go tlo lemogwa gore bontši bja dingwalo tša gagwe (Matsepe) di phatlaladitšwe ka ngwaga o tee (1974): *Kgati ya Moditi* (1974), *Tšhelang gape* (1974) le *Tša ka mafuri* (1974), mola tše dingwe di phatlaladitšwe go ya ka go latelana ga mengwaga: *Kgorong ya Mošate* (1962) le *Lešitaphiri* (1963). Godimo ga moo dingwalo tšeo ke tša maemo a godimodimo go ya ka fao di šetšego di thopile difoka ka gona. Ka fao ga go makatše ge go thwe Matsepe ke mongwadi yo mogolo, yo bohlokwa dingwalong (dipading le dipadinyaneng) tša bogologolo.

Bangwadi ba bangwe ba go ngwala ka ga bophelo bja bogologolo ke Lebopa, yo a ngwadilego kanegelo ya *Motho wa maloba* ka ngwaga wa 1975. Ka 1986 Phasha o ngwadile kanegelo ya *Ntshwe*. Moswane a iša pele ka go ngwala kanegelo ya *Sebego* ka ngwaga wa 1985. Ka wona ngwaga woo (wa 1985) Koma o ngwadile *Maganogano*.

Go ka rungwa ka mantšu a Groenewald (1993:3) ge a re, le ge dikanegelo tša Matsepe e le tša kgegeo, padinyana ya Phatudi, e lego ya phatose, bobedi di swantšha bophelo bja bogologolo ka tshwanelo. Ka go realo go ka thwe bogologolo bo na le modiro wa go lekana le wa moanegwathwadi, 'bo tšwetša moko wa ditaba pele'. O iša pele go bolela gore phatose ya *Tladi wa Dikgati* e nepiša mafokodi (mmeleng) le bogolo bja Monyane tšeo di bego di ganetša, bobedi, Monyane le Tladi go ya komeng (bogologolo).

Ka lehlakoreng le lengwe Matsepe o bolela ka mathata a a lebanego thwi le bogologolo. O ka re o re setšo (bogologolo) se laola thulano le maatlakgogedi mo dikanegelong tša gagwe.

Go thumeletša go ka thwe, nyakišišo e fo gatelela gore nonwane ke karolo ya sengwalo sa mohuta wa kanegelo ka gobane e anega ditiragalo tša bogologolo; ke ka fao kgopolo ya kanegelo e swanetšego go hlalošwa mo phatišišong ye.

Bjale go tloga fa, go tlo latela tekolo ya dingwalo; ke go re mediro ya basekaseki ba bangwe bao ba šetšego ba ngwadile ka ga sererwa/direrwa sa go nyalelana le sa nyakišišo ye seo se lebanego le dikanegelo tša bogologolo/dikanegelotšhaba.

1.5 TEKOLO YA DINGWALO

Taylor (2000:61) o hlaloša gore nyakego ya nyakišišo ye e nepišwago e swanetše go kgonthišwa go ya ka kamano ya dingwalo tše di lego gona. Go ya ka Tshiyoyo (2006:41), tekolo ya dingwalo ke mothopo wo bohlokwa wa motheo wa tlhalošo ya dikgopolo; ke ka fao tekolo yeo e tseneletšego ya dingwalo e lego bohlokwa ka kudu pele go ka dirwa nyakišišo ye e rilego, go sa hlokomelwe gore mokgwanyakišišo ke wa mohuta wa khwalithethifi goba wa khwanthithethifi goba bobedi mekgwanyakišišo yeo.

Mo nyakišišong ye, tekolo ya dingwalo e tšweleditše gore go na le basekaseki ba seswai bao ba ngwadilego ka ga kanegelo ya histori le/goba nonwanepheleteletšannete mo dipolelong tša Seafrika, yona taba yeo e tlogo thuša nyakišišo ye. Banyakišiši ba ba tlogo hlokomelwa mo tshekatshekong ye ke Vilakazi (1945), Mofokeng (1951), Moephuli (1972), Mathivha (1973), Marivate (1973), Oosthuizen (1977), Makgamatha (1987) le Bopape (1998).

Mo lengwalong la gagwe la dithuto tša bongaka la go bitšwa '*The Oral and Written Literature in Nguni*', Vilakazi (1945) o nyakišišitše ka ga dingwalo tša bomolomo ka go nepiša dipolelo tša Sekoni. O hlaloša diponagalo tše bohlokwa tša theto le kanegelo tša bomolomo. Mo go tšhišinyonyakišišo ye, theto e ka se šalwe morago, eupša ke kanegelotšhaba ye e tlogo tsinkelwa. Mabapi le kanegelo, kgatelelo e tlo bewa godimo ga kanegelotšhaba ka kakaretšo, gammogo le dikanegelo tša bogologolo le dinonwane, tše gape di ahlaahlilwego ke Vilakazi mo dinyakišišong tša gagwe. O hlaloša kanegelotšhaba bjalo ka kanegelo ya go thewa godimo ga ditiragalo tše di makatšago, eupša tše di nago le elemente (karolwana) ya thuto. Mabapi le dikanegelo tša bogologolo, o fo re ke dikanegelo tša go hlaloša merero ya Badimo le ka tsela yeo lefase le hlotšwego ka gona.

Go ya pele o hlatholla nonwanepheleteletšannete bjalo ka kanegelotšhaba ya go thewa godimo ga bagale le bagaleadi bao mešomo ya bona e feteleditšwego. Ka lehlakoreng le lengwe, nyakišišo ya Vilakazi yona e bohlokwa mo thutong ye ka gobane nepišo ya gagwe e lebane le bomolomo (dingwalo tša go lebane le tsebe) le dingwalo (tša go lebane le mahlo) mo polelong ya isiZulu, mola lengwalonyakišišo le lona le ikemišeditše go bapetša le go sekaseka ka tsela ya go bapetša dibopego tša kanegelo-histori le tša nonwanepheleteletšannete.

Mo theseseng ya lengwalo la Mastase la go bitšwa '*A Study of Folk Tales in Sotho*', Mofokeng (1951) o nyakišiša (a) tlhopho ya kanegelotšhaba go ya ka diteng le (b) tšwetšopele, gammogo le

(c) bohlokwa bja dikanegelotšhaba tša bana, setšhaba le bangwadi. Mabapi le tlhopho ya go ya ka diteng, o hlaloša gore dikanegelotšhaba di ka hlopšha ka tsela ye e latelago: (a) dikanegelo tša bogologolo, (b) dikanegelotšhaba tša diphoofolo, (c) dikanegelotšhaba tša batho, (d) dikanegelo tše di makatšago tša batho le (e) dikanegelo tša Badimo. Nyakišišo ya Mofokeng e fapana le ya thuto ye ka gobane maikemišetšomagolo a gagwe a lebane le tlhopho, tšwetšopele le bohlokwa bja dikanegelotšhaba, mola thuto ye yona e yo bapetša kanegelohistori le nonwanepheleteletšannete ya Sepedi . Ditlhalošo tša gagwe tšona, le ge go le bjalo, di bohlokwa mo nyakišišong ye.

Mo go *'The Structure and Character in Cyclic Folktales of South Sotho'*, Moephuli (1972) yena o hlaloša gore melao ya mešomo ya Orlikia e nyalelana thwi le tshekatsheko ya dinonwane tša Sesotho. Go ya ka melao ya Orlikia ge go ahlaahlwa nonwane, nepišo e bewa godimo ga sebopego sa sengwalo, seo go sona tshekatsheko e akaretšago matseno, mmele le thumo; ka moka tšeo di bopa karolo ya thulaganyo. Mabapi le baanegwa, Moephuli (1972) o gatelela gore ga ba fetoge, gomme ba hlalošwa go ya ka diponagalo tša dimelo tša bona.

O ruma poledišano ya gagwe ka go hlaloša gore ge go na le melao ye lesome, dinonwane di swanetše go hlopšha go ya ka mehuta ye lesome. Ka yona tsela yeo, seo se fapantšha nyakišišo ya Moephuli go ye go swaraganwego le yona ka gobane Moephuli ga a tšweletše diphapano gare ga mehutangwalo ye mebedi ye, ka ge a sa bapetše kanegelohistori le nonwanepheleteletšannete.

Mo theseseng ya bongaka ya go bitšwa *'A Survey of Literary Achievement in Venda: From the Earliest Beginning to 1970'*, Mathivha (1973) o nyakišiša kgolo le tlhabollo ya dikanegelo tša Tshivenda go tloga mola di thongwago go fihlela ka mengwaga ya bo-1970. Maikemišetšomagolo a gagwe e be e le go nyakišiša tema ye e kgathilwego ke Baromiwa, gagologolo ba Kereke ya Lutere ge go lebeletšwe tlhabollo ya Tshivenda bjalo ka polelo. O theile nyakišišo ya gagwe godimo ga dikhophi tša dimanuskrifte le dipuku tšeo a di hlophilego go ya ka magoro a a latelago: (a) sedumedi, (b) babadi, (c) polelo, (d) kanegelohistori, (e) diphetolelo, (f) padi, (g) theto, le (h) tiragatšo. Go oketša fao, o hlalošitše ka boripana mohuta wo mongwe le wo mongwe gomme a gatelela le ka fao nyakišišo ya gagwe e kgathilego tema yo bohlokwa tlhabollong ya Tshivenda.

Maitseparelo a magolo a lengwalonyakišišo leo a lebane le gore nyakišišo ya Mathivha e bolela ka fao kanegelohistori, e lego motheo woo dingwalo tša Tshivenda, di theilwego godimo ga wona. Ka lona lebaka leo, nyakišišo ya Mathivha e fapana le nyakišišo ye go swaraganwego le yona ka yona nako ye ka lebaka la gore lengwalonyakišišo le le nepiša (a) phapano magareng ga

kanegelohistori le nonwanephetetšannete, le (b) tlhalošopapetšo ya moakanyetšo goba sebopego sa kanegelohistori le nonwanephetetšannete.

Mo lengwalong la Mastase la go bitšwa '*Tsonga Folktales: Form, Content and Delivery* (1973)', maikemišetšo a Marivate e be e le go sekaseka sebopego, diteng le tšweletšo ya nonwanephetetšannete. Mabapi le sebopego, Marivate o bolela gore nonwanephetetšannete e na le dikarolwana tše tharo, e lego matseno, mmele le thumo. Go iša pele o hlaloša gore go na le matseno a fomula ye e rilego ao nonwanephetetšannete e a šomišago, e lego kgalekgale, mo thulaganyong ya polelo ya mongwadi ya Sepedi. Ka yona tsela yeo, batheeletši ba dirwa gore ba hlokomele gore go na le se sengwe seo go tloga laodišwa ka sona. Ge go tsinkelwa diteng tša nonwanephetetšannete, kgatelelo ye kgolo e bewa godimo ga mmele wa kanegelo, woo o bopilwego ka koša le tlhabeletšo. Go swana bjalo, le go thumo ya nonwanephetetšannete (ka Sepedi), go na le sebopego se se rilego, e lego: Se seo sa mosela wa seripa!, seo se dirago gore mmadi/motheeletši a lemoge gore ke mafelelo a nonwanephetetšannete. Mabapi le tšweletšo ya nonwanephetetšannete, o no re kgopolo yeo yona e phethwa ke bakgekolo.

Mabapi le nako le lefelo (tikologo), o bolela gore nonwanephetetšannete e laodišwa mantšiboa (bošego) ge maloko a lapa a kgobokane felo gotee mo sebešong. Taba yeo gape, e hlaloša gore maikemišetšo a Marivate a fapana le a nyakišišo ye go swaraganwego le yona ka nako ye, ka gobane nepišo ya yona e ka se be godimo ga thulaganyo ya sebopego sa nonwanephetetšannete, eupša godimo ga papetšo ya thulaganyo ya sebopego sa kanegelohistori le sa nonwanephetetšannete.

Bjalo ka Marivate, Oosthuizen (1977) le yena o dirile dinyakišišo ka ga moakanyetšo ('*design*') goba sebopego sa nonwanephetetšannete. Mo dinyakišišong tša gagwe ka ga nonwanephetetšannete ya go bitšwa 'Nganekwane', ya go tšwa kgoboketšong ya go bitšwa *Nganekwane*, o hlalošitše sebopego sa nonwanephetetšannete ka go nepiša diteng, thulaganyo, baanegwa, poeletšo, polelo, mongwalelo le lefelo. Ge a hlaloša diteng, o bolela gore nonwanephetetšannete e bontšha dika tša ditiragalo tša bophelo, tša go amana le boitemogelo bja letšatši ka letšatši mo maphelong a batho. Mabapi le thulaganyo, o hlatholla gore thulaganyo ya nonwanephetetšannete ke ye kopana ya go se raragane. Malebana le poeletšo gona o fo re e tšwelela ka mokgwa wa sediko ('*circularity*'). E šoma mošomo wa go dira gore sengwalo se kgahliše.

O rumile ka go bolela gore diponagalo tša go dirišišwa ka godimo mo tshekatshekong ya sebopego sa nonwanepheleteletšannete, ke motheo wo bohlokwahlokwa woo o ka dirišwago mo tshekatshekong ya dinonwanepheleteletšannete tša maleme a mangwe a Babaso ka kakaretšo, e sego mo polelong ya isiZulu fela. Ke lona lebaka le le dirago gore mo thumong ya gagwe a gatelele gore motheo goba mmotlolo wo mobjalo, o thuše babadi go kwešiša sebopego sa nonwanepheleteletšannete. Se se napile se dira gore go be kwešišo ya mmakgonthe ya go lebana le maikemišetšo a nyakišišo ya Oosthuizen a o a fapanago le a lengwalonyakišišo le, ka gobane ga a nepiše phapano magareng ga tiragatšo-/kanegelohistori le nonwanepheleteletšannete.

Mo theseseng ya Mastase ya go bitšwa '*Characteristics of the Northern Sotho Folktales: Their Form and Structure*', Makgamatha (1987) o nyakišišitše ka ga (a) moakanyetšo ('design'), (b) sebopego, (c) ditumelo, le (d) tlhopho ya dikanegelotšhaba go ya ka diteori tša go tšweletšwa ke Lévi-Strauss (1955), Thompson (1964), Propp (1968), Scheub (1976) le go ya ka dipatrone tša dikanegelotšhaba. Malebana le moakanyetšo wa kanegelotšhaba, o hlaloša gore go na le dikarolwana tše pedi tša fomula ya matseno le ya mafelelo. Go ya ka tebelelo ya gagwe, bobedi matseno le mafelelo di latelwa ke tlhabeletšo ye e tšwelelago ka tsela ya koša goba mogobo.

Mongwadi o na le maatla a go fetola seswantšho sa nonwanepheleteletšannete go ya ka fao a ratago ka gona. Mabapi le sebopego sa nonwanepheleteletšannete, o fo gatelela magato ao, go ya ka yena, a dirago gore nonwanepheleteletšannete e kgahliše. Go tlaleletša seo, o bolela gore ga se setlwaedi gore magato ao ka moka a hwetšagale go dinonwanepheleteletšannete. Nepišo fa e lebane le go fapantšha theseso ye ya Makgamatha le ya lengwalonyakišišo le.

Mo lengwalong la dithuto tša bongaka la go bitšwa '*Northern Sotho Dramas: A Historical-Biographical Analysis* (1998)', M.L. Bopape o nyakišišitše ka ga kanegelopelo ya histori ka go nepiša ditiragatšo. Bopape o kgethile go nepiša nyakišišo ya gagwe le mehuta ya ditiragatšo ye mene ya go nyalelana le mehuta ye mene ya ditiragalo tša bophelo, bjalo ka ntwana, sedumedi, thuto le tlhabologo, go akaretšwa le sererwa sa go lebana le kgethollo meepong. Ditiragatšo tše a swantšhago ka tšona ke tša go tšwa go *Marangrang* (nepišo ya ntwana), *Kgašane* (sedumedi), *Kgoši Mmutle III* (thuto le tlhabollo) le *Serogole* (mathata a meepong). Bopape o dirišitše lenaneonyakišišo la Fleishman leo le theilwego go therešo, nepo, kamogelo, monyanya wa setšhaba, padikanegelo le tema ye e kgathilwego ke molaodiši mo thulaganyong ya ditiragalo. Ka lona lebaka leo, mošomo wa papetšo wa Bopape go tlo lemogwa gore o fapana le wa nyakišišo ye, ka gobane maikemišetšo a mabedi ao ka go tšweletša phapano gareng ga kanegelohistori le

nonwanepheteletšannete, a a fapana; ebile godimo ga moo nyakišišo e yo tsinkela gape le papetšo ya mehutangwalo ye mebedi yeo.

1.6 MOKGWANYAKIŠIŠO

Mareo a 'mokgwanyakišišo' (*'method'*) le 'Thutamokgwanyakišišo' (*'Methodology'*) a nyaka tlhathollo go tloga mo mathomong a ditaba, ka gobane 'Thutamokgwanyakišišo' ka nako e na le go hlakahlakanywa le 'mokgwanyakišišo'. Babbie (1986:6) o hlaloša lereo la 'Thutamokgwanyakišišo' bjalo ka saense ya go nyakišiša/ fatolla ditaba. Ka go hlaloša ka go akaretša, Behalves le Caputi (2001:52) ba bolela gore 'Thutamokgwanyakišišo' ke tlhalošo ya filosofi le ya teori tša go bolela seo nyakišišo e lego sona, seo se huetšago/amago le seo monyakišiši a se bonago bjalo ka bohlatse. Daymon le Holloway (2002:100) ba re 'Thutamokgwanyakišišo' ke lereo la go bontšha ditsela tšeo tsebo e hwetšwago ka gona, go akaretšwa le dikgopolo tša go laola dikokwane, melao le ditshepedišo tša lefapha le le rilego la dinyakišišo. Ka lehlakoreng le lengwe, borateori ba ba bona mekgwanyakišišo bjalo ka kgato ka kgato ya dithekniki tša go amogelwa ka lenaneo ke banyakišiši. Go ya ka ditlhalošo tša ka godimo, go pepeneneng gore 'Thutamokgwanyakišišo' le 'mokgwanyakišišo' ga se mahlalošetšagotee ka gobane dikgopolo tše di a fapana ka tlhalošo.

Pele go hlalošwa mekgwanyakišišo, gape go bohlokwa go hlaloša lereo le la 'nyakišišo'. Nyakišišo ke tshepedišotatelano ya kgoboketšo, tshekatsheko le tlhathollo ya difiwa (*'data'*) goba tshedimošo ka maikemišetšo a go oketša kwešišo ya morero woo batho ba bago le kgahlego go wona goba woo batho ba angwago ke wona. Kgopolo ye 'nyakišišo' e a hlalošwa ka lebaka la gore nyakišišo e amana le tirišo ya go fapafapana ga mekwatekanyetšo le dithekniki go phethagatša tsebo ya mmakgonthe ya go amogelega go se bosodi (Mouton, 1996:35). Leedy (1985:4) o hlaloša nyakišišo bjalo ka mokgwa woo batho ba lekago go rarolla mathata ka tsela ye e rulagantšwego go thibela go hloka šedi ga batho goba go kgonthiša bohlokwa bja ditharollo tša mathata tšeo ba bangwe ba ka gopolago gore di (ditharollo) šetše di rarolotšwe.

Nyakišišo ye e tloga latelwa mo, ke ya sebopego sa khwalithethifi ka gobane diteori tša go fapafapana tša mabapi le nonwanepheteletšannete le kanegelohistori le dingwalo tša Sepedi, di tlo nyakišišwa ka mokgwa wa phethagatšo ya tsinkelo ya sebopego sa kanegelo/sengwalo. Leedy (1981:119) o kwana le taba ya go re difiwa di tiiša mokgwanyakišišo. Ke ka fao, mokgwa wa khwalithethifi o amogetšwe (kgethilwe) nyakišišong ye.

Leedy le Ormrod (2013:139) ba hlaloša mokgwa wa khwalithethifi bjalo ka mokgwa wa go ba le dilo tše pedi tša go swana/kwana. Sa mathomo, di (dilo) nepiša merero ya go direga thulaganyong/peakanyong ya tlhago; ke go re lefase la nnete. Sa bobedi, di amana le tshwaro (kaparetšo) le thuto ya tharagano ya merero yeo. Salkind (2012:397) o thekga tshekatsheko yeo ka go bolela gore mokgwanyakišišo wa khwalithethifi o nyankurela merero yeo go ya ka kamano ya setšo le leago yeo di phethagalago go yona.

Mokgwa wa khwalithethifi ke mokgwanyakišišo wa go nepiša kgoboketšo ya tshedimošo ya tlhokegopalo (*'non-numeric'*). Malebana le yona taba ye, se go thwego ke tlhokegopalo ke se se bitšwago gore ke sengwalotshekatsheko seo se lego ka sebopego sa tebeelongwalo le tsinkelotebo ya dingwalo.

Go ya ka Leedy le Ormrod (2013:140) mekgwapopego ya khwalithethifi ya go utollwa fa le go latelwa mo nyakišišong ye, ke ya (a) tlhalošo, (b) tlhathollo le (c) papetšo. Mekgwa ye meraro ye e yo hlalošwa ka boripana ka mo tlase ka nepo ya go godiša kwešišo ya ditaba tša mathata a nyakišišo ye.

1.6.1 Go hlaloša

Go tlo gatelelwa gore nyakišišo ye e yo hlaloša (*'describe'*) le go hlatholla (*'interpret'*) nonwanepheleteletšannete le kanegelo ya histori mo dingwalong tša Sepedi. Dikgopolo tše pedi tše (go hlaloša le go hlatholla) di ka hlola kgakanego ge di ka se hlokomelwe gabotse ka gobane di kwala eke di bolela selo se tee. Ka gona di tlo fapantšhwa go tloša kgakanego yeo mo nyakišišong ye.

Go ya ka Thobakgale (2005:25), kgopolo ya tlhalošo e lebane le go hlaloša se sengwe ka tsela ye e phethagetšego. Ke ka fao Kgatla (2000:17) a tšwelago pele go bolela gore 'go hlaloša' ke go fa polelo ye e tseneletšego ya selo, gomme gwa utollwa diphapantšho tša sehlalošwa seo gore sebopego sa sona se šale se ikanegile molaleng. Kgopolo ye ya polelo ye e tseneletšego e kwana le tlhalošo ye e filwego ke *The Oxford Concise Dictionary* (1999:386) ge e re go hlaloša ke *'to give a detailed account in words, of something'*. Ke ka lona lebaka leo Serudu (1987:25) yena a fogo re go hlaloša go lebane le go tšweletša ka mantšu sebopego, seemo goba kamano ya selo se tee le tše dingwe. Ge a ruma dikgopolo tša borateori bao Hawthorn (2000:179), o re tlhalošo e amana le ka fao mekgwa ya go fapana ya tshekatsheko e dirišwago ka gona ke borateori dingwalong tša bona.

1.6.2 Go hlatholla

Kgopolo ya 'go hlatholla', go ya ka Kgatla (2000:17), e šupa go gatelela mešomo ya diphapantšho tša sengwalo. Go ya ka Abrams (1991:91) le Hirsch (1967:186) kgopolo ya go hlatholla e lebane le tsinkelo ye e tebilego ya sengwalo ka botlalo ka go utolla tabataba ye e se rwelego. Ke go re motho o ba le kgopolo ye e tebilego ka selo seo a se hlathollago ka go tonkolla moko le mokowana wa sona. Ka lehlakoreng le lengwe Mojalefa (1995:30) o oketša tlhalošo yeo ka go re go hlatholla ke kgopolo ya go tsinkela ka šedi sehlahollwa gore go be le kwešišo ya maleba ya sengwalo. Ke ka fao Serudu (1987:25) a e amanyago le kwešišo ya mmadi goba mosekaseki. Ge a tiiša taba yeo Wales (1995:256) o no re '*it means understanding; understanding language of a text, and understanding its meaning and theme(s)*'. O tšwela pele go hlaloša gore:

In stylistic it is the interpretation of the language derived from the analysis of the formal and semantics patterns which leads to the assessment of the significance of findings for the interpretation of the text's overall meaning.

Se se gatelelwago mo ke gore go hlatholla ke go hlaloša gore go be le kwešišo ya mmakgonthe ya sengwalo. Ke ka mo Mojalefa (1995:30) a rego ditaba di re go hlalošwa, gwa šitlelwa ka mabaka gore tlhathollo e tle e kwagale gabotse. Ge a ruma dikgopolo tše, Phala (1999:6) o no akaretša ka go re go hlatholla ke go gatelela mešomo ya dipharologantšho tša sehlahošwa.

1.6.3 Go bapetša

Shibley (1970:60) o hlaloša kgopolo ya 'go bapetša' ('*to compare*') ka go re ke '*to study interpretations of the literatures of various people*'. Polelo ye e tiiša kamano mo gare ga dingwalo tše di rilego. Seo se bolela gore e lebane le go nyankurela go go rilego mo dingwalong gore go lemogwe mo dingwalo di nyalanego (le ge e le mo di fapanego) ka gona. Yona taba ye e bohlokwa, gomme ke ka fao e bilego e gatelelwa ke Jost (Swanepeol, 1990:42) ge a bolela ka ga papišadingwalo ka go re, '*it entails the study of relationships and analogies between words with organic affinities*'. Se se hlalošwago mo ke gore 'go bapetša' go lebane le go ithuta kamano gare ga dingwalo tše di swanago (le ge e ka ba tše di fapanego). Ge gona mantšu a Shibley le Jost a hlokomedišišwa ka leihlo le bogale, go tlo lemogwa gore go bapetša ke go tsinkela dingwalo tše di itšego tše di nago le kamano go bona ka mo di swanago ebilego di fapanago ka gona. Ka fao ge, go ka thwe Shibley le Jost ba hlaloša kokwane ye e itšego ya papetšo.

Go ka thwe le ke lenaneotheo leo nyakišišo e tlogo sepedišwa ka lona. Ka go diriša lenaneotheo le, bogolo nepišokgolo e tla lebana le sererwa le moko wa ditaba/morero go akaretšwa le dipharologantšho tše dingwe tša go fapantšha nonwanepheletešannete le kanegelo-histori. Ka gore nyakišišo e tla diriša mokgwanyakišišo wa khwanthithetifi, monyakišiši o tla kgona go hlaloša, go hlatholla le go bapetša diponagalo tša dikgopolo tšeo. Ngangišano e tla dirwa ka go nepiša dingwalo tše di rilego, e lego sa Make, *Sello sa tonki le Pere* (1963) le sa Maloma, *Marangrang* (1972).

1.7 TAETŠONYAKIŠIŠO/MMOTLOLO WA NYAKIŠIŠO

Kanegelo/Tiragatšo ya histori le nonwane(-pheteletešannete), le ge eke bobedi mehutangwalo ye, e wela legorong la tiragatšo (polelo ya gona e magareng ga moanegi/molaodiši ('*story-teller*') le batheeletši), e tlo hlalošwa ka tsela ya naratholotši, e sego ka ya tiragatšo ('*performance*') ka gobane tlhalošo e tlo gatelela thekniki ya pharologantšho ya kanegelo ye e dirišwago e tšweletše ka magetla go feta yeo ya tiragatšo ka lebaka la gore bogolo bja tlhalošo ya ditiragalo bo theilwe godimo ga kanegelo go feta tiragatšo. Ka fao taetšonyakišišo/ mmotlolo wa nyakišišo ye e tlogo dirišwa mo nyakišišong ye, e tlo ba ya naratholotši. Ka go realo ditaetšo tšeo di tlogo šomišwa nyakišišong ye di lebane le teori ya naratholotši ka ge di lebane le sebopego sa sengwalo, e sego go no anega ditiragalo fela.

Pele go tlo hlalošwa seo sebopego sa sengwalo e lego sona. Bogologolo ('*Russian Formalism*') ge borateori ba nyakišiša sengwalo, ba be ba lebanya phatišišo ya bona le bophelo bja mongwadi. Tshekatsheko ya bona e be e lebane le sengwalo le mongwadi. Ke go re ba be ba sa farologantšhe gare ga sengwalo le mongwadi.

Go ya ka Kgatla (2000:19) basekaseki bao ba '*Russian Formalism*' gammogo le balatedi ba bona ba Mapholeše le Matšheše ba ile ba thulana le mokgwa woo wa nyakišišo wa bafatišiši ba bogologolo. Go ya ka balatedi ba '*Russian Formalists*', seo se lego gona ka gare ga sengwalo, ke sona se bohlokwa, gomme ke sona seo se swanetšego go nyakišišwa. Go realo go bolelwa gore ge go nyakišišwa sengwalo ga gwa swanela go nyankurelwa le bophelo bja mongwadi. Ke ka fao Ryan le ba bangwe (1982:16) ba rego:

The formalists insisted that how a work is constructed – that is, what literary techniques and conventions it employed – was of far greater significance

than what is said, and accordingly should be the central if not exclusive concern of literary studies.

Polelo ye e gatelela gore mongwadi ga a bohlokwa ge sengwalo se sekasekwa. Mojalefa (1995:82) o thekga kgopolo ye ge a re gabotse go swanetše go sekasekwa sengwalo, e sego mongwadi ka lebaka la gore go swanetše go tsinkelwa seo se lego ka 'kanegelong/pukung fela', ka gobane ditaba tša mongwadi di ka se thuše mosekaseki ka selo. Ka gona borateori ba '*Russian Formalists*' gammogo le balatedi bao ba bona ba napile ba hlokomedišiša taba ye ya sebopego sa sengwalo. Mo tshekatshekong ya bona ba fapantšhitše dikarolo tše pedi tša sengwalo, e lego diteng le thulaganyo, ge ba se nyakišiša. Ke ka lona lebaka leo Wellek le Warren (1949:141) ba rego:

Structure is a concept including both content and form so far as they are organised for aesthetic purpose. The work of art is then considered as a whole system of signs, or structure of signs serving a specific aesthetic purpose.

Banyakišiši ba ba tšweletšego ka morago, ba go swana le Bal (1980:60), Genette (1980:40) le Strachan (1988:3-5), bona ba bolela gore sengwalo se bopilwe ka matlalo ('*strata*') a mararo. Le ge go le bjalo, letlalo la boraro ga ba le hlagiše thwi la bonagala gabotse. Mabapi le lona letlalo leo, Strachan (1988:3) o bolela ka ga '*visie*' (tebelelo) yeo a rego e bohlokwa.

Ka gona borateori bao (boStrachan) ba fapana le Mojalefa (1993), Groenewald (1993) le Marggraff (1994) ka gobane bona ba re letlalo leo la boraro la sengwalo, ke mongwalelo ka gore mongwalelo ke '*visie*' yeo Strachan a bolelago ka ga yona. Ka ntle le taba yeo ya mongwalelo, phapano gare ga borateori bao, boStrachan le boMojalefa e bonala ka dintlha tše di latelago:

- BoStrachan ga ba bolele ka ga bohlokwa bja sererwa ('*topic*') ge ba hlaloša letlalo la diteng.
- Gape ga ba bontšhe tema ye bohlokwa ye e kgathwago ke moko wa ditaba ('*theme*') ge ba ahlaahla thulaganyo.

Mo nyakišišong ye go yo latelwa mokgwa wa go ahlaahla sengwalo wa boMojalefa wa go bontšhwa ka godimo. Ka fao ge, ge go akaretšwa ditaba tše go ka thwe, taetšonyakišišo ye e gateletše gore sengwalo se na le matlalo a mararo, e lego la diteng, la thulaganyo le la mongwalelo, ao (a mabedi: diteng le thulaganyo) a tlogo hlokomelwa ge go tsinkelwa sebopego

sa tiragatšo/kanegelo ya histori le nonwanepheleteletšannete. Ka fao ge, mo kगतong ye e latelago go yo hlalošwa matlalo ao a sebopego sa sengwalo ka boripana ka ge a le bohlokwa nyakišišong ye.

1.7.1 Diteng

Diteng ke karolo ya ka garegare, le gona ye bohlokwa ya sengwalo. Strachan (1988:5) o hlaloša bohlokwa bjoo ka go re '*dit is die laag wat deur die Formaliste beskou is, as die ketting motiewe in hulle chronologiese volgorde*'. Polelo yeo ya Strachan e tšea diteng go ba lešika goba mudi leo le tlemaganyago matlalo ka moka a sengwalo. Chartman (1978:19-20) yena o hlaloša kgopolo ya diteng gore ke:

The 'fable' ('fabula'), or basic story stuff, is the sum total of events to be related in the narrative... Fable is 'the set of events tied together which are communicated to us in the course of the work...

Taba yeo Chartman a e bolelago e lebane le gore diteng ke ditaba tšeo e lego kgale di le gona pele sengwalo se hlangwa. Ke ka lebaka le Groenewald (1993:4) a rego letlalo la diteng ke ditaba ge di lemogwa ka botšona. Ke go re, diteng tšeo ga di thongwe ke mongwadi.

Le ge Marggraff (1994:61) a kwana le Chartman le Groenewald, o tlaletša ka go re ditaba tšeo ga se gore ke tša therešo ge di eme ka botšona. Ke ka mo a rego:

...'the fact that the story level is the basic of the narrative does not mean that it is reality – it is an abstraction of the reality (the author has dissociated from the reality)'.

Mantšu a a bontšha gore mongwadi o sa na le modiro wa go kgethologanya ditaba tšeo. Ke ka mokgwa woo Strachan (1988:5) a bolelago gore babadi ga ba laodišetšwe ditaba ka morago ga ge di šetše di arogantšwe le tša matlalo a thulaganyo le mongwalelo.

Le ge eke Marggraff le Strachan ba a kwana ge ba hlaloša letlalo la diteng, go na le phapano. Marggraff o tšweletša kgopolo ya sererwa yeo Serudu (1987:43) a rego ke seo mongwadi a ngwalago ka ga sona. Ge a hlaloša kgopolo yeo Marggraff (1994:61) o no re:

...‘When a point is reached at which the reality cannot be abstracted any further, when a final abstraction is reached, then one refers to the topic of the story’.

Ke ka lona lebaka leo Groenewald (1993:6) a rego mongwadi o ikgethela mo ditaba di thomago gona le mo di felelago gona. Sephetho seo se laolwa ke sererwa; gomme sererwa seo se amantšha se sengwe le se sengwe sa diteng.

Ge go phethwa tlhalošo ye, go ka thwe diteng ke ditaba tšeo e lego bogologolo di le gona pele mongwadi a hlama sengwalo. Tšona ditaba/ditiragalo tšeo di laolwa ke sererwa, gomme sa be sa di kgokaganya go bopa ngatana e tee ya go tia.

1.7.2 Thulaganyo

Perrine (1983:41), Serudu (1989:48), Brooks (1975:25) le Heese le Hawton (1983:105) ba bolela ka molomo wa lehlabula gore thulaganyo ke peakanyo ya ditiragalo. Ka moka ga bona ba gatelela dintlha tše pedi, e lego (a) mokgwa wo ditiragalo di laodišwago ka wona, le (b) mabaka ao a hlalago ditiragalo tšeo. Ke ka lebaka leo Potter (1967:24) a rego, ‘*the plot begins when the cause begins and the cause carries the sequence forward*’.

Ge tlhalošo ya borateori ba e lekolwa ka tsinkelo ye kgolo, go lemogwa gore e fapana le ya Groenewald (1991:22) ka ge yena a hlaloša thulaganyo gore ke peakanyo ya ditiragalo tše mongwadi a ikgethetšego tšona go di šomiša. Tlhalošo ye e tiiša gore thulaganyo ya sengwalo e bonala ge mongwadi a thoma go diriša ditaba. Mongwadi o šomiša ditaba tebanyong ye a šetšego a e kgethile. Yona tebanyo yeo e amana le moko wa ditaba. Mongwadi o lebantšha tše di hlalošwago le tebanyo ya gagwe go tšwetša pele moko wa ditaba. Taba ye e thekgwa ke Mojalefa (1995:81) ge a re moko wa ditaba ke lenaneo la dikokwane leo le laolago thulaganyo ya sengwalo. Moko woo wa ditaba o lebane le tebanyo; ke tebanyo ya mongwadi. O (mongwadi) na le se a se lebantšego ge a tlo ngwala puku/kanegelo/tiragatšo/taodišo ya gagwe.

Bjale ge, ge mongwadi a rulaganya ditaba ka yona tsela ye, o diriša ditsejana tše di bitšwago dithekniki. Kgopolo ya dithekniki e yo hlalošwa ge go sekasekwa thulaganyo dikgaolong tše di latelago. Ka fao ge, ge go rungwa tlhalošo ye, go ka thwe thulaganyo ke tlhopho ya ditiragalo ka go di latelantšha; gona fao go dirišwa dithekniki tše di itšego. Ge ditiragalo di beakanywa ka yona tsela yeo, mongwadi o na le ntlha ye bohlokwa (thuto) ye a e lemogilego, e lego gore ga e šetšwe ke batho mo bophelong bja bona.

1.7.3 Mongwalelo

Kgopolo ye ya ka godimo e yo hlalošwa ka boripana ka gobane e se na le tebanyothwi ya nyakišišo ye. Bohlokwa bja tlhalošo bo lebane le gore kgopolo ye e nepiša sebopego sa sengwalo fela.

Cuddon (1982:663) ge a hlaloša seo mongwalelo o lego sona o re:

...‘style is the characteristic manner of expression in prose or verse; how a particular writer says things’.

Mantšu a a bolela mongwalelo ge e le polelo ya mongwadi. Serudu (1989:5) le Murray (1996:65) ba tšwetša pele taba ye ka go re ge mongwadi a kgona go kgetha mantšu le go a beakanya (mantšu a go ba le mošito) ka nepo ya go tanya šedi ya mmadi, gona go bolelwe ka ga kgopolo ya mongwalelo.

Go ya ka Ohman (1972:47) modiro wo mogolo wa mongwadi ga se fela go beakanya dikgopolo tša gagwe, eupša o swanetše go tšea maemo mabapi le seo a ngwalago ka sona. Ke go re, o bontšha maikutlo a gagwe. Ke ka mo Groenewald (1993:3) a akaretšago tše a di bolelago ge a re, *‘n stelling is nooit volkome saakgerig nie; dit verwoord ook gevoel of gesindheid (‘feeling’)’*. Taba yeo ya go re mongwalelo o laetša maikutlo a mongwadi, e gatelelwa ke Marggraff (1994:68). Yena o re go na le kgokagano gare ga mongwalelo le maikutlo a mongwadi. O bolela ka ga boleng (dikhwalithi) bjoo e lego karolo ya maikutlo a mongwadi. Tšona dikhwalithi tšeo di utamile mogopolong wa mongwadi. Ge a thoma go ngwala ke gona ge mmadi a di lemogago.

Ge go rungwa dikgopolo tša borateori ba, go ka thwe mongwalelo o lebane le polelo ye e bontšhago tebelelo le maikutlo tšeo di tšweletšago moko wa ditaba. Godimo ga moo go tšweletšwa ga tlhalošo ya sebopego sa sengwalo go gobjalo go dirwa gore go tle go lemogwe le go kwešiša tshekatsheko ye e feletšego ya kanegelo ya histori (setšo) le nonwanepheleteletšannete dingwalong tša Sepedi. Le ge go le bjalo, (go ya ka fao go boletšwego ka godimo) kgopolo ya mongwalelo e ka se dirišwe (ka botlalo) mo nyakišišong ye ka lebaka la boahlamo bja phatišišo ye. E hlalošwa fela ka ge e le karolo ya sebopego sa sengwalo.

Bobedi tiragatšo/kanegelo ya histori le nonwanepheleteletšannete di ka tšea sebopego sa kanegelo. Kanegelo e tšea sefoka mo go anegwago ditiragalo. Ka lebaka leo, mmotlolo goba lenaneotheo la nyakišišo le le tlogo dirišwa nyakišišong ye, ke la taetšonyakišišo ye ya go gašwa ke borateori ba go swana le Mojalefa (1995), Marggraff (1994) le Groenewald (1993), go ya ka fao go šetšego go

gateletšwe ka godimo. Go ya ka mmotlolo wo wa nyakišišo, sengwalo se lekolwa ge se na le mahlakore/matlalo ('*strata/layers*') a mararo, e lego (a) diteng, (b) thulaganyo, le (c) mongwalelo fao go nepišwago sererwa, morero/moko wa ditaba le atmosfere (khuduego) ka tatelano. *Sello sa tonki le Pere* (1963) le *Marangrang* (1972), ka fao ge, di tlo tsinkelwa go ya ka lenaneonyakišišo le.

1.8 BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO

Nyakišišo ye, gagolo e nepiša papetšo ya nonwanepheteletšannete le tiragatšo/kanegelo ya histori go ya ka tebelelo ya dingwalo tša Sepedi. Ka fao, go letetšwe gore phethagatšo ya nyakišišo ye e tlo thiba sekgoba se se tlogetšwego dinyakišišong tša peleng, gagologolo ge go lebeletšwe papetšo ya nonwanepheteletšannete le kanegelo/tiragatšo ya histori go ya ka tlhalošo ya tebelelo ya dingwalo tša Sepedi. Mellwane ya phapano magareng ga dingwalo tše pedi tše, e tla tšweletšwa ka go ahlaahla moakanyetšo ('*design*') ge o lebane le sebopego sa sengwalo sa Make, *Sello sa Tonki le Pere* (1963) le sa Maloma sa go bitšwa *Marangrang* (1972), ka tsela ya go thekga tsenelelo le botebo tša tlhalošo gammogo le tshekatsheko ya sengwalo bjalo ka mohlala wa papetšo ya dingwalo tše: nonwanepheteletšannete le tiragatšo/kanegelo ya histori.

1.9 THULAGANYO YA DIKGAOLO

Lengwalonyakišišo le le tlo thewa godimo ga dikgaolo tše seswai tša nyakišišo ye.

Kgaolo ya pele e tšweleditše kakaretšo ya nyakišišo ye ka go akaretša ditaba ka botlalo bjalo ka maikemišetšo a nyakišišo, mekgwanyakišišo, taetšonyakišišo gammogo le bohlokwa bja nyakišišo ye.

Mo kgaolong ya bobedi go tlo ahlaahlwa lenaneotheo leo teori ya nyakišišo e itshamilego ka lona. Dikgopolo tše bohlokwa tše di tlogo hlalošwa ke nonwanepheteletšannete go akaretšwa le dikgopolo tša go tšeelana mollo le yona, e lego nonwanekakanywa le kanegelonnete. Go tlo hlokomelwa gape le tlhalošo ya kgopolo ya kanegelo ka boripana ka gobane mehutangwalo yeo ya ka godimo e tšweletšwa ka tsela ya go anegwa.

Kgaolo ya boraro e yo hlatholla kgopolo ya kanegelo ya histori ka botlalo gore go tle go lemogwe phapano ya dikgopolo tša nonwanepheteletšannete le kanegelo ya histori ka nepo ya go tšweletša maikemišetšo a nyakišišo ye.

Mo kgaolong ya bone go yo sekasekwa nonwanepheteletšannete ya Make ya go bitšwa *Sello sa Tonki le Pere* (1963) go kgonthiša ge go le phapano ya tlhalošo gare ga mohutangwalo wo wa nonwane le wa kanegelo ya histori. Gomme gona fao go tlo nepiša kgopolo ya sebopego sa nonwanepheteletšannete.

Mo kgaolong ya bohloano go yo ahlaahlwa tiragatšo ya histori ya Maloma ya go bitšwa *Marangrang* (1972) go tliša ge go le phapano ya tlhalošo gare ga mohutangwalo wo wa nonwane le wa nonwanepheteletšannete. Gomme gona fao go tlo nepišwa kgopolo ya sebopego sa kanegelo ya histori.

Kgaolong ya boselela go yo hlokomelwa thulaganyo ya nonwanepheteletšannete go šeditšwe lenaneo le le latelago ka tlase:

- matseno
- mmele
- thumo

Kgaolo ya bošupa yona e sekaseka thulaganyo ya tiragatšo/kanegelo ya histori go hlokomelwa (a) kalotaba, (b) tšwetšopele, (c) sehloa le (d) tlemollahuto ya mohutangwalo wo.

Kgaolo ya seswai e lebane le kakaretšo ya dikgaolo tše di šupago tša nyakišišo ye.

KGAOLO YA BOBEDI

2.1 NONWANEPHETELETŠANNETE

2.1.1 Matseno

Kgaolong ye, gagolo go yo nyankurela tlhalošo ya kgopolo ya nonwanepheteletšannete ('*legend/sketch/fairytale*') ka botlalo go akaretšwa le tlhalošo, ka boripana, ya dikgopolo tša nonwanekakanywa ('*fantasy*'), kanegelorato ('*romance*') le kanegelonnete ('*realistic story*') ka nepo ya go godiša kwešišo ya tlhalošo ya dikgopolo tše (ka ge di na le go tšeelana mollo) gore go se tlo ba kgakanego ya tlhalošo ya mareo ao mo nyakišišong ye. Ka ge mohutangwalo wo o lebane le mokgwa wa go anega ditiragalo, go tlo ba bohlokwa gape go hlaloša kgopolo ya kanegelo gore go tle go be tlhaloganyo ye botse ya go teba ya dikgopolo tša go nepiša go laodiša ditaba. Ka fao ge, pele go hlalošwa nonwanepheteletšannete, go tlo akaretša seo kanegelo (sengwalo/selaodišwa) ('*text*') e lego sona ka ge e le karolo ya thulaganyo ya mohutangwalo wo.

2.1.1.1 Kanegelo

Kgopolo ye, kanegelo, yona e tla bewa dipataka, le gona ka boripana bjalo ka matseno a kgaolo ye, ka ge lereo le le šetše le hlalošitšwe ka botlalo ke borateori ba bogologolo. Ge a hlaloša kgopolo ye ya kanegelo, Mothapo (1996:10) o bolela ka go otlologa gore ke sengwalo se se tšewago gore ke sa bokgabo. Taba ye e hlaloša gore kanegelo e lebane le mošomo wa go ngwala goba go thala wa go godiša thutabokgabo go ithuta dingwalo, bjalo ka dingwalo tša go swana tša naga le nako ye e itšego, ebile tša go thewa godimo ga thuto ye e itšego. O tšwela pele gona letlakaleng leo ka go kgonthiša gore mošomo wo mogolo wa kanegelo ke go fa tsebo ka ga ditšo, mekgwa ya boitshwaro, ditumelo le mekgwa yeo ditšhaba tše dingwe di phelago ka yona. Le ge e ka angwa ke diphetogo fela e tla no fela e le sedirišwa go tšwetšopele ya lebakeng la bjale. O gatelela polelo ya gagwe ka go re:

Literature provides information on traditions, customs, beliefs and practices of certain groups of people. It may be catalyst for change, but still be instrumental in maintaining the status quo.

Ge a thekga bohlokwa bja kanegelo, Hunt (1990:60) o re kanegelo e lebane le mešomo ka moka ya boikgopolelo yeo e fetišetšwago go tšwa molokong wo go ya go wo mongwe, e ka ba ka tsela ya bomolomo goba go ngwalwa ka mokgwa wa mehutangwalo: dipadi, dipadinyana, dikanegelokopana, ditiragatšo, dikanegelošhaba: dinonwane le direto, go akaretšwa le mešomo

ye mengwe ya bokgabo ya go etša dingwalo tša go thewa therešong ('*non-fiction*') goba tša diponagalo tša tshedimošo ya go tshotshoma ka boitemogelo bja tlhago; gape tša go lebana le maemo a bokgabo, e sego fela go ithabiša fela. Le ge go le bjalo Lukens (1995:3) yena o gatelela gore kanegelo e theilwe godimo ga bokgoni go tšweletša bokgabo ka nepo ya go fa lethabo le kwešišo.

Ge a hlaloša bokgabo bja mohuta woo Lukens (1995:4), o re ke peakanyo ya ditiragalo tša go hlangwa godimo ga bophelotlhakahlakano. Fela le ge go le bjalo mongwadi o rulaganya ditiragalo tše tša gagwe ka tatelano ye e rilego go hlola maatlakgogedi gore bophelo bo tle bo bonagale gabotse ka tsela ye e rilego. Ka gona go dira bjalo, mongwadi o rato hlagiša molaetša wa gagwe go mmadi gore o tšwelele pepeneneng (Louwrens le ba bangwe, 1991:281 le Groenewald, 1993:5).

Taba yeo ya boGroenewald e hlola gore boHickman (1989:12) ba fetše ba swantšha kanegelo le tsela ye e rilego ya bophelo: bophelo bja motho bo ka hlalošwa ka lehlakore le tee go thuša mmadi go lekola le go kwešiša tswalano yeo mmadi a swanetšego go e ela hloko. Go realo go ra gore kanegelo e hlohleletša boipiletšo go mmadi gore a itebelele ka tsela ye e rilego, yeo ka yona a swanetšego go itswalanya goba go se ikgweranye le moanegwa yo a rilego wa go loka goba wa go se loke. Godimo ga moo mohola wo mongwe wo bohlokwa wa kanegelo, ke go tšweletša tekatekanyo bophelong bja batho: e ruta batho go lemoga bophelo bja mahlakore a mabedi, e lego bophelo bja go loka le bja go se loke.

Gomme ge, ke ka fao go thwego kanegelo e betla monagano wa motho ka go šomiša diripanaripana tša polelo (Lukens, 1995:3). Ke ka tsela yeo boHuck (1989:6) ba foga tiiša ka go re '*...we think of literature as the imaginative shaping of life and thought into the form and structure of language*'. Ke ka wona mokgwa woo go ka bolelwago gore mongwadi o šomiša polelo go beakanya molaetša wa gagwe go babadi. Polelo yeo go thwe e dirišwa go ya le ka melao ye e itšego, e lego ka fao mantšu a kago fetoga ka gona gomme a kopana le a mangwe go bopa mafoko, go ithuta ka botlalo le ka maikemišetšo, ka mokgwa wa go hwetša tsebo le tshedimošo (Klein Comprehensive Etymological Dictionary of English, 1971:425).

Ka lehlakoreng le lengwe Lewis (1982:25) o hlaloša kanegelo bjalo ka tšwetšopele ya dikakanyo tša ditiragalo, tše di diragalelago baanegwa le mathata ao ba ikhwetšago ba le ka gare ga ona (Groenewald, 1993:5). Carter le McRae (1977:3) ba no oketša ka go re kanegelo e hwetšwa gohle, o sego fela ka dipukung eupša le ka divideong, dithelebišeneng le diyalemoyeng, go akeretšwa le

go di-CD, diinthanete (diwepesaete, dikhomputha, diselefouno), dikuranta, le go methopo ye mengwe ya kgokagano moo kanegelo e anegwago go ba tshwantšho. Ba iša pele ka go re dingwalo le polelo yeo e bolelwago ke motho, di a lekana ka bokgale, le gona ke tše mpsha go swana le tlhabo ya letšatši la ka moso ge le ntšha nko.

Hunt (1990:60) o ruma dikgopolo tša borateori ba ka godimo ka go tšweletša maikemišetšomagolo a kanegelo ka gore o re, go feta tše ka moka, gore babadi ba tle ba ipshine ka yona (boipshino bja go felelela kgopolong), go swanetše go bopše bokgabo bja go tšweletša tlhago/bophelo ya mmakgonthe, le bokgoni bja tiragatšo ya kalo ya ditaba tša bophelo, gammogo le go katološa seo mmadi a se naganelago go ba sa therešo; go sa lebalwe gape le go oketša boitemogelo le go godiša kwešišo ya mmadi. Boipshino bja mohuta wo bo swanetše go dula bo le gona kanegelong bjalo ka ge e le sedirišwa sa mmakgomatha sa kanegelo / sengwalo. Ge go ka se be bjalo gona sengwalo sa mohuta wo se ka nyefiša moko wa mmadi a fetša a nyamile kgopolong ka ge a tlo be a kwele bohloko goba a robegile moyeng. Yona taba yeo e ka dira gore a fetše a arogane le sengwalo sa mohuta wo.

Ka kakaretšo go ka thwe kanegelo ke mokgwa wo mongwadi a o šomišago go otlolla maphelo a batho. Ka fao e bohlokwa ka gobane e fa boitemogelo bja mmadi bophelong. Ka tsela yeo go ka thwe ke seipone sa mabaka ka moka ka gobane e bonega tshepedišo ya ditaba tša bogologolo le tša sebjalebja: ka yona babadi ba kgona go itebelela le go itekola ka go gadima kua morago le lehono gomme ba lokiša diphošo tša bona tše di ka bego di šitiša bophelo bja bona bja go thelela le go phadima.

Bjalo ka ge kanegelo e theilwe godimo ga nonwane go bohlokwa gape go hlaloša kgopolo ya nonwane ka boripana pele, go thuša gore nyakišišo e nolofatšwe; ke go re go lemogwe gore kgopolo ya nonwanepheleteletšannete le ya kanegelo ya histori e theilwe godimo ga kgopolokgolo ya nonwane.

Nonwane (*'Fiction'*)

Langer (1953:412) ge a hlaloša nonwane o re ke kgopolo yeo e hlamilwego go phethagatša maitemogelo a ditaba tša kgale. Tlhalošong yeo ya gagwe, Langer o engwa nokeng ke boNkgaruba (2011:44) ebile ba oketša ka go re ke kanegelo ye e fetilego go meloko ya kgale bjale e fetela go ye e sa tlogo ka mokgwa wa go anega; fao baanegi ba oketšago ka maitemogelo a bona a bophelo go kgala batheeletši le go ba ruta setho goba thuto.

Seo se tlišetšwa ke Haines (1963:6), ebile ka wa gagwe wa go ja mabele, o re nonwane ke (a) bokgabo bjo bo amanago ka kudu le bophelo go feta mabokgabo ka moka, (b) sengwalo sa go tšwa go tlhago ya motho le boitemogelo, le gore (c) go ba gona ga tšona (dinonwane) le tlhalošo, go letše godimo ga katlego ya tšona go ya le ka mokgwa woo di laodišwago ka gona. Godimo ga moo (d) tšhomišo ya polelo, go fa sedirišwa sebopego le go dira gore se phele se be botse goba se be bohlokwa go mmadi, ke ponagalo ye nngwe ye bohlokwa ya nonwane. Ke ka fao Hawton (2005:50) a bolelago le go hlaloša ka botlalo le ka go ala leleme phate ka go re ke diponagalo tše bohlokwa go bangwadi ba dinonwane.

Go gatela pele, go thwe nonwane ya maleba e na le diteng tše bonolo, tlhatlamano ya mehleng, tšhomišo ya poledišano le tiro, moanegwathwadi le baanegwa ba bangwe bao ba sego nene ka palo, lefelo la tlwaelo, maikutlo ao a nago le boipiletšo ka mafetšo ao a amogelelegago ao a nago le motheo wo o tiilego – wo ke wona motheo wa nonwane (Pillon, 1983:62). Ka lehlakoreng le lengwe boPatrick (1962:54) bona ba bona bokgabo bja nonwane bo sa fapane le mabokgabo a mangwe bjalo ka go tloka, go betla goba go diragatša.

Go rumeng dikgopolo tša borateori bao ba ka godimo, Serudu (1996:20), o akaretša ka go re mošomo wa dinonwane ke go kgonthišiša gore go na le kobamelo ya maitshwaro a a amogelelegago a setšo le tšwelelo go tloga molokong go ya go wo mongwe ka tirišo ya tema yeo e kgathwago thutong le ka moo di lego seipone sa setšo ka gona.

Go ka akaretšwa ka go re dinonwane (go akaretšwa le nonwanepheteteletšannete) ke dingwalo tša molomo tše di laodišetšwago ditlogolo le ditlogolwana go tloga molokong wo go ya go wo mongwe. Di hlolegile le motho, ebile di hwetšwa ditšhabeng ka moka tša lefase. Di amana ka kudu le bophelo go feta mabokgabo ka moka a go tšwa go tlhago le boitemogelo bja motho.

2.1.1.2 Nonwanepheteteletšannete

Ge nonwanepheteteletšannete e yo hlalošwa go tlo hlokomelwa:

- Kgopolo ya nonwanepheteteletšannete
- Sebopego sa nonwanepheteteletšannete

Kgopolo ya nonwanepheteteletšannete

Nonwanephetelešannete ke ye nngwe ya legorwana la dikanegelo tša setšo tše di bego di bolelwa meletlong ya setšhaba ka tsela ya go anegwa ka molomo. Di be di anegwa ke batho ba bagolo; le ge bana ba be ba theeletša ge di bolelwa fela di be di se tša hlangwa - e le tša bana fela. Go tliša polelo ye Davies (1992:21) o bolela gore:

Originally narrated stories were enjoyed by adults and children alike.

Dinonwanephetelešannete di bile le khuetšo ye kgolo motheong wa dikanegelo tša bana, e lego seo se dirago gore gantši go fetšwe go dumelwa gore dinonwanephetelešannete di hlametšwe bana (Canonici, 1987:63). Mathomong ge di anegwa di be di lebišitšwe kudu go ditumelo tše go bego go dumelwa gore di na le bokgoni bjo bo itšego go maphelo a ka mehla a setšhaba se se itšego (Norton, 1983:261); di hlohleletša ditumelo tše dingwe le mekgwa ya bophelo mola ka go le lengwe di le kgahlanong le mekgwa ye mengwe (Knowles le Malmkjaer, 1996:63). Ke ka fao Van Vuuren (1994:3) a rego nonwanephetelešannete ke mokgwa wa go fetišetša dikgopolo le ditumelo tša setšo se se itšego go ditlogolo le ditlogolwana. Ka go realo ga tša lebane le boipshino fela, eupša gape di nepiša le thuto (*ibid* 1994:119).

Go ya ka Kohn (1992:168), Perrault (moanegwamogolo wa mohutangwalo wo) o fetoletše dikgoboketšo tša gagwe (tša bomolomo) ka ngwaga wa 1697 gore di lebane le dikanegelo tša sebjalebjae tša go ngwalwa. Dikanegelo tše di rulagantšwe lefa ka bokopana; ka polelo ye bonolo. Ka lebaka la tumo ya tšona di bile gape tša fetolelwa le malemeng a go fapana (a boditšhabatšhaba) ka nepo ya go re di balelwe bana ka bolokologi (Zipes, 1994:29). Maikemišetšomagolo e be e le gore di kgathe tema ye bohlokwa dikopanong tša go rulaganyetšwa thuto ya setšhaba, ka ge di beile ditiragalo tša tšona go motho yo a selago melao ya phedišano ya setšhaba. Morago ga gore di amogelege bjalo ka mohuta wa dingwalongwalwa, tša napa tša thoma go ata le go phatlalatšwa ka go gatišwa le go abelwa bana ngwagakgolong wa lesomeseswai (*ibid*, 2012:3). Ke ka fao Tolkien (2008:51) a rego lehono mohutangwalo wo o beakanyeditšwe bana ka tsela ya dikošana, dipadinyana, ditemanatee le dithaloko.

Tolkien (*ibid*:28) o re mola gwa thongwago ka kgatišotsenelelo ya mohutangwalo wo ka 1750, go napile gwa lemogwa diponagalo tše bohlokwa tša wona, e lego (a) ponagalo ye e lebanego le go tšwela pele ga histori ya setšhaba le (b) ponagalo ya go nepiša kanegelo ya go hloka therešo (ya go se kgodiše). Ge a bolela ka tšwetšopele ya histori, Zipes (2012:xi) o re ke fao go bego go tšweletšwa dikanegelo tša go fapana fao tše dingwe di bego di lebane le tlhamo ya tša (dinonwane) bana; gape di šišitše ka tsebo ye bohlokwa ye e kgwahlišago ya ditlemagano tša setswalle

magareng ga meloko le ditšhaba, e lego tsebo yeo gannyane gannyane e bopago motheo wa dikanegelo tšeo di kgontšhago batho go ithuta ka bobona mo lefaseng le ba phelago go lona. O bolela gore:

The classical fairy tale makes it appear that we are all part of a universal community with shared values and norms, that we are all striving for the same happiness (ibid, 1994:5).

Go realo ke go re setšhaba se sengwe le se sengwe se na le mokgwa wa go tšwetša pele tlhabologo go hlohletša maloko a sona go latela le go phedišana. Ke melao ya histori le setšo seo se swanetšego go obamelwa le go buša maphelo a (rena) batho. 'Re a bona, ra bolela, ra ja dinonwanepheleteletšannete ka mehla ntle le temogo ya gore re tshepile tšona go phethagatša maphelo a rena'.

O oketša ka go re dingwalontšitshedimošo ('*mass media*') le tšona di botile dinonwanepheleteletšannete go fetišetša melaetša ya kgwebo bathong lefaseng ka bophara (*ibid*, 2012:xii). Gape o bolela gore dinonwane tša go ngwalwa ga di aroganywe, di a ithutwa le go diragatšwa; tša tsenelela ka mokgwa wa go bogelwa/lebelelwa, go theeletšwa le go ekiša. Go hlabela pele Röhrich, ka go Bottigheimer (1996:1) o naba ka go re dinonwanepheleteletšannete di gogile kgahlego magareng ga bana le batho ba bagolo. Ke mokgwa woo o fago mohlala wa mantšu ao a thulanago gore motho a dire kgetho goba a dire se sengwe ka bjako kgahlanong le mathata a bophelo bja gagwe. Ke ka fao Murray (1979:9) a rego nonwanepheleteletšannete e bonwa bjalo ka seipone sa go leka go bonega bophelo bjalo ka mokgwa wa go bo laola, go šomana le mathata a mabjalo ka mokgwa wa maleba, e sego wa kekišo. Dinonwanepheleteletšannete di ngwadilwe ka bokgabo, ka fao di tswalana le dingwalo tše dingwe, le go aba mokgwa wo mongwe wa tšona, e lego wa tshwantšhokgopolo, go utolla, go beela nnete ka thoko lebakanyana, go homotša le ka moka tšeo bana ba nago natšo (Tolkien, 2008:59).

Go ya ka Zipes, (*ibid*, 2012:xii) dinonwanepheleteletšannete di bolela ka tshwantšhišo gore bophelo ke bjo bothata; goba bophelo e no ba toro fela. Bobjana bo lebane le nako yeo ditoro di nyakago go nontšhwa le go fiwa tlhokomelo ya maleba yeo e tsomegago. Go tloga nywageng ye mene go fihla mahlalagading, seo ngwana a se nyakago ka kudu ke go bontšhwa diswantšho tša dilo tšeo di tlogo mo kgonthišetša gore go na le tharollo go mathata a gagwe (Groenewald, 1993:66). Ke ka fao Kohn (1992) a rego nonwanepheleteletšannete ke motheo woo go wona ngwana a ithutago

go bala kgopolo ya gagwe ka polelo ya diswantšho, e lego polelo e nnoši yeo e kwešišegago pele ga ge kgopolo yeo e budulego e ka fihlelelwa (*ibid*, 1992:161).

Ge a tšwela pele gona letlakaleng leo, Kohn (1992) o re ngwana o swanetše go ikarabela polelong yeo gore a tle a kgone go laola bophelo bja gagwe. Diswantšho di tšwela pele go dira ka mokgwa woo ngwana a naganago ka gona le ka fao a itemogelago lefase; ke ka lebaka leo dinonwanephetetšannete di nago le kholofedišo go yena gore a di kgolwe. Di a thabiša le go laela; bokgoni bja tšona bja go ikgetha; ke go re di dira bjalo ka mokgwa wa go bolela le ngwana thwi. Go tlaeletša polelo yeo, Bacchilega (1997:28) o re bana ba na le bokgoni bja go kgolwa sengwalo ge mohlami wa sona a na le bokgoni bja nnete bja go se hlama. Ke ka fao go thwego maemo a menagano ya bona ke a go dumela go kgolwa tše e sego tša nnete (*'suspension of disbelief'*).

Ponagalo ye nngwe ya nonwanephetetšannete ke ya go nepiša kanegelo ya go hloka therešo. Ge a hlaloša kanegelo ya mohuta wo, Briggs (1970:2) o bolela gore ke tatelano ya ditiragalo tšeo di theilwego godimo ga maatla ao a sa hlalošegago (*'supernatural happenings'*). Zipes (2012:2) ge a naba polelong yeo o fo re nonwanephetetšannete ke fao ditiragalo tša go fapana di bego di diragala nakong ya go se tsebje ya kgalekgale, e lego karolo ya tšona ya maatlakgogedi; gape o re histori ya dinonwanephetetšannete tša bana ga e hlalošege, ke semaka. Di bonala bathong bjalo ka maleatlala, mehlolo, go se kwešišege, di na le ditumelo tša go tšhoša goba go se kgodiše, bjalobjalo.

Ka lehlakoreng le lengwe Hooker (1983:168) o oketša ka go re go ba gona ga elemente ya maleatlala ga go a lekana le go kgodiša fao go ka dirago gore go dumelwe gore ke nonwanephetetšannete gape go thwe maatla ao a go se hlalošege (maleatlala) a ka ba le khuetšo go tše botse le tše mpe maphelong a bao ba di balago, e lego seo se dirago gore motho a be kgahlanong natšo (Tolkien, 2008:28). Go gatela pele gona letlakaleng leo Tolkien o re ntle le go ba kotsi ga tšona di na le diponagalo tše ntši bjalo ka bomodimomothwana, baloi, makgema, dikgetwane le tše dingwe.

Go thwe tebanyo ya tšona, e ka ba kanegelo ya molomo, yeo e ngwadilwego goba ya go bontšhwa, ka mehla e lwela go hwetša didirišwa tša maleatlala, theknolotši ya go fetišiša goba batho bao ba ka thušago, le diphoofolo tšeo di kago kgontšha moanegwathwadi go fetoga le go fetoša lefelo le go dira lefase gore le kgonege go dulwa ka kgotsofalo (*ibid* 2012:xiii, le Watson, 2009:27). Ke ka fao Serudu (1991:34) ge a bolela ka bakgathatema ba mohutangwalo wo a fogo re ke batho le

diphoofolo. Go šomišwa ga diphoofolo dinonwaneng go bohlokwa ka ge go thuša gore batho ba dule ba kgokagane le tlhago, go ba le bohlale bja tlhago bjo bo laolwago ke yona tlhago (Tucker, 1982:62). Go thwe a mangwe a maikemišetšo a nonwanepheteteletšannete e be e le kgegeo ya maitshwaro a setho, go ruta thuto ya boitshwaro baneng le go kgala tshwarompe ya diphoofolo (batho) (Brann, 1992:48).

Mafetšo a nonwanepheteteletšannete a swanetše go ba a lethabo ('happy ending'). Tolkien (1974:143) o bolela gore thumo yeo e lebane le, 'a sudden joyous turn'. Seo ke pontšho ya go re mafelelong dilo di fetogela go ba tša go thabiša fao e ka bago bohumi, letago le bophelo bjo bo feleletšego. Phedišano e a fetoga: modiidi e ba kgoši, kgoši e wešwa ke ba go hloka maatla gomme ba godimo ba wela fase (Bottigheimer, 1986:8). Go gatelela seo se bolelwago, Kohn (1992:4) o bolela gore:

Also nearly every tale has a 'happy ending'. Good is rewarded, evil is punished. The prince and the princess find each other and 'live happily ever after'.

Ka go realo go ka thwe phišegelo ya bokamoso bjo bobotse ke tabakgolo e tee ya nonwanepheteteletšannete; yo a dirilego tše botse o a putswa mola modiradibe a otlwa. Gantši mohutangwalo wo o bonwa e le kemedi ya dikanegelo tša bana ka gore di bonolo, di na le poeletšo, di hlametšwe go baanegwa ba go lekanela le dihlopha tša mantšu (Watson le Maybin, 2009:9); e lego seo se thušago kudu ge go hlopšha dikanegelo tša bana.

Ge go akaretšwa go ka thwe dinonwanepheteteletšannete, go tšwa go dikanegelo tša setšo, di bopile motheo wa dikanegelo tša bjale tša babadi. Di diretšwe go kgatha tema ye kgolo ya go bopa tšwetšopele ya tlabologo. Di na le mehola ya go fapana bjalo ka go phethagatša dikgahlego, go kaonafatša maemo a bophelo, go thekgana mathateng, go phasa badimo, go keteka phenyo, go kgala le go fa thuto, bjalobjalo.

Bjale go yo lekolwa sebopego sa nonwanepheteteletšannete gore go tle go be le kwešišo ye e tseneletšego ya mohutangwalo wo.

Sebopego sa nonwanepheteteletšannete

Ge sebopego sa nonwanepheteletšannete se tsinkelwa go tlo hlokomelwa

- matseno,
- mmele,
- thumo,

bjalo ka dikokwanetho tša mohutangwalo wo.

Matseno a nonwanepheteletšannete

Go ya ka Serudu (1990:59) nonwanepheteletšannete e na le matseno ao a tlwaelegilego. Ge a thekga kgopolo ye Makgamatha (1991:43) o re mo lelemeng la Sepedi, moanegi o gapeletšwa ke molao wa kanegelotšhaba wa matseno. Georges (1969:18) o oketša le go šitlela ka go re melao yeo e latelwago ke moanegi le batheeletši ba a e tseba. Ge e le Marivate (1973:310) yena o hlaloša melao yeo ya matseno ge e le poeletšo ya sekafoko. Poeletšo yeo ya sekafoko e bitšwa fomula (Grobler le ba bangwe, 1986:422). Gape Bowra (1952:54) o hlaloša fomula ge e le sehlophantšu, lefeko goba sehlophafoko, seo se bušetšwago gannyane goba ka ntle ga phetogo, ge tiragalo yeo go šongwago ka yona e dirgala. Foley mo go Groenewald (1990:6) o oketša le go šitlela tlhalošo ya Bowra, ka go tsopola Milman Parry ge a re fomula ke sehlophantšu seo se šomago ka fase ga molao wa *metriki* go tšweletša kgopolo ye bohlokwa. Kgatla le Masola (1994:119-120) ba no ruma ka go re fomula ya matseno yeo e tšwelelago mo nonwaneng ke kgalekgale, keketla, e rile e le nonwane, bjalobjalo.

Mmele wa nonwanepheteletšannete

Serudu (1990:59) o re mo mmeleng wa nonwanepheteletšannete go hwetšwa mehuta ye mebedi ya baanegwa, e lego mosenyi le sehvirihwiri, bao Moloi (1973:17) a ba bitšago moanegwahlaedi le moanegwaphethegi. Serudu (1990:59) o tšwela pele ka go re ditiragalo mo go nonwanepheteletšannete di lebišwa go moanegwathwadi. Ge e le Grobler le ba bangwe (1986:424) bona ba re mo mmeleng wa nonwanepheteletšannete ke moo go hwetšwago poeletšo ya ditiragalo tšeo di dirwago ke baanegwa. Poeletšo yeo ya ditiragalo e bitšwa leboo (Serudu, 1989:24) (kgopolo yeo e tlo hlalošwa ka morago dikgaolong tša kua pele).

Ka lehlakoreng le lengwe Marivate (1973:29) yena o re mo mmeleng wa nonwanepheteletšannete go na le tlhabeletšo ya koša yeo e tlogo ka mokgwa wa pušetšo. Mofokeng (1951:213) o tliša le go oketša tlhabeletšo ya koša nonwaneng ya pheteletšannete ka go re e tliša pharologantšho yeo

mošomo wa yona e lego go goga šedi ya motheeletši. Mofokeng (*ibid*:214) o tšwela pele ka go re yona tlhabeletšo ya koša yeo e tliša lethabo, boikgantšho le manyami. Ge ba šitlela taba ya koša mmeleng wa nonwanepheleteletšannete, Grobler le ba bangwe (1986:424) ba re kgaolo ye kgolo ye bohlokwa e bopša ke koša. Ke ka fao Torrend (1921:3) ka wa go ja bogobe a rego:

... of the two parts the more important one is the song so much that in many tales the narrative is not more than a frame but the picture.

Seo Torrend a lekago go se gatelela mo ke gore mo nonwaneng, koša e kgatha tema ye kgolo go feta go kanegelo. Taba yeo e gatelela gore thulaganyo ya nonwane le ya kanegelo di a fapana.

Thumo ya nonwanepheleteletšannete

Go ya ka Grobler le ba bangwe (1986:423) go na le mokgwa woo o tlwaelegilego wa go ruma nonwanepheleteletšannete goba nonwane ka kakaretšo. Ke ka fao, Marivate (1973:30), Serudu (1990:60) le Kgatla le Masola (1994:120) ba rego mokgwa woo o tlwaelegilego wa go ruma dinonwanepheleteletšannete tša Sepedi ke wa go šomiša fomula ya mafetšo/thumo, e lego mpho se seo sa mosela seripa!

Serudu (1990:60) o tšwela pele ka go re mohola wo mogolo wa mafelelo a nonwane ke go ruma seo go bego go bolelwa ka sona. Ka lehlakoreng le lengwe Grobler le ba bangwe (1986:423) bona ba hlaloša gore nepo ya morumo/thumo ke go laetša batheeletši gore bjale ba ka buša moya ka ge kanegelo/nonwane e fihlile mafelelong.

Bjale ge nonwanepheleteletšannete e hlalošitšwe, go yo lebeledišišwa nonwanekakanywa (*'fantasy'*) bjalo ka ge e tšeelana mollo le nonwanepheleteletšannete gore go tle go lemogwe phapana gare ga mehutangwalo ye.

2.1.1.4 Nonwanekakanywa (*'Fantasy'*)

Rottensteiner (1978:8) o bolela gore go na le kgopolo ya go re dikanegelo ka moka ke dinonwanekakanywa ka gobane di lebane le boikgopolelo. Taba yeo e hlola mathata ka gobane ga se gore dikanegelo ka moka ke dinonwanekakanywa. Ka go realo go nyakega tlhalošo ya maleba ya kgopolo ye gore go tle go hlokomelwe phapano yeo.

Nonwanekakanywa ke kanegelo yeo modu wa yona o ikepetšego go dikanegelo tša setšo; ke ka lebaka leo e tšerego sebopego sa dikanegelo tša mohuta woo (Brann, 1992:62). Go tšwela pele

Egoff (1992:12) o bolela gore mohutangwalo wo o akaretša nonwanephetetšannete ya setšo. Buttler (2006:75) o oketša ka go fo e akaretša magareng ga mehuta ye mengwe bjalo ka nonwanephetetšannete le dingwalo tša mahlale. Go thekga dipolelo tša borateori ba ba ka godimo, Day (1984:277) o re gantši di fela di bapetšwa le nonwane ya kakanyatlhalošo ('*myth*'), gape di tšewa go ba tše bohlokwa ka ge go thwe ke mokgwa wa go hlabolla kgopolo.

Ka lehlakoreng le lengwe Lukens (1955:336), go fapana le borateori bao, o hlaloša nonwanekakanywa ka go re ke kanegelo ka ga tšeo di sego gona. O bolela go iša pele gore:

Fantasy is a story about the non-existent or unreal in which action may depend on magic or the supernatural.

Go tšona go tiišwa morero wa maleatlala goba maatla a tlhago a go se laolege. Go gatelela polelo yeo, Sutherland (1991:247) o bolela gore boleng bja go ikgetha bja yona bo lebane le ditaba/ditiragalo tšeo di ka se tsogego di bile gona, efela ka gare ga kanegelo ye nngwe le ye nngwe go na le tatelano (ya ditiragalo) ye e nepagetšego yeo e ka tšewago gore ke therešo; ke yona phapanokgolo ya mohutangwalo wo le mehuta yeo ye mengwe.

Ka go tiiša phapano yeo, Bingham le Scholt (1983:248) ba dumela gore maleatlala ga a hlagiše fela ditoro eupša a tšweletša gape lefase le tša lona gore ngwana goba motho yo mogolo a theeletše ka tlhokomelo le ka šedi go nyaka go bona mehlolo, ka gore go ipopela diswantšho le go gopodišiša ka botlalo go dira gore ngwana a amogele mohutangwalo wo. Ke ka lebaka leo Mobley (1983:249) a rego lefase la nonwanekakanywa le bopilwe ka maleatlala fao mmadi a swanelwago ke go ikgafa go amogela maleatlala bjalo ka tšhušumetšo ntle le go emela ditlhalošo. Go realo ke gore mmadi a amogele tšeo di sa kgonegego, tšeo di fetago kgopolo ya gagwe. Ke ka fao go thwego nonwanekakanywa ke motheo wa dikanegelo tša bana; ke lefasana le lengwe leo le fago ponagalo ya go fapana le lefase la nnete fao maleatlala le maatla ao a feteletšwago di tšewago bjalo ka therešo; fao mathaithai e lego ona a fago kgonagalo ya go fihla lefasaneng leo. Ge a thekga kgopolo yeo Lukens (1995:18) o kgonthiša ka go re:

Fantasy, in the phrase of Coleridge, requires 'the willing suspension of disbelief'.

O gatelela kgogedi ya maatla a go hloka tumelo moo go bopšago boikgopolelo le go batamela therešo ya ditaba. Ka gona go ka thwe ke kanegelo yeo e kgathago tema ye bohlokwa ya ditiragalo tše di sa kgonegego; gomme godimo ga moo, e dikologilwe le ke maleatlala ka sebopego le ka

tebanyo (Irwin, 1976:ix). Ke ka mokgwa woo Barton (1983:261) a rego tirišo ya nonwanekakanywa ga se fela thekniki eupša ke mokgwa wo mongwe wa go gopodišiša. Wood (1978:166) o fo katološa taba ye ka go re nonwanekakanywa e tšweletša bokgoni bja go hlola le go šomiša diswantšho. Gomme ke ka fao e bitšwago go ba papadišo ya kgopolo (*'imagination at play'*). Britton (1977:42) o no oketša ka go re ke *'handling of image as play'*, mola ka go le lengwe Brann (1992:105) yena a tlaletša ka go re e *'represents a realm of imaginative play and stimulates creative thinking'*.

Dikgopolo tša basekaseki ba ba ka godimo di akaretšwa ke Hunt (1990:175) ka go amanya nonwanekakanywa le papadi ka go re:

...children's book is, almost by definition, NOT concerned with work; they are concerned 'merely with play: a lesser activity, and the mode adopted, such as fantasy, consequently becomes lesser modes.

Go realo go ka thwe mohutangwalo wo o fapana le ye mengwe ka gobane wona o tshotshoma ka tsela ya mokgwa wa papadi go feta phethagatšo.

Ka bokgoni bja yona bja phethagatšo ya diswantšho ka mokgwa wa papadi, nonwanekakanywa e dumelela ngwana go iteka bokgoni bjo a bo hweditšego go kgonthiša boitemogelo bja gagwe (Chukovsky, 1968:101). Ke ka fao go ka thwego mohutangwalo wo o fa bana sebaka sa go bapala ka diswantšho go kwešiša lefase la bona. Go šitlela seo se bolelwago, Scarlett le Wolf (1979:40) ba kgonthiša taba ye ka go re *'the indirection of fantasy may actually assist us in finding direction'*. Seo se hlalošwago mo ke fela gore go mothofatšwa ga diphoofole tšeo di itshwarago bjalo ka batho le dibapadišwa, lefaseng la ngwana, go utolla kgonthe ya seo motho e lego sona.

Kgopolo yeo e bonagala polelong ya Viguers (1983:145) ge a re *'as a form of 'nonsense' fantasy has been accused as undermining the young child's effort to comprehend the world'*. Therešo ke gore ge batheeletši ba laodišeditšwe kanegelo ya mohuta wo, ba kgona go gopodišiša le go bona ka leihlo la moya sebopego sa selaodišwa. Go realo ke gore ge ngwana a bone seswantšho, gona kgopolo ya gagwe e thoma go aga go sona go feta go no gopola ka tše dingwe tša go hloka mohola (Davies, 1992:3).

Go hlabela pele ge a bolela ka wa gagwe wa go ja bogobe Rabkin (1976:227) o re mohutangwalo wo o emetše mokgwa wo mongwe wa bokgabo bja tsebo ya motho bjoo bo ganetšanago le therešo. Ke ka fao a rego *'its polar opposite is reality'*, gomme Brann (1992:75) yena o kgonthišiša

ka go re ke '*antithesis of reality*'. Ke ka tsela ye Hunt (1990:68) a rego e (kganetšano) lebane le kanegelo ye e ngwadilwego ka ga boikgopolelo; yeo mo go yona baanegwa bao e sego ba nnete, le ditiragalo tšeo di hlokago therešo, di rulaganywago gona. Ke go re baanegwa ba nonwanekakanywa, mo bophelong bja bona, ba tloga lefaseng la nnete go ya lefaseng la boikgopolelo fao go diregago dimaka: diphoofole di fetoga batho, di a bolela; go metša maswika goba go bolelwa polelo ya mehlolo. Go realo go ka thwe dikanegelo tšeo di šišitše ka mehlolo. Boikgopolelo ke mokgwa wo o itšego wa bokgabo wa go tšweletša lefase le lengwe. Ke go re mongwadi wa nonwanekakanywa o hlaloša lefase leo e sego la tlhago (Egoff, 1992:12). Carpenter le Prichard (1984:181) bona ge, ba no fa ponagalo ye nngwe ya nonwanekakanywa ka go e lebanya le botelele bja kanegelo ya go se be le ditiragalo tša nnete ka gobane bana ga ba kgone go fapanya nnete le seo e sego therešo.

Nonwanekakanywa e tsoša kgahlego kgopolong ya ngwana. Mmadi/Motheeletši wa gona o gapeletšwa go ipopela dikgopolo tša tšeo di sego gona, le go itswalanya le batho ka dinako tšohle go tšwa mafelong ka moka (Egoff, 1992:36). Le ge go le bjalo go thwe nonwanekakanywa e theilwe le go laolwa ke molao wa kgatako ya ka boomo ya tšeo di amogegago ka bophara go ba tšeo di kgonegago (Knowles le Malmkjaer, 1996:224).

Ka thoko ye nngwe, Buttler (2006:75) o bolela gore bana ke dibopiwa tša boikgopolelo, ka go realo dipuku tša bana ba bannyane di swanetše go ba le boipiletšo megopolong ya bona. Taba yeo e tswalanya mohutangwalo wo le bjana. Ke ka fao Hunt le Lenz (2001:1) ba rego nonwanekakanywa ke polelo ya maleba ya tlhago. Go anega ka botlalo ka tsela ya kgogedi, ka ga leeto la bophelo le ntwaga magareng ga botse le bobee, e le ponagalo ye nngwe ye bohlokwa ya sengwalo sa mohuta wo (Le Guin, 1992:64).

Mohola wa nonwanekakanywa o lebane le bokgoni bja go thabiša baanegelwa/betheeletši ka gobane mohutangwalo wo o kgona go huetša monagano wa ngwana fao letšhogo le fetošwago lethabo, gomme šedi ya bewa go tšeo e sego tša nnete (tša boikgopolelo), mola ka go le lengwe ngwana a dutše a bolokegile. Ka fao go ka thwe nonwanekakanywa e sepelelana le ka fao ngwana a bonago dilo ka gona ka gobane go bala le go thabiša ke magato ka moka a kgolo ya ngwana (Brann, 1992:xix). Go ya ka Tolkien (1974:34), nonwanekakanywa e abelwa dikolo tša bomapimpana ka ge e sa lokela bobadi bja ba bagolo.

Go šetše go boletšwe gore nonwanekakanywa e akaretša magorwana a mangwe a dikanegelo. Lukens (1955:18) o bontšha magorwana a mangwe a mararo a mohutangwalo wo gore ke

nonwanekakanywakanegelo, nonwanekakanywa ya maemo a godimo le nonwanekakanywa ya saense. Magorwana ao a tla no hlalošwa ka boripana ka gobane ga se maikemišetšo a nyakišišo ye go dira bjalo. Nepo ya tlhalošo yeo ke go kgonthiša katološo ya kwešišo ya kgopolo ya nonwanephetetšannetegore gore e tle e fapantšhwe gabonolo le yeo ya tiragatšohistori.

Nonwanekakanywakanegelo

Ge a hlaloša kgopolo ye Lukens (1955:19) o re ke kanegelonnete, fela le ge go le bjale e nyaka go faroganywa go nnete ka gobane e bolela ka mathata a bophelo bja ka mehla, dikutollo ka ga letšhogo la tšeo di sa tsebjego le ka fao malapa a šwalalanago ka gona ka lebaka la megabaru.

O iša pele go bolela gore baanegwa ba kanegelo ya mohuta wo ga se batho efela ba emetše batho ba nnete ka gore ba a bolela, ba dula ka dintlong go no swana le batho ba madi le nama. Gape o re e ka bitšwa kanegelo ya mothofatšo bjalo ka kanegelo ya '*Ugly Duckling*' ka gobane diphoofolo le didirišwa di emetše batho ba go ja bogobe.

Dihlogotaba tša kanegelo ya mohuta wo, ge a hlaloša go ya pele, o re di ka ga bophelo bja motho: bophelo bo tletše ka bomenetša, ditlaišo, go hloka kgahlego go baikokobetši, batho ba ema ba bangwe nokeng le ge go sa hlokege, gape e ngwaletšwe ba mengwaga ka moka (e sego bana fela).

Nonwanekakanywa ya maemo a godimo

Lukens (1955:20) o hlaloša kanegelo ye ka go re tebanyo ya yona e lebane le ntwaga magareng ga botse le bobedi. Ge e atlegile, go thwe e ama kgahlego ya batho ka mekgwa ye mebedi: sa pele, e nepiša kgahlego ka ga boemo bja lefase le lefsa go swana le tatelano goba maemo a diphedi tšeo e sego batho; sa bobedi e bolela ka moanegwathwadi yo a kgolwago go boitemogelo bja gagwe. Ka fao nonwanekakanywa ya maemo le yona e swere batho ba nnete go no swana le moanegwathwadi. Maikutlo a tlhompho le letšhogo le bohlogothata go akaretšwa le go tshwenyega ka ga bomotho, ke motheo mo bophelong bja motho bjo bo tšweletšago tekatekano magareng ga botse le bobedi.

Nonwanekakanywa ya saense

Wo ke mohuta wa kanegelo ye gantši go yona go bago boima go hlatha ge e ba modiro ke wa nonwanekakanywa ya nnete, modiro wa bokgabo goba sengwalo sa saense. Mohutangwalo wo

o gatelela melao ya saense le ditlhagišo tša theknolotši go swana le maatlafase (*'gravity'*) mekgwanakgwana ya batho, bjalobjalo (Lukens, 1995:20-21).

Go ka akaretšwa ka go re nonwanekakanywa ke mokgwa wo mongwe wa go gopodišiša le go theeletša ka šedi. E anega ka botlalo ka tsela ya kgogedi ka ga leeto la bophelo le ntwaga magareng ga botse le bobele. Ka bokgoni bja yona bja go thabiša, letšhogo le fetošwa lethabo gomme šedi ya bewa go tšeo e sego tša nnete (tša boikgopolelo); ka go realo e aba karabo go mathata aongwana a nago le ona, e lego tlhologelo ya mofsa yo mongwe le yo mongwe bophelong.

Ge go ka badišiša Radway (1949:71) le boDonelson (1989:138) go lemogwa tswalano magareng ga kanegelorato le nonwanekakanywa ka gobane ba dumela gore di swantšha batho ba ba thabilego gape ba bakaone go feta le batho ba nnete. Yona taba yeo e hlohleletša gore go hlalošwe gape le kgopolo ya kanegelorato fela ka boripana (ga e nepiše thulaganyothwi ya phatišišo) mo nyakišišong ye.

2.1.1.5 Kanegelorato (*'Romance'*)

Mohuta wo wa sengwalo o hlalošwa nyakišišong ye ka gobane o lebana le bana ba ka fasana ga bafsa. Ka fao tlhalošo ye bjalo e tlo thuša go fapantšha mehutangwalo ye.

Donelson le Nilson (1989:138) ba hlaloša kgopolo ya kanegelorato ka go e amantšhwa le bafsa le sehla sa seruthwana. Ba otlolla polelo yeo ya bona ka go re ka gare ga kanegelorato go na le bothata bjo bo swanetšego go rarollwa go tšweletša phenyo ya baanegwa ba babedi bao ba tswalanago. Tswalano yeo, go ya ka Lebaka (2006:1), gantši e lebana le lerato leo le bopago motheo wa kanegelo. Baanegwa ba kanegelorato ba bitšwa bagale (mogale le mogaleadi) ka ge lerato la bona e le leo le tiilego go tloga mathomong go fihla mafelelong a kanegelo ge baanegwa bao ba fetša ka go aga motse.

Taba yeo e thekgwa ke Varga (1997:28) ka go re ke lerato la nnete ka ge mafelelong le nepiša lethabo. Guldemann (1997) ka wa gagwe wa go ja bogobe, o hlaloša gore mo go kanegelorato, lerato ke wona motheo wa thulaganyo fao mafetšo a lethabo a amantšhwago le go nyalwa ga mogaleadi (1997:4). Ka go realo go ka thwe go aga motse ga bobedi bjoo ke go laetša phenyo ka ge lepheko leo le bego le ba šitiša bjale le tlošitšwe.

Go tšwetša pele taba yeo, Radway (1949) o bolela gore bontši bja mohutangwalo wo bo felela ka tlemagano ya baanegwathwadi ba babedi; go sa lebelelwe maemo a dintwa tšeo di hlotšwego le

go ama mogaleadi nakong ya kanegelo. Go fenyga ga mogaleadi ke seo babadi ba se thabelago, e lego tebanyo ya dikanegelorato (*ibid*:71).

Ka lehlakoreng le lengwe Haines (1963:17) o naba ka go re kanegelorato e dirišitšwe bjalo ka seala go laetša tlhompho le lerato go basadi. Yo a ratago o tšwelela e le mofenyi/mogale; seala seo a se rwelego se laetša go hlompha motho yo a mo ratago. Ke ka fao Radway (*ibid*) mo letlakeleng la masomesenyane tlhano a bolelago mantšu a: '*Romance fiction, as they experienced it, is, therefore, compensatory literature*'.

Mohuta wo wa kanegelo, go thwe o thabiša basadi ba mengwaga ya go fapana ka ge o bolela ka ga phethagalo ya ditumo / dikganyogo tša dinonwanekakanywa. Go bulega ga mabati a katlego ke moreromogolo, e lego bjona boipiletšo bja dikanegelorato (*ibid*.1989:138). Ka lehlakoreng le lengwe, Radway (*ibid*) mo letlakaleg la lekgolo le senyana o nwešana a mokgako le boDonelson (1989) ka go fo re kanegelorato ke nonwanekakanywa ka ge go dumelwa gore e swantšha batho ba ba thabilego (kudu) gape ba bakaone go feta le batho ba nnete; le gore ditiragalo di direga bjalo ka ge basadi ba duma/ kganyoga gore di direge.

Ge a ruma kgopolo ye Carlsen (1980:60) o re mohutangwalo wo ga o sa hwetšagala gabonolo, ka ge bontši bja dikanegelo bo bolela ka tša thobalano go feta tšeo di bolelago ka lerato la nnete.

Ka kakaretšo kanegelorato e amantšhwa le bafsa fao lerato e lego motheo wa kanegelo magareng ga baanegwa ba babedi bao ba tswalanago. Go na le lepheko leo le ditelago tlemollo ya lehuto (lenyalo) e lego seo se godišago maatlakgogedi go gapeletša mmadi go balela pele. Ke lerato la nnete leo le nepišago lethabo mafelelong ge baanegwa bao ba tla be ba aga motse.

2.1.1.6 Kanegelonnete ('Realistic stoty')

Ge a hlaloša kgopolo ye Hunt (1990:168-9) o re mohuta wa dikanegelonnete tšeo, maikemišetšo a tšona ke go tšweletša seswantšho sa bophelo ka botlalo. Go tšwetša tlhalošo yeo pele, Grace (1965:253) o bolela gore ke mohuta wa kanegelo wo o lekago go bontšha dipelo tša nnete tša bophelo bja ka mehla tšeo di hlokotšwego ka šedi ye kgolo gore di emele bokgabo bja maemo a godimo. Ke ka fao Halperin (1974) a rego ke, '*things as they are and not as the story-teller would like them to be for convenience*' (1974:239).

Ka go realo ke mošomo wa ditaba tša bokgabo go lebanya bophelo ka botshepegi le go bo bonagatša; le ge e le ka tshwantshokgopolo fela e be ka mekgwa ya go fapana bjalo ka botse le bobbe, go thabiša le go kweša bohloko, mekgwa ye mebotse le ye mebe (Garcia le Patrick, 1962:7). Go hlabela pele Chiari (1960:ketapele) o bolela gore go tšweletša dilo (selo) ka mokgwa wo di lego ka gona go sepelelana le tlhalošo ya nnete ya tlholego ya bophelo le go dira gore bo kgonege go swantšhwa ka mokgwa wa nnete. Gona ge, kanegelonnete e diretšwe go kgodiša mmadi, gore mmadi a kgotse gore ke bophelo ka fao bo lego ka gona lefaseng la nnete (Buttler, 2006:73). Ka gore ge moanegwa, tiragalo, lefelo e le tša nnete gona di emela bophelo bja ka mehla ka gore di hlaloša le go bontšha diponagalo tšeo di tsebjago, tšeo di emetšego motho lefaseng la nnete (Hawthorn, 2005:57).

Go tšwela pele Davies (1992:71-72) o gatelela bonnete bja mohutangwalo wo ka go bo bapetša le nonwanekakanywa; gore ge nonwanekakanywa e hlohleletša kgopolo le go romela mmadi lefaseng la ditiro, kanegelonnete yona e mo iša botebong bja go ikwešiša: go kwešiša maikutlo a gagwe, letšhogo le go hlaloganya lefase le a phelago go lona. Ke ka fao boGarcia (*ibid*) mo letlakaleng la bone ba fogo re e thoma (kanegelonnete) maemong ao nnete e kago utollwa ke motho ka boyena ka kwešišo le bohlale bja gagwe.

Le ge go le bjalo go dumelwa gore dikanegelonnete di na le tebanyo, e lego seo se phethagatšwago ka gare ga bophelo bja moanegwa. Taba yeo e tiišwa le go gatelelwa ke Grace ge a re:

...the essential theme of all realistic novels is the attempt to make life conform to one's youthful dreams, and after the vain attempt to make it conform, the renunciation of all dreams (1965:107).

Ka go realo maikemišetšomagolo a dipadinnete ka moka, ke maitekelo a go phethagatša ditiro tšela tša bobjana, efela ge go padile gore di phethagale, ke fao go tšwelelago pefelo goba boganka bja phatlalatša. Baanegwa ba mohuta wo ba hwetšwa gohle gomme ditiro tša bona ke tšeo di tlwaelegilego, ga ba hlohleletšege; gantši ba kopana le ditšhitišo tša go ba palediša go tšwa mathateng ao a bona.

Hawthorn (2005:57) o bolela mantšu a Peter Lamarque ge a re kanegelonnete ke ya nnete ge e hlaloša baanegwa gotee le diponagalo tša bona e le go fa mohlala bathong lefaseng la nnete. Go realo ke go re baanegwa ba amogelege bjalo ka ba nnete go mmadi, ba dira ditiro tšeo di dirwago

ke batho ba nnete; diphoofolo di itshwara bjalo ka diphoofolo ka dinako tšohle (Norton, 1983:371). Go tšwetša polelo yeo ya Norton pele, Davies (1992) letlakaleng leo le filwego ka godimo, o naba ka go re mafelo ke ao a hwetšagalago bjalo ka ditoropokgolo, dipolasa, bjalobjalo, gomme ditiro ke tša nakong ya bjale fao di bonalago goba di ka no ba di diragetše nakong ya kgale. Ke ka fao go thwego mmadi ge a fetša go bala kanegelo, o šetše a gwerane le baanegwa bjalo ka bakgotse; gomme go kgaogana le sengwalo seo, go swana le go arogana le bagwera bao.

Go gatela pele go thwe baanegwa ba kanegelonnete ke bao ba swaranego le ditiro tše di itšego tše di swarago kgahlego ya babadi, go ya ka felo le nako (Lukens, 1955:13); gape go letetšwe gore ba (baanegwa) bontšhe maikutlo, boitemogelo, ditiro le boikarabelo; ntwana ya go nyaka maemo, phišegelo, phihlelelo, go nyaka go bonwa, go kganyoga, mola go gola le khuetšo ya batho ba bangwe e le tše bohlokwa go hlola thulaganyo ya kgonthe.

Lukens (*ibid*), gona letlakaleng leo la ka godimo, o tšweletša mahlakore a mabedi a kanegelonnete, e lego mathatakgomo (*'problem realism'*) le mathata a phedišano (*'social issue realism'*), bobedi di beile šedi ya tšona go mathata (a nnete goba ao a kgonegago). Ke ka fao go thwego go ya ka merero ya bokgabo *'realism represents problems'* (Grace, 1965:253); ke go re taba yeo e lebane le mathata ao a itšego a bophelo a a lego pepeneneng (Huck le ba bangwe, 1989:278). Gona tabeng yeo, Root o molomo wa lehlabula le bona ebile o tliša ka go re ke:

...the fiction for young readers which addresses itself to personal problem and social issues... (1977:25).

Madsen le Wickersham (1980:273-39) ba hlaloša gore mathata ao e ka ba a go swana le go godiša ngwana e sego wa madi, tlhalano, bogole, bjalobjalo. BoSerudu (1996:34) ba oketša ka go fo re dikanegelonnete di amana le tša malapa, mathata a segadikana le bommane. A mangwe a mathata ao, molwantšhwa a kopanago le ona, e ka ba ao a hlolwago ke setšhaba bjalo ka kgethollo go ya ka morafe, bong goba maemo. Mathata ao ke ona motheo wa thulaganyo le thulano, le gore thulano e ka ba go moanegwa ka boyena, magareng ga gagwe le setšhaba goba a ka thulana le moanegwa yo mongwe; gape moanegwa e ka ba motho yo a aparetšwego ke mathata moo a bilego a mo ntšha seriti sa gagwe sa bomotho bjalo ka ge go fela go direga dipading tše di nago le bofokodi, mola ka lehlakoreng le lengwe mathata a moanegwa a ka rarollwa ka mokgwa wa go itlhatlola. Ke go re tharollo e ka no se be bonolo: ya go hloka bonnete le toka.

Go gatela pele Lukens (*ibid*) gona letlakaleng leo la lesometharo o bolela gore ka go bala mehutahuta ya dipuku, ngwana a ka kgona go sela mellwane yeo e hlotšwego ke nako le lebaka; o tla kgona go oketša kgopolo ya gagwe le go nyalantšha setšo sa gagwe le ditšo tša batho ba bangwe, e lego seo se lego bohlokwa go phedišana le go itlhabolla ka boyena, le gore dikanegeto tšeo di hlaotšwego gabotse di kgona go bontšha kabelano le mohola wa ditšo tše dingwe. Ngwana o kgona go lemoga gore batho ka moka ba ba le phišegelo ya go swana le gore go tšona ka moka, tlemagano ya malapa le tswalano ke tše bohlokwa ka go lekana. Ka go realo go kopakopana le go abelana boitemogelo di swanetše go swarwa go lekana le nnete ka gohlegohle. Ke ka fao Egoff a šitlelago ka go re, '*...if the role of literature is to develop the individual, then a good book will promote awareness of life*' (1973:45).

Go ka akaretša kgopolo ye, ka go re kanegelonnete e lebane le go tšweletšwa ga seswantšho sa bophelo ka botlalo. Go ka thwe ke mohuta wa kanegelo wo o lekago go bontšha dipelo tša nnete tša bophelo bja ka mehla gore di emele bokgabo bja maemo a godimo. Kanegelonnete e diretšwe go kgodiša mmadi, gore a amogele gore bophelo bo lebane le ka fao bo lego ka gona lefaseng la nnete.

2.1.2 Thumo

Mo thumong ya kgaolo ye, nyakišišo e tlo akaretša ka tsela ya go tšweletša diponagalo tša go fapantšha dikgopolo tša nonwanephetetšannete le nonwanekakanywa gammogo le kanegelonnete gore phapano yeo e tle e thuše le go tiiša (ka tsela ya kgatelelo) tharollo ya mathata a tlhathollo ya sererwa sa nyakišišo ye. Ka tsela yeo nyakišišo ga e e bona bjalo ka poeletšo ya ditaba eupša kgatelelo ya ditaba.

2.1.2.1 Diponagalo tše bohlokwa tša nonwanephetetšannete

Diponagalo tša nonwanephetetšannete di tšewa bjalo ka tša dingwalo tša bokgabo. Taba ye e hlaloša gore kanegelo e lebane le mošomo wa go ngwala goba go thala wa go godiša thutabokgabo go ithuta dingwalo, bjalo ka dingwalo tša go swana tša naga le nako ye e itšego, ebile tša go thewa godimo ga thuto ye e itšego. Godimo ga moo di lebane le mešomo ka moka ya boikgopolelo.

Go gateletšwe gore nonwanephetetšannete e swantšha kanegelo le tsela ye e rilego ya bophelo: bophelo bja motho bo ka hlalošwa ka lehlakore le tee go thuša mmadi go lekola le go kwešiša tswalano yeo mmadi a swanetšego go e ela hloko. Go realo go ra gore kanegelo e hlohleletša

boipiletšo go mmadi gore a itebelele ka tsela ye e rilego, yeo ka yona a swanetšego go itswalanya goba go se ikgweranye le moanegwa yo a rilego wa go loka goba wa go se loke.

Godimo ga moo mohola wo mongwe wo bohlokwa wa kanegelo ya mohuta wo, ke go tšweletša tekatekanyo bophelong bja batho: e ruta batho go lemoga bophelo bja mahlakore a mabedi, e lego bophelo bja go loka le bja go se loke.

Go rungwa dikgopolo ka go tšweletša gore maikemišetšomagolo a kanegelo ya mohuta wo, ke gore go re babadi ba tle ba ipshine ka yona, go swanetše go bopše bokgabo bja go tšweletša tlhago/bophelo ya mmakgonthe, le bokgoni bja tiragatšo ya kalo ya ditaba tša bophelo, gammogo le go katološa seo mmadi a se naganelago go ba sa therešo; gape le go oketša boitemogelo le go godiša kwešišo ya mmadi. Boipshino bja mohuta wo bo swanetše go dula bo le gona kanegelong ye bjalo ka ge e le sedirišwa sa mmakgomatha sa kanegelo. Ge go ka se be bjalo gona sengwalo sa mohuta wo se ka nyefiša moko wa mmadi a fetša a nyamile kgopolong ka ge a tlo be a kwele bohloko goba a robegile moyeng. Yona taba yeo e ka dira gore a fetše a arogane le sengwalo sa mohuta wo.

2.1.2.2 Diponagalo tše bohlokwa tša nonwanekakanywa

Go lemogwa gore nonwanekakanywa e hlohleletša kgopolo le go romela mmadi lefaseng la ditoro. Nonwanekakanywa ke kanegelo yeo modu wa yona o ikepetšego go dikanegelo tša setšo; ke ka lebaka leo e tšerego sebopego sa dikanegelo tša mohuta woo. Go tšwela pele go boletšwe gore mohutangwalo wo o akaretša nonwanepheleteletšannete ya setšo. Gantši dikanegelo tša mohuta wo di fela di bapetšwa le nonwane ya kakanyatlhalošo (*'myth'*), gape di tšewa go ba tše bohlokwa ka ge go thwe ke mokgwa wa go hlabolla kgopolo.

Nonwanekakanywa ke kanegelo ka ga tšeo di sego gona fao go tiišwago morero wa maleatlala goba maatla a tlhago a go se laolege. Boleng bja go ikgetha bja yona bo lebane le ditiragalo tšeo di ka se tsogego di bile gona, efela ka gare ga kanegelo ye nngwe le ye nngwe go na le tatelano ya ditiragalo ye e nepagetšego yeo e ka bonwago bjalo ka therešo.

Maleatlala ga a hlagiše fela ditoro eupša a tšweletša gape le lefase le tša lona gore ngwana goba motho yo mogolo a theeletše ka tlhokomelo le ka šedi go nyaka go bona mehlolo, ka gore go ipopela diswantšho le go gopodišiša ka botlalo go dira gore ngwana a amogele mohutangwalo wo. Ke ka fao lefase la nonwanekakanywa le bopilwego ka maleatlala fao mmadi a swanelwago ke go ikgafa go amogela maleatlala bjalo ka tšhušumetšo ntle le go emela ditlhalošo. Go realo ke gore

mmadi a amogele tšeo di sa kgonegego, tšeo di fetago kgopolo ya gagwe. Ke ka fao go thwego nonwanekakanywa ke motheo wa dikanegelo tša bana; ke lefasana le lengwe leo le fago ponagalo ya go fapana le lefase la nnete fao maleatlala le maatla ao a feteletšwago di tšewago bjalo ka therešo; fao mathaithai e lego ona a fago kgonagalo ya go fihla lefasaneng leo.

Go gateletšwe gape le kgogedi ya maatla a go hloka tumelo moo go bopšago boikgopolelo le go batamela therešo ya ditaba. Ka gona go ka thwe ke kanegelo yeo e kgathago tema ye bohlokwa ya ditiragalo tše di sa kgonegego; gomme godimo ga moo e dikologilwe le ke maleatlala ka sebopego le ka tebanyo. Ke ka mokgwa woo go thwego tirišo ya nonwanekakanywa ga se fela thekniki eupša ke mokgwa wo mongwe wa go gopodišiša. Nonwanekakanywa e tšweletša bokgoni bja go hlola le go šomiša diswantšho. Gomme ke ka fao e bitšwago go ba papadišo ya kgopolo.

Ge go lekolwa nonwanekakanywa le papadi go ka thwe mohutangwalo wo o fapana le ye mengwe ka gobane wona o tshotshoma ka tsela ya mokgwa wa papadi go feta phethagatšo. Ka go realo nonwanekakanywa go ka thwe e dumelela ngwana go iteka bokgoni bjo a bo hweditšego go kgonthiša boitemogelo bja gagwe. Ke ka fao go ka thwego mohutangwalo wo o fa bana sebaka sa go bapala ka diswantšho go kwešiša lefase la bona. Ka fao ge, go mothofatšwa ga diphoofolo tšeo di itshwarago bjalo ka batho le dibapadišwa, lefaseng la ngwana, go utolla kgonthe ya seo motho a lego sona. Taba yeo e ganetšana le tumelo yeo e rego nonwanekakanywa e tšweletša lefase le lengwe le go fetola therešo, ka gobane e ka šitiša motho go hlaloganya ka fao lefase la nnete le lego sona. Therešo ke gore ge batheeletši ba laodišeditšwe kanegelo ya mohuta wo ba kgona go gopodišiša le go bona ka leihlo la moya sebopego sa selaodišwa. Go realo ke gore ge ngwana a bone seswantšho, gona kgopolo ya gagwe e thoma go aga go sona go feta go no gopola ka tše dingwe tša go hloka mohola.

Baanegwa ba nonwanekakanywa, mo bophelong bja bona, ba tloga lefaseng la nnete go ya lefaseng la boikgopolelo fao go diregago dimaka: diphoofolo di fetoga batho, di a bolela; go metšwa maswika goba go bolelwa polelo ya dimaka. Go realo go ka thwe dikanegelo tšeo di šišitše ka mehlolo. Boikgopolelo ke mokgwa wo o itšego wa bokgabo wa go tšweletša lefase le lengwe. Ke go re mongwadi wa nonwanekakanywa o hlaloša lefase leo e sego la tlhago.

Ponagalo ye nngwe ya nonwanekakanywa e lebane le botelele bja kanegelo ya go se be le ditiragalo tša nnete ka gobane bana ga ba kgone go fapanya nnete le seo e sego therešo.

Nonwanekakanywa e tsoša kgahlego kgopolong ya ngwana. Motheeletši wa yona o gapeletšwa go ipopela dikgopolo tša tšeo di sego gona, le go itswalanya le batho ka dinako tšohle go tšwa mafelong ka moka. Le ge go le bjalo go thwe nonwanekakanywa e theilwe le go laolwa ke molao wa kgatako ya ka boomo ya tšeo di amogelegago ka bophara go ba tšeo di kgonegago.

Nonwanekakanywa e lebane le polelo ya maleba ya tlhago. Go anega ka botlalo ka tsela ya kgogedi, ka ga leeto la bophelo le ntwaga magareng ga botse le bobele e le ponagalo ye nngwe ye bohlokwa ya sengwalo sa mohuta wo.

Mohola wa nonwanekakanywa o lebane le bokgoni bja go thabiša baanegelwa/batheeletši ka gobane mohutangwalo wo o kgona go huetša monagano wa ngwana fao letšhogo le fetošwago lethabo, gomme šedi ya bewa go tšeo e sego tša nnete (tša boikgopolelo), mola ka go le lengwe ngwana a dutše a bolokegile. Ka fao go ka thwe nonwanekakanywa e sepelelana le ka fao ngwana a bonago dilo ka gona ka gobane go bala le go thabiša ke magato ka moka a kgolo ya ngwana.

2.1.2.3 Diponagalo tše bohlokwa tša kanegelorato

Ka gare ga kanegelorato go na le bothata bjo bo swanetšego go rarollwa go tšweletša phenyo ya baanegwa ba babedi ba ba tswalanago ka lerato. Tswalano yeo e lebane le lerato leo le bopago motheo wa kanegelo.

Baanegwa ba kanegelorato ba bitšwa mogale le mogaleadi ka ge lerato la bona le tiile go tloga mathomong go fihla mafelelong a kanegelo ge baanegwa bao ba fetša ka go aga motse. Ke ka fao go thwego lerato la bona ke la nnete ka ge mafelelong le nepiša lethabo/lenyalo. Lerato la mohuta wo ke motheo wa thulaganyo fao mafetšo a lethabo a amantšhwago le go nyalwa ga mogaleadi. Go aga motse ga baratani ba ke go laetša phenyo ka ge lepheko leo le bego le ba šitiša bjale le tlošitšwe. Go fenyaga mogaleadi ke seo babadi ba se thabelago, e lego tebanyo ya kanegelorato. Kanegelorato e dirišitšwe bjalo ka seala go laetša tlhompho le lerato go basadi. Yo a ratago o tšwelela e le mofenyi/mogale; seala seo a se rwelego se laetša go hlompha motho yo a mo ratago.

Kanegelo ya mohuta wo e thabiša basadi ba mengwaga ya go fapana ka ge e bolela ka ga phethagalo ya ditumo / dikganyogo tša dinonwanekakanywa. Go ka thwe kanegelorato ke nonwanekakanywa ka ge e swantšha batho ba ba thabilego gape ba bakaone go feta le batho ba nnete; le gore ditiragalo di direga bjalo ka ge basadi ba duma/ kganyoga gore di direge.

2.1.2.4 Diponagalo tše bohlokwa tša kanegelonnete

Maikemišetšo a kanegelonnete ke go tšweletša seswantšho sa bophelo ka botlalo. Ke mohuta wa kanegelo wo o lekago go bontšha dipoelo tša nnete tša bophelo bja ka mehla tšeo di hlokotšwego ka šedi ye kgolo gore di emele bokgabo bja maemo a godimo. Ka go realo ke mošomo wa merero ya bokgabo go lebanya bophelo ka botshepegi le go bo bonagatša; le ge e le ka tshwantshokgopolo fela e be ka mekgwa ya go fapana bjalo ka botse le bobbe, go thabiša le go kweša bohloko, mekgwa ye mebotse le ye mebe. Go tšweletša dilo ka mokgwa wo di lego ka wona, go sepelelana le tlhalošo ya nnete ya tlhologo ya bophelo le go dira gore bo kgonege go swantšhwa ka mokgwa wa nnete.

Kanegelonnete e diretšwe go kgodiša mmadi, gore mmadi a kgolwe gore ke bophelo ka fao bo lego ka gona lefaseng la nnete. Ka gore ge moanegwa, tiragalo, lefelo e le tša nnete, gona di emela bophelo bja ka mehla ka gobane di hlaloša le go bontšha diponagalo tšeo di tsebjago, tšeo di emetšego motho lefaseng la nnete.

Bonnete bja mohutangwalo wo, ke go iša mmadi botebong bja go ikwešiša: go kwešiša maikutlo a gagwe, letšhogo le go hlaloganya lefase le a phelago go lona. Ke ka fao go thwego e thoma maamong a nnete ka go utollwa ke motho ka boyena ka kwešišo le bohlale bja gagwe. Le ge go le bjalo go dumelwa gore dikanegelonnete di na le tebanyo, e lego seo se phethagatšwago ka gare ga bophelo bja moanegwa.

Ka go realo maikemišetšomagolo a dipadinnete ka moka ke maitekelo a go phethagatša ditiro tšela tša bobjana, efela ge go padile gore di phethagale, ke fao go tšwelelago pefelo goba boganka bja phatlalatša. Baanegwa ba mohuta wo ba hwetšwa gohle gomme ditiro tša bona ke tšeo di tlwaelegilego, ga ba hlohleletšege; gantši ba kopana le ditšhitišo tša go ba palediša go tšwa mathateng ao a bona.

Kanegelonnete ke ya nnete ge e hlaloša baanegwa gotee le diponagalo tša bona e le go fa mohlala bathong lefaseng la nnete. Go realo ke gore baanegwa ba amogelege bjalo ka ba nnete go mmadi, ba dire ditiro tšeo di dirwago ke batho ba nnete; diphoofolo di itshwara bjalo ka diphoofolo ka dinako tšohle. Tikologo (mafelo) ke yeo e hwetšagalago bjalo ka ditoropokgolo, dipolasa, bjalobjalo, gomme ditiro ke tša nakong ya bjale fao di bonalago goba di ka no ba di diragetše nakong ya kgale. Ke ka fao go thwego mmadi ge a fetša go bala kanegelo, o šetše a gwerane le

baanegwa bjalo ka bakgotse; gomme go kgaogana le sengwalo seo, go swana le go arogana le bagwera bao.

Go thwe baanegwa ba kanegelonnete ke bao ba swaranego le ditiro tše di itšego tše di swarago kgahlego ya babadi, go ya ka felo le nako; gape go letetšwe gore ba bontšhe maikutlo, boitemogelo, ditiro le boikarabelo; ntwaga ya go nyaka maemo, phišegelo, phihlelelo, go nyaka go bonwa, go kganyoga, mola go gola le khuetšo ya batho ba bangwe e le tše bohlokwa go hlola thulaganyo ya kgonthe.

Go na le mahlakore a mabedi a kanegelonnete, e lego mathatathata (*'problem realism'*) le mathata a phedišano (*'social issue realism'*), bobedi di beile šedi ya tšona go mathata (a nnete goba ao a kgonegago). Mathata ao e ka ba a go swana le go godiša ngwana e sego wa madi, tlhalano, bogole, bjalobjalo. Ke ka fao dikanegelonnete di amanago le ditaba tša malapa, mathata a segadikana le bommane. A mangwe a mathata ao molwantšhwa a kopanago le ona, e ka ba ao a hlolwago ke setšhaba bjalo ka kgethollo go ya ka morafe, bong goba maemo. Mathata ao ke ona motheo wa thulaganyo le thulano, le gore thulano e ka ba go moanegwa ka boyena, magareng ga gagwe le setšhaba goba a ka thulana le moanegwa yo mongwe; gape moanegwa e ka ba motho yo a aparetšwego ke mathata moo a bilego a mo ntšha seriti sa gagwe sa bomotho bjalo ka ge go fela go direga dipading tše di nago le bofokodi, mola ka lehlakoreng le lengwe mathata a moanegwa a ka rarollwa ka mokgwa wa go itlhatlola. Ke go re tharollo e ka no se be bonolo, ya go hloka bonnete le toka.

Go bala mehuthuta ya dikanegelo tše, ngwana a ka kgona go tshela mellwane yeo e hlotšwego ke nako le lebaka; o tla kgona go oketša kgopolo ya gagwe le go nyalantšha setšo sa gagwe le ditšo tša batho ba bangwe, e lego seo se lego bohlokwa go phedišana le go itlhabolla ka boyena, le gore dikanegelo tše di hlaotšwego gabotse di kgona go bontšha kabelano le mohola wa ditšo tše dingwe. Ngwana o kgona go lemoga gore batho ka moka ba ba le phišegelo ya go swana le gore go tšona ka moka, tlemagano ya malapa le tswalano ke tše bohlokwa ka go lekana. Ka go realo go kopakopana le go abelana boitemogelo di swanetše go swarwa go lekana le nnete ka gohle.

Go ka akaretša diponagalo tše, ka go re go kanegelonnete go lebanywa le go tšweletšwa ga seswantšho sa bophelo ka botlalo. Go ka thwe ke mohuta wa kanegelo wo o lekago go bontšha dipelo tša nnete tša bophelo bja ka mehla gore di emele bokgabo bja maemo a godimo.

Kanegelonnete e diretšwe go kgodiša mmadi, gore a amogele gore bophelo bo lebane le ka fao bo lego ka gona lefaseng la nnete.

KGAOLO YA BORARO

3.1 KANEGELO YA HISTORI

3.2 MATSENO

Mo mathomong go gateletšwe ka fao Guma (1967), Mathivha (1970) le Finnegan (1973) ba bontšhitšego ge go le phapano ya tlhalošo ya nonwanephetetšannete le kanegelo ya histori go fapana le bao boBascom (1965), eupša boGuma le bona ga ba hlaramolle pharela yeo ka botlalo. Ka fao taba ye e bohlokwa ka gobane e hlohleletša gore go be le tlathollo ye e tseneletšego ya go lebana le dikgopolo tše pedi tše gore di tle di kwešišege gabotse mo tshepedišong ya tshekatsheko ya nyakišišo ye. Ka tsela yeo kgaolong ye, go yo hlalošwa kgopolo ya kanegelo ya histori ge e lebane le lenaneo le la ka tlase ka nepo ya go thuša go fapantšha nonwanephetetšannete le kanegelo/tiragatšo ya histori bjalo ka ge e le nyepo ye e lebanwego ke go nyepollwa:

- (a) Tlhalošo ya kgopolo ya kanegelo ya histori
- (b) Moanegwa wa kanegelo ya histori
- (c) Tiragalo ya kanegelo ya histori
- (d) Tikologo ya kanegelo ya histori
- (e) Sebopego sa kanegelo ya histori: diteng

3.2.1 Tlhalošo ya kgopolo ya kanegelo ya histori

Bjalo ka ge tlhalošo ya kgopolo ye e šetše e boletšwe ka botlalo ke basekaseki ba bogologolo, mo nyakišišong ye, e yo akaretšwa fela; gomme nepo ya kakaretšo yeo ke go thuša go hlatholla bothata bja go tswalana le go hlakahlakanywa ga tlhalošo ya dikgopolo tša nonwanephetetšannete le kanegelo ya histori gore kgopolo yeo ya kanegelo ya histori e tle e hlophologe ka tshwanelo. Bjale ge, mo karolong ye, tlhalošo ya mohuta woo e tlo nepišwa go kanegelo ya histori bjalo ka ge kgopolo ya nonwanephetetšannete e šetše e hlalošitšwe mo kgaolo ya bobedi.

Ferguson (1989:35) o hlaloša tiragalo ya kanegelo ya histori ge e le yeo e bopšago ke histori ya go ba le rekhoto ya bohlatse (Okpewho, 1992:183 le Vansina, 1985:29). Ge e le Cuddon (1998:383) yena o fo re kanegelo ya mohuta wo e ka ga ditaba tša histori, tšeo di utollelago mmadi/motheeletši ka ga ditlwaelo le mekgwa ya lebaka leo le itšego la histori (Serudu, 1989:37). Ke ka fao Lindenberger (1975:6) a rego motheo wo mogolo wa kanegelo ya histori ke ditiragalo

tša go lebana le histori ya setšhaba seo se itšego, seo se phetšego nakong yeo e itšego (Shaw, 1983:23).

Ka lehlakoreng le lengwe ge a tšwetša tema ye pele, Lukacs mo go Jeffares (1969:97-98) o fo re tiragalo yeo e lego ka gare ga kanegelo ya histori, ke yeo e ithekgilego ka nnete, yeo e diregilego bogologolo (Vansina, 1985:28), gomme ya fetišetšwa go tloga molokong wo go ya molokong wo mongwe ka molomo (Shole, 1983:169). Ke ka fao molaodiši wa ditiragalo tšeo go lego bonolo go yena go di laodiša ka gobane o hwetša di le gona; ga a itlhamele tšona (Okpewho, 1992:183).

Go lemogwa gore kakaretšo ya tlhalošo ya kgopolo ye ya ka godimo ya kanegelo-histori, e sekametše lehlakoreng le tee la karolwana ya thulaganyo ya sebopego sa sengwalo, e lego elemente ya ditiragalo. Ka fao ge, go yo katološwa tlhalošo yeo ka go phurollwa le dikarolwana tše dingwe tšeo tša sebopego sa sengwalo ge se lebane le letlalo la thulaganyo, e lego baanegwa le tikologo (nako le lefelo) gore tlhalošo ya kanegelo-histori, e tle e lebanywe le dielemente ka moka tša thulaganyo ya mohutangwalo wo ka tshwanelo gore tlhalošo yeo e tle e bonagale gabotse ge e bapetšwa le ya nonwanepheleteletšannete. Le ge go le bjalo, tlhalošo ya kgopolo ya dielemente/dikarolwana tšeo e yo bewa dipataka ka gobane e šetše e hlalošitšwe ka botlalo ke basekaseki ba bogologolo.

3.2.2 Moanegwa wa kanegelo ya histori

Makgamatha (1990:126), Moephuli (1972:26) le Shipley (1953:373-374) ba hlaloša moanegwa wa kanegelo-histori go re ke motho yoo a utollwago ke mongwadi, e sego go godišwa ga gagwe fela. Ke ka mokgwa woo Maxwell-Mahon (1984:4) le Lukacs (1965:312) ba kwanago ka molomo wa lehlabula gore moanegwa yoo o godišwa pele a tlišwa go mmadi. Ke ka fao Yelland (1983:71) le Lukacs (1965:296), go thulana le taba yeo, ba rego moanegwa yoo ga a godišwe; ka ge go se na sekgoba se sebjalo.

Ka lehlakoreng la kgopolo ya go utollwa ga moanegwa yoo, gona Lekganyane (2002:30) o fo re o fo tšweletšwa nyanyeng ka lefoko le tee; gomme šedi e le godimo ga ditiro tša gagwe. Ge a hlaloša ditiro tšeo tša gagwe, Mogapi (1994:29) o re ga a swanela go ronana le tšona ka gobane, go ya ka De Groot (2010:27), di dira mmadi go ba moleloko wa moloko woo o fetilego. Ge a tlaleletša kgopolo yeo Ischer (1981:282) o no re ditiro tša moanegwa yoo wa mohuta wo, di a makatša.

Go tšwetša ditaba tša moanegwa yo pele, Lukacs (1965:296) o hlaloša gore ke moanegwathwadi yoo a se nago maemo. Ke ka fao Mensah (1996:69) a fogo mo swantšha le motho fela; ke go re

motho wa mehleng wa go hloka maemo. Fleishman (1971:8) yena o no mmona bjalo ka mohuta wa moanegwa yoo mongwadi a ipeago seemong sa gagwe, ka ge a mo kwela bohloko. Ka lehlakoreng le lengwe, Baldick (2008:154) yena o mo hlaloša go ba moanegwamogolo wa nnete, ebile wa boikgopolelo, e lego mohuta wa moanegwa yoo a ikhwetšago a le maaroganong a ditsela.

Le ge go le bjalo, go thulana le tlhathollo ya borateori ba ba ka mo godimo, Lukacs (1965:4) o re moanegwa yo gape a ka bonwa bjalo ka moetapele (e sego motho fela wa mehleng), ebile gape ke motho yo mogolo wa go ba le maatla a go rarolla mathata ao a kopanago le ona. A ke a mangwe a mathata ao nyakišišo e tlogo leka go itebanya le ona ka mahlong ka ge ditlhalošo tše bjalo di thulana; ka go realo di hlola kgakanego go mmadi.

3.2.3 Tiragalo ya kanegelo-histori

Finnegan (1970:368), Nkonki (1968:4), Mathivha (1973:6-7) le Makgamatha (1987:11) ba molomo o tee mo tlhalošong ya tiragalo ya kanegelo-histori ka go re e akaretša dilo tša go swana le ntwā, khudugo, malwetši, tlaala le tlholego ya setšhaba se sefsa (dikgopolo tšeo di tlo hlalošwa ka morago gona mo kgaolong ye).

Borateori ba go swana le Bopape (1998:20), Mensah (1996:69) le Wallek le Warren (1996:95) ba tšwela pele ka tlhalošo ya tiragalo ya kanegelo-histori ka go re e emere nnete, ka ge e le ka ga dilo tšeo di diregilego (ke ditiragalo tša histori). White (1984:8) o tlaleletša kgopolo ya borateori ba ka go re tiragalo ya gona ga se yeo molaodiši a itlhametšego yona.

Ge e le Fleishman (1971:4) o hlaloša tiragalo ya mohuta wo bjalo ka ya nnete ka gare ga kanegelo ya kanegelo-histori, ka gobane gantši tiragalo yeo e ka ba ya go tumiša goba go sola, ka gobane e na le nepišo ye e itšego. Ge a gatelela nnete yeo ka gare ga tiragalo ya kanegelo-histori, White (1984:40) o re ke elemente ye bohlokwa, ka ge e le karolo ya kanegelo. Ka lehlakoreng le lengwe Okpewho (1992:183) o re nnete yeo e bolelwago ka godimo, e lego ka gare ga tiragalo ya kanegelo-histori, e swanetše go hlatselwa ke dingwalo tše di rilego. O re kgopolo ye ya bohlatse bja nnete ke yona tiragalo ya kanegelo-histori, ka gobane ke mohuta wa tiragalo woo e lego gore le lehono go sa na le dika le dikana tšeo di bonalago tša yona.

Makwela (1977:33) le Nkonki (1968:4) ba fo ruma tlhalošo ya tiragalo ya kanegelo-histori ka go re e gopolega gabotse go phala ya nonwanephetetšannete.

3.2.4 Tikologo ya kanegelohistori

Msimang (1986:88) o re tikologo ya kanegelohistori e arotšwe ka dikarolo tše tharo, e lego (a) seemo sa leago, (b) lefelo la tiragalo le (c) nako ya tiragalo. Dikarolwana tšeo di yo hlalošwa ka boripana go thuša kwešišo ya tikologo ye ya kanegelo ya histori.

3.2.4.1 Seemo sa leago

Msimang (1986: 88) o hlaloša seemo sa leago ka go re ke ka mokgwa woo setšhaba se phelago ka gona mo nakong le lefelong leo tiragalo ya histori e diregago go tšona. Serudu (1989:49) o tšwetša pele tlhalošo ye ya seemo sa leago ka go re ke moo e lego gore mongwadi o tšweletša dikgopolo tša go fapana mabapi le setšo, ditlwaelo le ditumelo setšhabeng seo se itšego. Dikgopolo tše di sa tlo hlalošwa ka morago ge go bolelwa ka sebopego sa kanegelo ya histori.

3.2.4.2 Lefelo la tiragalo

Serudu (1989:49) o re ge go bolelwa ka lefelo la tiragalo ya kanegelohistori go nepišwa mabaka a go swana le dinoka, dithaba, dithokgwa, meedi le melala. Oosthuizen (1977:7) o tlaleletša tlhalošo ye ka go re lefelo la gona le bopša ke malapa le mašaka a dikgomo. Mogapi (1994:30) ge a hlaba tlou ka diloka go ya pele, mabapi le tlhalošo ya kgopolo ya lefelo la tiragalo mo kanegelong ya histori, o re tiragalo e direga mo lefelong leo le tlwaelegilego; moo go diregago dilo tša go swana le go rapa letšema la go hlagola gammogo le go loma ngwaga, go akaretšwa le go diša dikgomo, go ngwatha letsopa le gona go hlapa ka nokeng.

Msimang (1986:92) le Mogapi (1994:30) ba ruma ka go re tlhalošo ya lefelo la tiragalo ya kanegelohistori e lebane le ge setšhaba se laolwa ke kgoši, ngaka le badimo; gomme se iphediša ka go lema le go rua.

3.2.4.3 Nako ya tiragalo

Baldick (2008:154) le Fleishman (1971:10) ba molomo wa lehlabula mo tlhalošong ya nako ya tiragalo ya kanegelohistori ge ba re e lebane le nako yeo e itšego; ke go re ye e sa hlathwego/tsebjego gabotse. Ge e le Groenewald (1993:39) le Shole (1983:169) ba tšwetša pele tlhalošo ya nako ya tiragalo ya kanegelohistori ka go re ke nako ya bogologolo ka gobane e diregile kgale. Mogapi (1994:29) o thekga kgopolo ya borateori ba boGroenewald ka godimo ka go re tiragalo ya kanegelohistori e direga moo mehla e lego ya maloba.

Ka lehlakoreng le lengwe, Serudu (1989:37) le De Groot (2010:19) ba lahlelago legonyana hlware ka go bolela gore tlhalošo ya nako ya tiragalo ya kanegelohistori e tšwelela mo mabakeng ao a itšego a histori; ke go re e na le mellwane. Go fapana le borateori ba ba ka godimo, Shaw (1983:21), Mensah (1996: 69) le Fleishman (1971:8) ba re tiragalo ya kanegelohistori e amana le mabaka a histori.

Nkonki (1968:24) le Okpewho (1992:183) ba ruma tlhalošo ya nako ya tiragalo ya kanegelohistori ka go re e diregile mo nakong yeo e sa gopolwago gabotse; ke go re e na le mathomo le mafelelo.

Ge ba akaretša ditaba tše ka moka, Sanders (1978:92) le Manzoni (1984:92) ba bolela ka go tšweletša ponagalo ye nngwe ye bohlokwa ya kanegelo ya histori ka go paka gore mohutangwalo wo o theilwe godimo ga kgopolo e tee yeo e godišwago ke dikgopolwana tše di itšego. Fleishman (1971:8) o kgonthiša seo ka go re kanegelo ye ya histori, bjalo ka sengwalokanegelo, le yona e bopilwe ka dikokwane tša sebopego sa sengwalo, e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo. Kgopolo ya thulaganyo (e sego le mongwalelo) e tlo hlalošwa ge go sekasekwa nonwanephetetšannete (*Sello sa Tonki le Pere* (1963)) le kanegelohistori (*Marangrang* (1972)). Bjale mo kgaolong ye, go yo hlalošwa ka bophara kokwane yeo ya sebopego sa sengwalo ge e lebane le teori ya diteng (fela) gore kgopolo ye ya kanegelo ya histori e tle e kwešišege gabonolo.

3.2.4.4 Sebopego sa kanegelo ya histori: diteng

Mo go sebopego sa diteng tša kanegelo ya histori go yo tsinkelwa dikokwane tša bogoši, histori, leago, politiki le setšo go ya ka fao di hlalošwago ke basekaseki ba bogologolo le ba sebjalebja.

Bogoši

Lloyd ka mo go Banton (1965:63) o hlaloša bogoši ge e le kgobokanyo ya ditšhaba tšeo di ilego tša šwalalanywa, gomme di na le modu o tee. Fortes mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:256) o kgatha tema go ya pele ka go re bogoši bo bopša ke malapa, mašika, setšhaba, gomme kgoši yena e fo ba ya lebakanyana. Ember le Ember (1995:300) ba oketša le go tlaleletša ka go re bogoši bo thewa ka kgoši bjalo ka motho yoo a hlomphegago setšhabeng, gomme a thušwa ke bakgomana. Ge e le Nwanunobi (1992:117) yena o hlaloša go ya pele gore bogoši ke setheo seo se nago le maatla a manyane ao se a filwego ke pušo. O bolela gape gore bogoši bo theilwe godimo ga temo, bodiši, tšweletšo le go tsoma. Ka go le lengwe, Kiwanuka (1971:XXII) yena o no re bogoši ke modu wa tirišano, tlhompho le tumo setšhabeng se se rilego. Ge e le Gluckman (1963:98) yena o hlaloša bogoši bjalo ka setheo seo se amanago le ditiro, melao, taolo, politiki le ekonomi mo setšhabeng, gomme ge e le setšhaba sona se swanetše go hlompha, go šomela le gona go obamela kgoši ka mabaka ohle.

Ka lehlakoreng le lengwe Nadel mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:259) o hlaloša bogoši ge e le setheo seo se kgethegilego setšhabeng. Ke ka fao Gluckman (1971:133) a rego bogoši bo kgethegile ka ge kgoši a emela seswantšho seo se emelago kopano go sa kgathalege gore go na le dihlopha tšeo di itšego. Nzimiro (1972:149) o thekga kgopolo ya borateori ba ba ka godimo ka go re ye nngwe ya diponagalo tša bogoši ke meila yeo e swanetšego go latelwa gore go kgonwe go šireletšwa maatla a bophelo. O tšwela pele mo letlakaleng la lekgolomasometlhano ka go gatelela gore mo bogošing go gapeletšega go dira ditiro tšeo di kgethegilego letšatši ka letšatši.

Ka go le lengwe Moloi (1973:35) yena o bo hlaloša ge e le kokwane ye bohlokwa yeo e lego motheo wa bophelo bja setšhaba se se hlomphegago. Gluckman (1971:131) o oketša tlhalošo ya Moloi ka go re bogoši bo amana le tumelo ye e nago le maatla a Modimo ka gare, e sego go no re ke kgoši ka ge e ema legatong la Badimo sebakanyana fela. Ke ka mokgwa woo Ember le Ember (1995:300) ba rego bogoši ke thulaganyo ye e nago le maemo a leago setšhabeng. Ke ka tsela yeo Schapera mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:75) a rego maemo a kgoši ke a magolo, gomme ke ka fao a lebanwego ke tlhompho, theto, tumišo le kobamelo setšhabeng.

Gluckman mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:34) o hlaloša bogoši bjalo ka karolo ye bohlokwahlokwa yeo e godišitšwego ka tsela ya go humišwa ka go thopelwa basadi le dikgomo.

Ka lehlakoreng le lengwe, Nwanunobi (1992:118) yena o no kgonthiša gore bogoši bogologolong bo be bo tšewa e le phadišano ka ditlabakelo tšeo di sego nene mo mafelong a temo, moo go bago le ditšweletšwa tše di rilego. Phadišano ya gona e dira gore mašika a magolo a hwetše naga ye kgolo, gomme seo se be se laetša gore kgoši o laola naga le madira. Williams (2010:10) yena o re nakong ya sebjalebjae ditaba tšeo tša mohuta woo di fetogile ka gobane bophelo bo tšile ka merero ya nyalelano le temokrasi ka gore bjale pušo e laolwa ke batho/setšhaba, e sego motho o tee - kgoši.

Ge a amanya bogoši le tlholego ya bjona, Gluckman (1971:133) o bolela gore bo tšile ka tsela ya leabela leo le rulagantšwego ke Badimo bao e kilego ya ba dikgoši bogologolong. Ke ka mokgwa woo Ember le Ember (1995: 300-301) ba bo tswalanyago le motho ka madi. Ke ka fao, Lloyd mo go Banton (1965:65) a rego tthatlamano bogošing ke ya madi; gomme Schapera (1962:175) yena a re bo a tswalelwa. Ge ba tiiša tswalano yeo, Molema (1920:129) le Dusing (2002:76-77) ba kwana ka wa lehlabula ka go re bogoši ke bja morwa wa mathomo wa kgoši le mohumagadi. Ke ka fao, Junod (1962:410) a gatelelago taba ya go re mo tthatlamanong ya bogoši morwa wa mathomo o tšea bogoši le lehumo ka morago ga lehu la tatagwe. Ke ka fao Nwanunobi (1992:118) a rego bogoši ke bja ka lešikeng la banna.

Ke ka mokgwa woo Lekorwe mo go Ray le ba bengwe (2011:252) yena a bolelago gore bogoši ke mohuta wa pušo ye e nago le kgethologanyo go ya ka bong, ka ge e le bja banna fela, ebile banna e le bona fela ba nago le tokelo ya go tsokama setulo sa bogoši. O tšwela pele ka go re mosadi o se tsokama fela ge a swaretše morwa yoo e sa lego yo monnyane goba a sa kgonego go se tsokama ka fase ga mabaka ao a rilego. Mo letlakaleng la makgolopedimasometsšelapedi o bolela gore banna ba re bogoši bo ka se fiwe mosadi, ka ge mosadi a tšile go bo šilafatša, ebile yona taba yeo e kgahlanong le ditlwaelo le tshepedišo ya setšo (sa bogoši).

Go ya ka Molema (1920:130) ge kgoši e ka hlokagala kgošana e sa le ye nnyane, e swanetše go swarelwa go fihlela e gola. Ke ka fao Schapera (1962:175) le Delius (1986:6) ba rego go ya ka tshepedišo ya setšo sa bogoši, rangwane (wa kgoši) ke yena a swanetšego go mo swarela. Ba tšwela pele ka go re moswaredi, e lego rangwane o fiwa ditshwanelo ka moka tše di swanetšego goba di lebanego le bogoši. Molema (1920:130) le Mathibe (2011:77) ba tšwetša tema pele ka go re ka nako ye nngwe rangwane/moswaredi o fela a ganela setulong, gomme seo sa hlola gore setšhaba se tšwe diripa tše pedi, ka ge ba bangwe ba tla be ba thekga moswarelakgoši mola ba bangwe bona ba thekga kgošana yeo e swanetšwego ke go se tsokama. Go fapana le boMathibe,

Dusing (2002:76-77) o re ge kgoši e hlokofetše, gomme kgošana e sa le ye nnyane mohumagadi o swarela morwagwe setulo.

Schapera (1962:166) o hlaloša go ya pele gore bogoši ka nako bo ka hlongwa go ya ka ditseka, e sego ka madi. Le ge go le ka yona tsela yeo, Gluckman (1963:98) o tšwetša tlhalošo ye pele ka go re ditho tša setšhaba di tla no direla mošate mediro ya go fapafapana ka ge di bona mošate woo bjalo ka pušo ya bona. Kgopolo ye e thekgwa ke Nwanunobi (1992:117) ge a re mešomo e be e direlwa mošate ke batho ka go fapana ga bona le go ya ka maemo a bona.

Krige mo go Schapera (1962:101) le Mathibe (2011:77) ba hlaloša gore mašoboro a šomela bogoši/mošate nakong ya go rema. Bona ba rema dikota, ke moka ba di thothela mošate. Dikota tša gona di šomišwa go mpshafatša mafata a mošate. Schapera (*ibid*) letlakaleng la lekgolomasometshetshela o iša pele ka go re, ka lehlakoreng le lengwe, banna bona ba fo šomela bogoši ka go tšomela mošate, go aga mašaka a mošate, go aga ntlo ya kgoši, mola ka go le lengwe, basadi bona ba sega bjang bja go rulela ngwako wa mošate, ba bile ba hlagola tšhemo ya mošate, ba kgopha lapa la mošate le gona go gela mohumagadi meetse. Ke ka fao Delius (1986:52) a tlaletšago ka go re basadi bao ba nyetšwego ba apea bjala, gomme ka morago ga puno ba iša malwa le puno mošate. Gluckman mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:34) o haloša gore ke molao le setlwaedi gore bogoši bo fiwe dimpho tša go swana le mabele, bjala, dikgomo le makgarebe. Mönnig (1967:259) o ruma ka gore setšhaba ka kakaretšo se šomela mošate ka go ntšha matšwela, kgoro ka kgoro ge go tšile go gorošwa mohumagadi/timamollo.

Go ya ka Schapera mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:76) moo kgoši e amogelago Sekriste e fokotša maatla a bogoši ka ge e ka se hlwe e dira mediro yeo e nyakwago ke Magolo (Badimo). Ka lebaka la bjona bodumedi bjoo setšhaba se ka se sa hlwa se mo lebelela bjalo ka modingwana wa bona. Fallers (1964:163) o tšwetša tema ye pele ka go fa mohlala wa go re nakong ya pušo ya Britania bogoši bo ile bja amogela bodumedi; ke ka fao dikereke di ilego tša fa magoši tlhompho ya boemedi ka kerekeng. Ge a tliša seo, Junod (1962:408) yena o re kgošana yeo e ilego ya amogela bodumedi e ile ya gana go tsokama sa bogoši ka ge e bona phapano magareng ga bogoši le tumelo ya yona.

Tosh (1978:24) o hlaloša mmušo wa bokoloniale e le woo o fokoditšego bogoši maatla; gomme bja šala mo ntsweng le taolong ya batho. Ge ba iša pele, Ember le Ember (1995:30) ba re bogoši bo fokoditšwe maatla a go gapeletša setšhaba go dira seo mošate o se nyakago. Lloyd mo go Banton (1965: 63) yena o re bogoši bo amogilwe maatla a go tšea diphetho, gomme bja šala ka

mediro le mekete. Ke ka mokgwa woo Tosh (1978:24) o oketšago ka go re bjale diphetho di tšewa ke setšhaba ka morago ga kwano. Williams (2010:13) yena o kgonthiša gore maatla a bogoši ga a sa tšwa go kgoši, eupša go mmušo wa batho. Ke ka fao, Nwanunobi (1992:117) a rego bogoši bjale bo bonwa bjalo ka setheo se sennyane seo se filwego maatla a a rilego ke mmušo.

Go ya ka Schapera mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:75), ka fase ga mmušo wa bokoloniale kgoši bogošing e be e amogelwa ke komosasa goba mongwaledi wa mmušo. Ge go ka hwetšagala gore komosasa goba mongwaledi wa mmušo ga a kwane le merero ya kgošana, o be a sa mo neele bogoši, gomme bja fiwa motho yoo bo sego bja mo swanela. Kgopolo ye e thekgwa, ke Tosh (1978:24) ge a re mo nakong yeo ya bokoloniale bogoši bo be bo sa hlwe bo tswalelwa; bo fiwa yoo a kwanago le pušo.

Courtlander (1977:402) le Msimang (1986:92) ba hlaloša bogoši gore ke setheo se segolo setšhabeng ka gobane bo ukametše setšhaba le gona go se laola. Gluckman (1971:131) o tlaleletša ka go re bogoši bo hlapetša mediro yeo e direlwago Badimo go swana le go neša pula, go thibela malwetši le leuba, bjalobjalo. Ge e le Ember le Ember (1995:300-301) ba bo hlaloša e le bjoo bo beakanyago le gona go laola meletlo ya sedumedi. Ka go le lengwe Fortes le Evans-Pritchard (1967:14) ba re mošomo wa bogoši o lebane le mabothela a bahlabani bao ba šireletšago setšhaba kgahlanong le go hlaselwa ke manaba. Ba tšwela pele ka go re mo bogošing, kgoši ke yona e hlokometšego boitshwaro le taolo ya sepolitiki ka gobane mošomo wa bogoši ke go kgonthiša kgolo ya sepolitiki setšhabeng le gona go dira gore setšhaba se be kgopana e tee.

Lloyd mo go Banton (1965:63) o iša pele ka go re mošomo wa bogoši ke go kgobokanya setšhaba seo se ilego sa šwalalanywa nakong ya ntwana. Fallers (1964:163) o hlatsela taba yeo ka go re mošomo wa bogoši ke go hlokomela le gona go hlahla maphelo a batho, maatla le dibaka tša thuto le gona go hlokomela setšo mo dihlopheng tša go fapafapana. Gluckman mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:39) o fo re bogoši, ka fase ga kgoši, bo šireletša le go hlasela ditšhaba tše dingwe ge go tsofaga. Williams (2010:7) yena o oketša ka go re mošomo wa kgoši ke go šireletša le go tliša khutšo bathong. Lloyd mo go Banton (1965:69) o re bogoši bo laola naga le batho le go sekiša, le go kwantšha bao ba lwago. O tšwela pele mo letlakaleng la lekgolomasomešupa ka go re bogoši ke bjona bo bego bo tšea sephetho mabapi le mellwane ya naga.

Nwanunobi (1992:117) o re mo dipolitiking, kgoši legatong la bogoši, e na le tokelo ya go nyaka mešomo ya diprotšeke. Ka lehlakoreng le lengwe Moloi (1973:35) yena o bona mošomo wo mogolo wa kgoši e le go lota, go boloka, le go hlokomela setšo sa setšhaba.

Dusing (2002:68) o wetsa tema ya mohola wa bogoši ka go hlaloša gore mošomokgomo wa pušo ya bogoši o lebane le go laola, go aba naga, go thibela dikgohlano le dithulanao, mola ka go le lengwe kgoši le kgoro ba namola le gona go ahlola bao ba lwago gore setšhaba se tle se phele ka šebešebe.

Ka go akaretša: Ka ge kokwane ya bogoši e le karolo ya sebopego sa kanegelo ya histori, tlhalošo ye ya ka godimo e tlo thuša mo tshekatshekong ya kanegelo ya histori, ge go hlokometšwe bobedi nonwanepheleteletšannete le kanegelo-histori, ka ge kgopolo ya bogoši e theilwe mehutakanegelong yeo, gagologolo ge mehutangwalo yeo e lebanywa le dikanegelotshekatsheko tša Make le Maloba tša *Sello sa Tonki le Pere le Marangrang* ka go latelana.

Histori

Marwick (1993:3) o hlaloša gore lentšu la histori le tšwa go lentšu la Segerika leo le rago gore nyakišišo. Ke ka fao Shotwell (1939:8) a hlalošago gore lentšu le histori le thomilwe go šomišwa ke Bagerika. O iša pele ka go re lona le thomilwe go šomišwa ke sehlopha sa Bagerika seo se bitšwago Malonia ('*Lonians*'), gomme la thongwa go šomišwa ka Ngwagakgolo wa Boselela, gomme le šupa dikatlego tša bona. Shotwell (*ibid*) o tšwetša tema ye pele mo letlakaleng la senyane ka go re Herodotus yena o fo hlaloša lentšu la histori ka go re ke kanegelo yeo monyakišiši a dirilego gore e kgonege; e sego kanegelo ya go se beakanywe, eupša kanegelo yeo e gogago šedi ya bao ba nyakago tsebo. Ge a iša pele, Oakeshott (1983:2) o re histori e ka ra go re mokgwa woo o kgethegilego wa go nyakišiša, go kwešiša histori le go kgetha mokgwa wa go bopa kwešišo.

Munslow (2012:2) o hlaloša gape gore go tloga ka 1700 ke ge histori e thoma leeto la yona la mpshafatšo yeo e ilego ya bitšwa kanegelo ka ga batho. O iša pele gore mo Ngwagakgolong wa Lesomeseswai histori e thomile go emela batho. Go ya pele Renier (1961:35) yena o fo bolela gore histori ke kanegelo yeo e lego ka ga ditiro le dikatlego tša batho bao ba phelago setšhabeng se se rilego. O tšwela pele (1997:2) go bolela gore histori e ka be e se gona go fihlela ge rahistori a e ngwala gore mmadi a tle a kgone go e bala. O tšwela pele ka go re ge go hlalošwa histori go bewa diteng bjalo ka ditiragalo ka tatelano, tshepedišo yeo e hlalošwago, e le go anega kanegelo. Histori ga se thuto ka ga tshepedišo ya nako, eupša thuto yeo e lego ka ga go tšweletšwa ga tshedimošo ke rahistori.

Shotwell (1939:4-5) o wetša tema ye ya tlhalešo ya histori ka go re kgopolo yeo e ka bolela gape gore ke kgoboketšo le rekhoto ya ditiragalo goba ditiragalo ka botšona. O tšwela pele gore rahistori o ngwala histori yeo e tšweletšwago ke dikgoši le batsebalegi. Ke ka tsela yeo a rego histori ga se seo se laodišwago, eupša seo se emetšego go laodišwa.

Go ya ka Smail (1974:24) histori ka boyona e tšwa go tlholego. O iša pele mo letlakaleng la masomepeditlhano gore tlholego e tlile pele ga mathomo a histori ya motho, ka ge histori e ngwadilwe ke rahistori yoo a nago le tshepo ya methopo yeo e hlalošago boleng bja yona bjo bo ngwadilwego go boloka bohwa bjo bo rilego. Shotwell (*ibid*:12) o tliša le go tlaleletša kgopolo ye ka go re motheo wa histori o lebane le go ba gona ga motho ka gore motho ke histori mola histori le yona e le motho.

Johnson (1965:141) yena o bolela gore histori e ka ga dilo tšeo di fetilego, tšeo tša go tšewa le go begwa ke batho ba bohlale. Shotwell (1939:12) o iša pele ka go re tšeo di fetilego di lotilwe ka megopolong ya batho. Marwick (1993:2) o hlaloša nako yeo e fetilego e le yeo e bonalago ka dika, dikana le melawana ye e rilego. Ge e le ka ga dika le dikana o re tšona di bonala mo meagong, ditoropong le mekgotheng. Melawana ya kgale e ka megopolong, ditšong le meketeng, yeo e tlogago molokong wo go ya molokong wola. Croce (1970:19) o iša pele ka go re ditiragalo tša histori di mabapi le dinyakwa tša bjale le lefelo la bjale moo dikgopolo di tsošološwago gona.

Ka lehlakoreng le lengwe, Johnson (1965:76) o hlaloša gore rekhoto ye nngwe le ye nngwe ya histori, go sa šetšwe diteng tša yona, ke mohlala wo mobotse wa ditiro tša batho. O tšwela pele mo letlakaleng la bone ka go hlaloša rekhoto e le dingwalo tšeo di swanetšego go tšweletša tshedimošo yeo maikemišetšo a yona, e lego go tšwetša pele setšo seo se itšego gammogo le dikgopolo ka ga ditiragalo goba thušo, mola tšeo di šetšego e le tšeo di lego ka ga maphelo a batho. Mo letlakaleng la boraro o hlaloša gore mo go histori badiragatši goba dihlatse ba angwa ke lehu: ba hlokofetše; ka fao bohlatse ga se bja bomolomo, eupša bja go ngwalwa. Ke ka fao bohlatse bo swanetšego go tšwa go tšeo di šilwego ke batho.

Smail (1974:24) o hlatholla gore dilo tša mathomo tšeo borahistori ba ilego ba ngwala ka tšona, di akaretša tlala le tshenygo tšeo tša go phumula dilo megopolong ya batho. O iša pele mo letlakaleng la masomepeditlhano ka go re histori e ka ga batho bao ba tumilego, gomme ba laetša bogale bja bona le tema yeo ba e kgathilego bophelong.

Ka lehlakoreng le lengwe Marwick (1993:1) yena o no re histori e ka ga mesepelo ya ditšhaba, kgatelelo go tšwa go bagateledi go ya go bagatelelwa, ditumelo le maswao go tšwa kua morago, tšeo e bego e le methopo ya dithulano le ngangego. Shotwell (1939:4-5) o kgonthiša taba yeo go ya pele ka go re histori e ka ga ditiro tšeo di tšweletšwago ke dikgoši le baetapele ba setšhaba. Go tšwela pele Marwick (1993:1) yena o fo re histori e ka ga peakanyo ya mmušo, dithulano tša sepolitiki, ditumelo mabapi le bokgabo le setšo, thuto, ditlwaelo le maitshwaro. O iša pele mo letlakaleng la lesomenne ka go re ke ka histori moo ditšhaba di ka itsebago, go itlwaetša, go kwešiša tswalano ya tšona le nako yeo e fetilego, metse le ditšhaba, bjaloobjalo. Ka ntle ga tsebo ya histori batho le ditšhaba di ka se be le mohola bophelong. Shotwell (1939:12) o kgatha tema go ya pele ka go re histori e dira gore batho ba itemoge ge e le batho ba maloba ka gobane tša lehono di tlo tšwelela e le tšeo di fetilego ka moso mo bophelong.

Ge a ruma ditaba, ka lehlakoreng le le lengwe, McCullagh (1984:6) o re tlhalošo ya histori ke yeo e swanetšego go ba le bobotegi ka gare ga yona, moo go hwetšwago gore go na le bohlatse bjoo bo ukangwago, gomme bjona bo sepedišana tsela le melao ya go ukama seo se tshepegago go tšweletša nnete ka ga kgonthe. Ke ka fao Croce (1970:16) a wetšago tema ye ka go re mo go histori; ke go re ka gare ga histori, go nyakega bokgonthe fela. Bothata ke gore bobedi dikanegelo tšeo: kanegelo histori le nonwanephetetšannete ga di tšweletše bokgonthe/therešo ya ditiragalo tše di diregilego gore e be kgonthe ya histori, ka gobane ditiragalo tšeo ke tša go tlopelwa/feteletšwa. Le ge go le bjalo, go bohlokwa gape go lemoga gore mehutangwalo ye e lebane le histori (kanegelo histori) le setšo (nonwanephetetšannete) – di nepiša boipshino ka tsela ya histori.

Leago

Ge leago le hlalošwa go tlo bolelwa dintlha tše di latelago ka tlase, e lego:

- Tlala
- Boloji
- Ntwa
- Malwetši
- Khudugo

Dintlha tše tša ka mo godimo di hlaotšwe le go hlalošwa ka gobane di nyalelane le tlathollo ya diteng tša kanegelo ya histori ge e nepiša leago. Ka go realo go tlo thongwa ka karolwana ya

matsenyagae ya go hlaloša seo leago e lego sona pele ga tlhalošo ye bjalo. Le ge go le bjalo, kgopolo ye ya leago e ka se hlalošwe ka go naba ka gobane phatlalalo yeo ya tlhalošo yeo e ka se thuše mo tlhatholong ya kanegelo ya histori.

Go ya ka Msimang (1986:88) seemo sa leago se nepiša ka mokgwa woo setšhaba se se itšego, se phelago ka gona mo nakong le lefelong leo ditiragalo di diregago go lona. Go fapana le Msimang, Serudu (1989:49) yena o no hlaloša leago ka go le lebanya le mokgwa woo mongwadi a tšweletšago dikgopolo tša go fapana tša mabapi le setšo, ditlwaelo le ditumelo tša setšhaba ka gona. Ge e le Bascom (1965:12), ka go le lengwe, yena o tšweletša kgopolo ya leago ka go re e lebane le ditiragalo, diila le mekgwana ye mengwe ya setšhaba. Mo go lengwalophatišišo le go tla tsitsinkelwa ditiragalo tšeo tša leago ka go di nepiša le merero ya bophelo bja baanegwa ba kanegelo ya histori go lebeletšwe tlala, boloi, ntwā, bolwetši le khudugo go ya ka fao go šetšego go ukamilwe ka godimo.

Tlala

Go ya ka Flye le Murray (1980:39) le Hill (1981:54-55) tlala mo go kanegelo ya histori (ya Mazulu) e hlotšwe ke tlhaselo ya setšhaba seo sa Mazulu go ditšhaba tše dingwe. Ge ba iša pele ba re Mazulu ao a bego a le ka fase ga Mpangazitha a ile a hlasela setšhaba sa Batlokwa bao ba bego ba le ka fase ga Mantatise, gomme ba senya dijo, dibjalo, ba bolaya dikgomo le dihuswane tša bona. Ka lebaka la tlhaselo yeo, ba ile ba hloka dijo ke moka ba bolawa ke tlala; ke ka fao ba ilego ba fetoga makgema.

Ge Mayekiso (1985:39) a oketša tše di bolelwago ke basekaseki ba ba ka mo godimo, o bolela gore nako ya ge Tšhaka e le kgoši ya Mazulu, o ile a ntšha dira go ya go hlasela Basotho bao ba bego ba bušwa ke Moshoeshoe, a ba thopela dikgomo le gona go senya mabele a bona. Ka ge batho ba sa ke ba ehwa ka moka, bao ba go phologa ba ile ba utama kua mefomeng. Ge ntwā e fedile ba ikhwetša ba se na dijo. Ke moo go ilego gwa napa gwa thongwa taba ya bokgema.

Ka go le lengwe, Coplan (1994:3) o iša pele ditaba tša go hlolega ga makgema ka go tsopola James Stuart ge a re bošoro, bopelompe, bobolai le bosehlogo bja Tšhaka ke tšona di hlotšego gore go be le bokgema. O tšwela pele mo letlakaleng la boraro ka go re ntwakgolo ya Mfecane ke yona e hlotšego gore go be le makgema, ka lebaka la tšhwalalanyo ya ditšhaba dithabeng tša Maloti.

Go ya ka Bopape (1999:15) setšhaba se sengwe seo se hlasetšwego ke Mazulu ka fase ga Ndwandwe ke sa Bapedi. Moo tlhaselong ba ile ba bolaya dikgomo le gona go tšhuma mabele a bona. Ka lebaka la tiragalo yeo, ba thoma go hloka dijo. Batho ba Modimo ba be ba se na kgetho ka ntle le go fetoga makgema. Makgema a nama a utama moo dithabeng tša Orighstad, gomme ge batho ba feta ba ba bolaya, ba iphepa ka nama ya bona. O tšwela pele ka gore le kua dithabeng tša Leolo, gona mo Bopedi, go ile gwa ba le makgema, ao go kwalago gore a ile a utswa dikgomo tša Marangrang.

Mayekiso (1985:75) o re go ba gona ga tiragalo ya bokgema ke sešupo sa gore go be go na le tlala. Coplan (1994:1) o oketša seo ka go re bokgema ke tiragalo yeo mo go yona batho ba phelago ka go ja nama ya ba bangwe. Coplan, ka godimo, mo letlakaleng la boraro o hlaloša bokgema go ya pele ka go tsopola Thomas Mofolo ge a re ka nako yeo batho ba bolawa ke tlala; batho bao ba ile ba thoma go bolayana, ke moka ba ja nama ya motho mo nkego ke ya phoofolo goba dikgomo tše di hlabilwego. Coplan (1994:3) o akaretša ka go re bokgema e be e le tiragalo ye mpe, ya go se laolege. Mo Afrika bokgema bo tšwelela e le setšweletšwa seo se bilego gona ka lebaka la ntwale tlhakahlakano ya ditšhaba. Ka fao go ka rungwa ka go re bokgema bo hlolegile nakong ya tiragalokgolo ya histori ya go bitšwa Mfecane/Difacane.

Delius (1983:17) o hlaloša go ya pele gore mo go kanegelo ya histori tlala ga ya hlolwa fela ke tlhaselo le tshenyoye ya dijo fela. O tšwela pele gona mo letlakaleng la lesomešupa gore go na le bohlatse bja go re Bopedi, nako ye go buša Morwamotšhe, tatago Thulare, go bile le komelelo ya masetlapelo, gomme bahlasedi ba go tšwa kgole le kgauswi le bona ba hlasela selete seo gomme sa welwa ke tlala ye kgolo. O iša pele ka go re go na le bohlatse bja go tšwa go banyakišiši ba leratadima gore go ile gwa ba le komelelo ya mohuta woo ya go hlola tlala ye kgolo seleteng seo.

Ge a thekga taba yeo, Maredi (1963) o hlaloša mo pukung ya *Tlala ya Mohlopi* gore kua Bopedi go ile gwa ba le komelelo ye kgolo, yeo ya go dira gore batho ba thome go fata medu ya mohlare wa mohlopi, ke moka ba e omiša, ka morago ga fao ba e šila go dira dijo. Tlala yeo e be e bitšwa Tlala ya Mohlopi. Tlala ya go hlolwa ke komelelo ga ya hlasela selete sa Bopedi fela. Ke ka fao, ge a kgonthiša *sekata* sa mohuta woo, Mayekiso (1985:83) a rego kua setšhabeng sa Malangeni, moo e bego e le gagabomogolo wa Tšhaka, ba ilego ba hlaselwa ke mohuta wo mongwqo wa tlala ya go bitšwa Madlantule.

Go ya ka Junod (1927:89) tlala e bile gona gape le ka nageng ya Mozambique mo seleteng sa Lourenco Margues, moo go bilego segongwane sa go ja dibjalo tša batho. Ka lebaka la tlala yeo

ba ile ba thoma go epa medu ya mehlare ba ja le ge e be e sa jege. Ka mohlare wa mopalema ba kgonne go dira bupi/folouru. Ba bangwe ba be ba eja ditoto tša dikgomo le ge di be di ba hlatšiša, mola ba bangwe bona ba phetše ka dikhunkhwane. Komelelo e be e etla ka morago ga mengwaga yeo e itšego, gomme e hlola tlala.

Ka ngwaga wa 1875 go bile tlala ya go bitšwa Magadingele, mola kua kgauswi le lebopo go bile le tlala ya go bitšwa Gohnwen. Tlala yeo ga ya ka ya ba dira gore ba be makgema setšhabeng sa Bathonga. Le ge go le bjalo, Ronga o ile a bolaya monna a ja maswafo le dipshio e sa le tše tala. Monna yoo o ile a sekišwa a be a hudušwa kua Mozambique.

Go ka akaretša ka go re mo dithabeng tša Bopedi le Lesotho, go boletšwe gore batho ba ile ba ja nama ya batho ba bangwe ka morago ga tllhaselo ya Tšhaka le baetapele ba madira a gagwe. Ba jele ditopo tša batho, ba re go di kwa bose, ba thoma go lalela batho go tšwa ka mefomeng. Go tloga moo ba tšwa lesolo la go nyaka batho bjalo ka dinama tša bona. Batho bao ba thoma go bitšwa makgema ao a go hloriga lefase la paka yeo - ke bona bao ba go dira gore Kgošigadi Bokhaha Make a huduge nageng ya gagwe. Ditaba tše bjalo di thea thulaganyo ya ditiragalo tša kanegelo ya histori. Ke ka fao tllhalošo ye bjalo e lego bohlokwa nyakišišong ye.

Boloi

Ge a hlaloša boloi, Muller (1979:39) o re ke tiragalo ya setlwaedi ya ka sephiring, gomme yona e rogakilwe le gona go nyatšega bophelong. Elias (1956:226) o tšwetša tema ye pele ka go re boloi ke mokgwa goba maano a go nanyetša motho ka maikemišetšo a go mo leša goba go mo tšhelela mpholo. Ka go le lengwe, Turner (1952:54) le Ember le Ember (1992:324) ba hlaloša boloi ge e le moya wo mobe woo o huduegago ka mogopolong le maikutlong a motho gore a be kgahlanong le yo mongwe. Ka go le lengwe, Gelfand (1956:54) le Rader (1991:23) ba kwana ka wa lehlabula gore maikemišetšo a boloi ke go kweša yo mongwe bohloko. Ge e le Mayekiso (1985:88) yena o hlaloša kgopolo ye bjalo ka go fetola maphelo a batho go ba a masetlapelo. Ge ba thekga kgopolo ye, Mönning (1988:90) le Rader (1991:23) ba molomo o tee ge ba re boloi bo hlolela batho malwetši, tlalelano, madimabe le go hloka mahlatse.

Molema (1963:170) o hlaloša boloi go ya pele gore ke tiragalo yeo e nago le modu wo mobe bathong ba kgale ba go itlhakela; ke ka fao go sa makatšego ge bo lebelelwa ka tebelelo ya histori. Ge a oketša le go tliša taba ye, Cameron mo go Jeffares (1969:187) o re ke tiragalo ya nnete ya

histori. O tšwela pele ka go re boloi bo be bo šomišwa ka kudu ke baanegwahlaki, gomme sona seo ke sona sa go nama se dira gore batho ba thome go kgolwa ditlamorago tša bjona.

Ge e le Rader (1991:24) yena o re boloi bo kgatha tema ye bohlokwa bophelong bja Mothomoso. Reynolds (1963:16) o thekga kgopolo ye ka go re ka tiragalo ya boloi, motho o kgona go tloša yoo (motho) a mo thibelago go phethagatša dikgahlego goba dikganyogo tša gagwe tseleng. Go fapana le Reynolds, Gelfand (1956:54) o re moloi o bolaya motho ka ge a mo hloile, a mo kgopišitše; nakong ye nngwe o fo bolaya ka ge a nyaka go bolaya. Ge a thekga Gelfand, Mayer (1954:5) o re mošomo wo mogolo wa moloi ke go lwa kgahlanong le motho (ka go mmolaya), e sego go ikhola. Muller (1979:18) o ruma ka go re mo go boloi go šomišwa medu (maleatlala) ye maatla, dihlaro le diphoofolo tša go swana le se go thwego ke thokolosi.

Go ka fo rungwa ka go re ditaba tše bjalo tša boloi, le tšona di kgatha tema ye bohlokwa thulaganyong ya ditiragalo tša kanegelohistori. Ke ka mokgwa woo nyakišišo e bonego bohlokwa bja go hlaloša kgopolo ye ka nepo ya go thuša go rarolla bothata bjo bo lemogilwego ke nyakišišo.

Ntwa

Go ya ka Tozzer (1925:236) ntwa ke tiragalo yeo e bego e medile bathong. Ge e le Kessing (1958:296) o e hlaloša e le tiragalo yeo e bego e na le meputso ya bodumedi, dithoto le leago. O iša pele ka go re ntwa ke sebetša seo se bego se šomišwa go šireletša naga le seemo sa politiki. Ge e le MacLennan (1965:55) yena o e hlaloša e le tiragalo yeo e tlišago masetlapelo setšhabeng.

Tozzer (1925:215) o hlaloša thulaganyo ya ntwa e le leago le dihlopha tša moya tšeo di bago gona mo tirišong ya madira, go šeditšwe maemo a ekonomi. O iša pele ka go swantšha ntwa le tokologo ya sehlopha sa madira moo go nyakwago dijo, moo go šongwago ka meroto go akaretšwa le go lema. Ge e le Wagner mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:24) o hlaloša ntwa ge e le tirišano ye maatla yeo e bago gona setšhabeng. Kessing (1958:297) o no akaretšwa ka go re ntwa ga se selo sa go ipshina, eupša sa go itšhireletša.

Go ya ka Schapera (1956:14) le Furneaux (1975:60) ntwa magareng ga ditšhaba e be e hlolwa ke go baka mellwane. Ge e le Delius (1983:17) yena o hlaloša gore ntwa makgatheng a ditšhaba, e hlotšwe ke ge setšhaba se sengwe se tsena nageng ya se sengwe go ya go tsoma le gona gore dikgomo tša setšhaba se sengwe di hlole tshenyo ka mašemong a ba bangwe. O iša pele ka go re Mohube, kgoši ya Bapedi o tshetše molao ka go tsoma ka nageng ya Bakoni le gona gore dikgomo tša Bapedi di hlotše tshenyo ka mašemong a Bakoni, ke moka gwa tsoga ntwa. Nkonki

(1968:44) o hlaloša gore gape ntwā e hlolewa ke ge rangwane a ganela setulong seo a se swaretšego ngwana wa mogolo wa gagwe. Ka lebaka la yona taba yeo, go hlolega karogano. O iša pele ka go re taba ya mohuta wo ke yona e hlotšego gore go be le merafe ya Rarabe le Galeka.

Ka lehlakoreng le lengwe, Garagozov (2008:21) o re ntwā e hlotšwe ke ge moetapele a nyaka go katološa mmušo wa gagwe. O tšwela pele ka go re Kesara Basil wa Byzantine o be a nyaka go katološa mmušo wa gagwe ka go hlasela dinagamabapi tša go swana le Georgia, a thopa le naga yeo e bego e nyakwa ke George wa Georgia. Mo letlakaleng la masomepeditlhano o re ntwā e be e hlolewa ke tshwarompe le go itefeletša. O iša pele ka go re Varazvagan o be a nyetše morwedi wa Mmušiši wa Silnik. Varazvagan o be a sa sware mosadi gabotse. Ratswalagwe o ile a nyaka go itefeletša go bogoboga bjoo mokgonyana a bo dirilego morwedi wa gagwe. Ka madimabe mokgonyana a ba topa ntwā nthekeng, gwa nama gwa tsoga ya mahlo a mahubedu.

Ge e le Reid (2006:9) yena o re ntwā makgatheng ga batho ba Eritria le mmušo wa Bokoloniale e hlotšwe ke kgatelelo. Ke ka fao ba ilego ba hlama mokgatlo wa *People's Liberation Front* go lwantšha kgatelelo yeo. Ember le Ember (1995:347) ba oketša le go tlaletša tlhalošo ya Reid ka go re ka nako ye nngwe ntwā e be e le kgahlanong le bagateledi, maikemišetšo e le go ba thenkgolla ditulong, gomme mo go mohuta wo wa ntwā go hlokošana batho ba bantši. O tšwela pele ka go re ntwā ya lehono e ithekgile godimo ga ekonomi le politiki. Ke ka fao Irag e ilego ya hlasela Kuwait ka 1991 gore e kgone go hwetša oli yeo e ka tlogo ya kaonafatša ekonomi ya yona. Ba wetša tema mo letlakaleng la makgolotharolesomepedi ka go re ntwā ya bjale e hlakahlakane go feta ya bogologolo. Ke ka fao go lemogwago gore ge setšhaba se godile, go na le go tsoga ntwā ya bana ba thari.

Schaper (1956:21) le Dikagle (1988:64) ba hlaloša gore pele ga ge mmušo wa Bokoloniale o etla, ditšhaba di be di hlaselana maano e le go ikoketša. Ke ka fao Delius (1983:15) a hlalošago gore kgoši ya setšhaba sa ga Masemola e ile ya hlasela ditšhaba tša Babinatau tšeo e agišanego le tšona. Harries (1923:82) o tlaletša tlhalošo ya Delius ka go re Bapedi, ka fase ga Kgoši Thulare le morwagwe Sekwati, ba ile ba hlasela ditšhaba tše dingwe. McLennan (1965:55) o iša pele ka go re ntwā e be e le tiragalo ya go godiša setšhaba. Ember le Ember (1995:312) ba akaretša ka go re mo ntsweng ditšhaba tše dingwe di be di hlasela tše dingwe maano e le go di thopa.

Go ya ka Dikagle (1988:64) Bathobaso ba be ba ikgantšha le go ikana ka bogale bja bona ntsweng. Ke ka fao Kessing (1958:296) a rego ntwā e be e hlohleletša phadišano yeo e bego e se gona setšhabeng. Ke ka lebaka leo Dikagle ka godimo mo letlakaleng la masomennenne a rego moroto

wo mongwe le wo mongwe o be o ikgantšha ka bogale bja wona. O tšwela pele ka go re go be go se moroto woo o dumelago go fenywa. Kgopolo ye e thekgwa ke Harris (1923:82) ge a re moroto o be o etšwa dira go hlasela le gona go laetša bogale bja wona.

Molema (1963:94) o iša pele ka go re mohlabani yoo a bego a sa hlatswe lerumo la gagwe ka madi a lenaba, o be a sa fiwe tumo/theto/kgodišo le ge e ka ba tlhatlošo. O tšwela pele ka go gatelela taba ye mo letlakaleng la masomesenyanelthano ka go re monna yoo a bego a se a bolaya lenaba, o be a sa fiwe tlhompho. Ke ka lebaka leo Wagner mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:233) a rego bogale bja mogale bo be bo lekanetšwa ka palo ya manaba ao a a bolailego le palo ya dikgomo tšeo a di thopilego ge ba hlasela ditšhaba.

Mayekiso (1985:80) o tlaleletša ka go re madira a Masulu a be a robala mošate go tiišwa ka dihlare tša ngaka ya marumo bošegong bja letšatši leo ba tsogago ba etšwa dira. MacGaffey (1979:141) oketša ka go re mo ntweng go be go šomišwa pheko ya leswiswi. Ge go iwa ntweng madira a be a phetsekwa/phitswa ka pheko tsoko yeo e bego e dira gore manaba a se bone bahlabani ka kudu Makgowa.

Go ya ka Molema (1963:121) bahlabani ba Bathobaso mo ntweng ba be ba šomiša marumo, melamo le dikotse. Casswell (1963:129) yena o re ka ntle ga marumo, melamo le dikotse ba be ba šomiša gape le mesebe yeo e nago le mpholo. Ge e le Junod (1962:452-454) o oketša ka go re mo ntweng ba be ba šomiša gape le dilepe tša magagane. Furneaux (1975:27) o re Makgowa a ile go tla a thoma go šomiša dithunya. Ember le Ember (1995:312) ba wetša tema yeo ka go re go a tsebega gore lehono ditšhaba tše ntši di na le mašole ao a hlahlilwego go ya ka tatelano ya ona; le gona go ba le dibetša tša sebjalebale tša maemo a godimo.

Ember le Ember (1995:312) ba akaretša ka go re bafenyi mo ntweng ba be ba tšea naga le ditlabakelo setšhabeng seo se fentšwego. Dikagle (1988:22) o tlaleletša ka go re ntwana e be e le mokgwa o nnoši woo o bego o šomišwa go hwetša naga. Mo letlakaleng la masomennenne o re mo ntweng go be go thopša basadi, bana le dikgomo. Ke ka fao, go ya ka Oberg mo go Fortes le Evans-Pritchard (1967:149) go bolelwago ka bagale bao ba thopilego dikgomo ka go re ba be ba di abelwa bjalo ka dimpho ka ge ba be ba oketša leruo la mošate.

Harries (1923:82) o ruma tlhalošo ye ka go re Bapedi mo dintweng tša bona ba be ba šomiša dingaka. O tšwela pele ka go fa mohlala wa ngaka yeo e šomišitšwego ke Kgoši Sekhukhune kgahlanong le Kgolane (ge go balwa *Marangrang*). Junod (1962:464-465) o thekga tlhalošo ya

Harries ka go re ge madira a eya ntweng, ngaka ya marumo (Naswana mo go *Marangrang*) e be e ba nweša sehlare, ka morago ga moo, a tabošwa mohlašana woo o šomilwego ka pheko.

Malwetši

Mo karolong ye ga go yo hlalošwa ditaba ka botlalo ka gobane, ga go yo bolelwa ka malwetši ka moka ao a hlaselago bophelo bja motho. Go ya ka Mönnig (1967:49) bjo bongwe bja malwetši ao a tšwelelago mo go kanegelo ya histori ke makgoma. O tšwela pele go bo hlaloša e le bolwetši bjoo bo swarago monna yoo a robetšego le mohlologadi goba yoo a lego mabakeng. Ge e le Delius (1983:25) yena o re madira a Zwide a ile a tšhaba ka Lekwebepe, ge a be a tšhaba bolwetši bja sekobonyane bjoo go kwalago gore bo be bo hlolwa ke Kgošigadi Modjadjji wa setšhaba sa Balobedu. Tosh (1978:170) o ruma ka go re setšhaba sa Langa se ile sa swarwa ke segabi, bolwetši bja bjokomokotlo gammogo le sekobonyane le mokhuhlwane ka morago ga ntwana. Malwetši ao a ile a fetša batho ka bontši moo setšhaba sa go gopola/utolla gore ke ditiro tša boloi.

Khudugo

Delius (1983:12) le Mathibe (2011:77) ba kwana ka la go re khudugo e hlolwa ke tlhatlamano bogošing. Ba tšwela pele go re ge kgoši e robetše, gomme kgošana e se ya tšwa go lokela go se tsokama, go ba le khudugo. Ka tshepedišo ya bogošing, ge seemo sa ditaba se le ka tsela ye, rangwane o swarela kgošana. Ge kgošana e godile, gomme rangwane a gana go mo fa marapo a bogošing, go fela go tsoga tlhakahlakano ye e ka hlolago khudugo.

Khudugo ke tiragalo yeo e hlolago gore go be le ntwana setšhabeng. Ka morago ga moo setšhaba se tšwa diripa tše pedi. Seripa se sengwe se tla huduga le yoo ba mo ratago. Ka go le lengwe, Mathibe (2011:77) yena o no tliša la go re khudugo e hlolwa ke ge go ka belegwa hlaba ka mošate; ka gobane gantši setšhaba ga se ke se dumela go bušwa ke madi ao e sego a mošate. Yona tiragalo yeo e arola setšhaba ka diripa tše pedi. Seripa seo se thekgago hlaba se tla napa sa huduga le yona.

Coplan (1994:3) yena o re khudugo setšhabeng sa Basotho e hlotšwe ke Mazulu ao a bego a le ka tlase ga Mpangazitha, ao a ilego a ba hlasela. Ge e le Mönnig (1988:323) o re se sengwe seo se bego se hlola khudugo ke tiragalo ya boloi. O re ge motho a bonwe molato wa boloi o be a huduga goba a hudušwa. Mönnig (1988:15) o re khudugo ye nngwe e hlolwa ke bana ba mošate ka lebaka la pako ya bogošing. O tšwela pele gona mo letlakaleng la lesometlhano gore nakong ya ge Bopedi go buša Morwamoche, barwa ba gagwe, e lego Mohube le Mampuru, ba ile ba baka

bogoši. Bothata bo tsošitšwe ke Mampuru ge a be a sa nyake ge Mohube a tsokama sa bogoši, setulo, eupša o ile a fenywa moo maitekelong a gagwe. O ile go fenywa yena le balatedi ba gagwe ba huduga go yo hloma le go thoma setšhaba le bogoši bja Bamagakala.

Mocke le Wallis (1986:169) ba re Moselikasi, yo mongwe wa baetapele ba madira a Tšhaka, o ile go bona gore ga a sa kwana le yena a huduga. Ka ge a tseba bošoro bja Tšhaka a matlola seripa seo sa Mazulu a sepela le sona, gomme sa fetoga setšhaba se sefsa sa Matebele, gomme sa ya go dula ka bohlabela bja Lekwebepe; ka morago ga moo ba ya go aga kgauswi le Pretoria.

Tosh (1978:127) yena o re batho ba kua Banyoro ba ile ba huduga ka lebaka la tlala le gona go tšhaba go tšhela motšhelo. Go huduga fao ga bona (Banyoro) go dirile gore ba thulane le Langi. Mayekiso (1985:74) yena o hlaloša gore khudugo e be e hlolwa ke go nyaka dijo le phulo ya dikgomo le dihuswana. O wetša tema ka go re moo batho ba hudugago ba šia dika.

Ka tsela yeo go tlo lemogwa gore khudugo e kgatha lehwiti le bohlokwahlokwa mo thulaganyong ya ditiragalo tša kanegelo ya histori ka gobane ge kgošana e godile, gomme rangwane a gana go mo fa marapo a bogoši, go fela go tsoga tlhakahlakano ye e ka hlolago khudugo.

Politiki

Fortes le Evans-Pritchard (1967:4) ba hlaloša politiki e le ka mokgwa woo motho a swanetšego go phela ka wona le gona gore o swanetše go ba le mmušo wa mohuta mang. Mönnig (1967:149) o tlaleletša ka go re thulaganyo ya politiki ke yeo e sepelelanago le leago; ebile e kgomagantšhwa le mašika mo setšhabeng, gomme tšona di arogantšhwa go ya ka bong, mola taolo yona e sepelelana le mengwaga (meroto). Casswell (1963:119) yena o re thulaganyo ya politiki mo setšhabeng e ithekgile ka kgoši, yeo bogoši bja yona e lego leabela. Mönnig (1967:149) o oketša tlhalošo ya Casswell ka go re taolo ya politiki e ithekgile ka bogoši, bjoo hlogo ya bjona e lego kgoši.

Ge e le Richards mo go Fortes le Evans-Pritchard (1969:83) yena o hlatholla thulaganyo ya politiki e le yeo e ithekgilego ka lešika, maikutlo, molao le ditiro. O tšwela pele ka go re maatla a politiki le go tšea diphetho ke tšeo di lego ka diatleng tša kgoši, gomme bogoši bja gagwe bo ya ka lešika. Ke ka fao Fortes le Evans-Pritchard (1967:5) ba rego thulaganyo ya politiki ditšhabeng tše dingwe ke yeo e lego gore maatla, taolo le molao di ka diatleng tša motho o tee, e lego kgoši. Moo e lego gore yena motho yoo o na le maatla a go laola le go aba, gona o swanetšše ke tlhompho. Ba

tšwela pele ka go re mo go politiki ke moo go hwetšwago gore batho ba beakanywa go ya ka kgati, gomme yo mongwe le yo mongwe o na le maemo le tema yeo a swanetšego go e kgatha.

Tosh (1978:241) o hlaloša gore peakanyo ya politiki setšhabeng e ya ka dikgoro. O tšwela pele ka go re dikgoro tšeo di na le tswalano le kgomagano. Mo letlakaleng la makgolopedimasomennepedi o hlaloša gore kgoro ye nngwe le ye nngwe e na le moetapele wa yona. O iša pele gape mo letlakaleng la makgolopedimasomennethano ka go re baetapele ba dikgoro ga ba fiwe ditshwanelo tša go swana le tšeo di fiwago magoši. Le ge go le bjalo, Lloyd mo go Banton (1965:65) o hlaloša gore boramagoro ba be ba filwe maatla ke kgoši go laola magoro legatong la yona. Ka go le lengwe, Casswell (1963:119) o re thulaganyo ka moka ya setšhaba e ithekgile ka kgoši; yeo bogoši bja yona e lego leabela.

Ge e le Richards mo go Fortes le Evans-Pritchard (1969:84) o re dipharologantšho tša thulaganyo ya politiki, moo kgoši e lego hlogo ya setšhaba, yeo e kgomagantšhwago ke lešika, e tšewa bjalo ka morutimogolo yoo a se kopantšhago le Badimo, gomme sebopego sa politiki ke seo se ithekgilego ka tatelano ka lapeng goba lešikeng.

Go ya ka Casswell (1963:120) le Lloyd mo go Banton (1965:64) kgati mo setšhabeng e lebane le tatelano yeo e lego ka tsela ya go ba le kgošikgolo, kgoši, bakgoma, bakgomana, baeletši ba kgoši, matona, boramagoro, dihlogo tša mašika le malapa. Yo mongwe le yo mongwe o na le maemo le maikarabelo. Mönnig (1967:250) o oketša le go tlaleletša ka go re tatelano ya politiki setšhabeng e ya ka madi le kgati, ebile e a tswalelwa; mola boetapele bjona e le bja ka lešikeng la banna. Ke ka fao Mönnig mo letlakaleng la makgolopedimasometshelatshela a rego maemo a tšwa go tate, ebile mo go madi go lebeletwa ka lešikeng la banna. Maemo le kgati ka madi, di hwetšwa nakong yeo motho a belegwago ka yona. Mo letlakaleng la makgolopedimasometshelašupa o re maemo ao a tlogo ka madi ga a bakwe, eupša a go tla ka kgati a a bakwa.

Ka lehlakoreng le lengwe, Casswell (1963:30) o re tatelano go ya ka kgati le madi ga e ye ka lešikeng la banna fela, le go basadi le bana ba monna o tee e gona. Kgo polo ye e thekgwa ke Mönnig (1967:222) ka go re mosadi yoo a nyetšwego pele ga ba bangwe ke yo mogolo. Le ge go le bjalo Mönnig mo letlakaleng la makgolopedimasomennepedi o hlaloša gore monna yoo a nyetšego basadi ba go lebana, o kgona go goroša yo mongwe ka morago gomme ya ba motswala wa gagwe. Motswala wa gagwe ge a fihla o phaya basadi bao ba bangwe. Hoernle mo go Schapera (1962:71) o tšwetša tema pele ka go hlaloša gore le baneng le gona go na le tatelano

yeo e swanetšego go hlompšha. Mo go maemo a ka lapeng go lebelelwa yoo a tswetšwego pele. Ge yo mogolo e le lesogana goba kgarebe o tla feta bana babo bao ba mo latelago.

Casswell (1967:119) o hlaloša gore mo setšhabeng maatla a taolo a ka diatleng tša kgoši, moo a laolago dithoto tša go swana le dikgomo, mengwako, mašemo le mabele. Ke ka fao a rego kgoši ge e rata e ka fo tšea dikgomo goba mabele. O tšwela pele ka go re kgoši e laola lehu le maphelo a batho ba yona. Mo letlakaleng la lekgolomasomennepedi o re kgoši e na le maatla a go rola le gona go raka motho nageng ya yona ge e rata. Yona kgoši e na le maatla a go sekiša le go otlala bao ba sentšego. O iša pele ka go re setšhaba sona se direla kgoši. Ke ka fao banna bao ba tšwago Makgoweng ba išago seripa sa tšhelete yeo ba e šometšego ka mošate. Le ge go bunnwe ka kua mašamong, seripa se išwa mošate.

Go ya ka Tosh (1978:243) mmušo wa Bokoloniale o ile wa šomiša dikalatšane go tsena taolong le peakanyong ya politiki ya setšhaba, leano e le go phethagatša dinyakwa tša wona. O iša pele mo letlakaleng la makgolopedimasomennete ka go re mmušo wa Bokoloniale o ile wa fetola maatla a magoši go kgotsofatša dinyakwa tša wona. Mo letlakaleng la makgolopedimasomennethano o hlaloša gore magoši a ile a fiwa maatla ao a itšego, le ge e le gore seo se be se dirwa ka fase ga tlhapetšo ya balaodi ba Babotogi. Ke ka fao Lloyd mo go Banton (1965:63) a rego mmušo wa Bokoloniale mo go bogošo o ile wa fetola maatla a go tšea diphetho, eupša ge e le ditiro le ditlwaelo tšona ga se ba ke ba di kgwatha.

Schaper (1962:361) o ruma ka go hlaloša gore mmušo wa Babotogi o ile wa gapeletšwa godimo ga Bathobaso. Ke ka fao Tosh (1978:244) a rego go ile gwa ba le dithulano kgahlanong le mmušo wa Bokoloniale. O iša pele ka go re moo mmušo wa Bokoloniale wa go swara bothata ke ditšhabeng tšeo go se nago magoši. Ke ka fao mo letlakaleng la makgolopedimasomennete a rego mmušo wa Bokoloniale o ile wa bea magoši ao a sego a swanela ditulong gore a tle a kgone go o thuša go laola ditšhaba tšeo. Schaper (1962:361) o kgatha tema go ya pele ka go re bao ba bego ba le kgahlanong le mmušo wa Bokoloniale ba be ba otlwa. Ge e le Casswell (1963:121) yena o re kgapeletšo yeo ya mmušo e fetošitše maemo a politiki ditšhabeng, moo ditšhaba tša go thoma go lebelela mmušo bjalo ka balaodi. Schaper (1962:361) o re se sengwe seo se gapeleditšego Bathobaso go amogela mmušo wa Britania ke ge ba nyaka thušo kgahlanong le Maburu. Ntwa ya Bathobaso le Maburu e be e le ya go baka mellwane. Se sengwe e be e le gore Maisimane a tlišitše thuto yeo e dirilego gore Bathobaso ba kgone go bolela Seisimane le gona go gola megolo ye mekaone.

Ka go realo politiki ya sebjalebjale e na le seabe sa go phušula le go thunkanya tshepedišo ya bogoši bja setšo. Le ge go le bjalo go bohlokwa go hlaloša kgopolo ye ya politiki phatišišong ye ka gobane ke karolo ya kanegelo ya histori.

Setšo

Vivelo (1994:15) o hlaloša setšo e le ka mokgwa woo motho a bonago bophelo ka gona. Ge e le Bock (1970:IX) yena o hlaloša setšo ge e le tiragalo yeo e lego ka ga ditumelo le ditlwaelo tša ka mokgwa woo batho ba bolelago le gona go itshwara ka gona. Vivelo (1994:15-16) o iša pele ka go re setšo ke setheo seo se akaretšago tsebo, tumelo, bokgabo, maitshwaro, molao, ditlwaelo le tše dingwe tše motho a ka di kgonago le ka mokgwa woo motho a ithutago bophelo ka gona mo setšhabeng. Hofstede (1990:5) o se hlaloša e le setheo seo se bolelago ka ga dilo tše di tlwaelegilego mo setšhabeng go swana le mokgwa wa go dumediša, go ja, go laetša goba go se laetše dikwi, go ithokola, thobalano le gona go hlompha mmele. O iša pele ka go re setšo ke tiragalo yeo batho ba phelago ka gare ga yona: ba ithuta yona, ebile ga se leabela.

Oosthuizen (1977:42) o hlaloša setšo e le setheo seo se lego ka ga ditiro le ditšo tša kgale, moo go tšona go utollelwago ka ga mekgwa, boitshwaro le mehola. Ge e le Mojela (2007:366) yena o se hlaloša e le tshepedišo ya mekgwana ya bophelo, le ditlwaelo tša setšhaba. Taylor (1982:942) o iša pele ka go hlaloša setšo ka go se lebanya le maitekelo a motho bjalo ka setho sa setšhaba go dira gore a kgone go phela gare ga sona ka go latela mekgwa le ditlwaelo tša sona. Kgopolo ye e thekgwa ke Kgatla (2000:54) ge a re mo go sengwalo setšo se swantšha lebaka leo mongwadi a phetšego go lona. O tšwela pele ka go re sona setšo seo se na le mahlakore a mabedi e lego la politiki le la bodumedi. Kent (1996:9) o wetša tema ka go re setšo se fetoga le dinako mo bophelong bja motho.

Go ya ka Zipes (1994:5) setšo se ka ga ditiragalo tše di swanetšego go obamelwa le gona go buša maphelo a batho. Ke ka fao Oosthuizen (1977:43) a rego ditiragalo tša setšo di bonala mo go dilo tša go loka, tše di akaretšago go latela molao, go tshepa le go hlompha; mola tša go se loke le gona go se amogelege di akaretša bojato, tseba le go hloka tlhompho, gomme badiri ba tše ba a otlwa.

Oosthuizen (1977:42) o hlaloša moholakgomo wa setšo e le go kgonthiša gore ditiro di a phethagatšwa, di a latelwa, di a hlompšha le gona go obamelwa. Tšona ditheo tše di gatelela thuto le boitshwaro. O re setšo se a aga, sa hlahla le gona go ba le taolo ya leago. Mo letlakaleng

la masomennetharo o re setšo se šomišwa go kgala yoo a tšwelego tseleng. Kgalo ya ntshe e tla ka mokgwa wa koša, seema goba mokgwa wo bohlale woo e lego gore o sepelelana le sererwa. Georges (1971:9) le Goody (2010:53) ba ruma taba ya mohola wa setšo ka go re se tlemaganya setšhaba, gomme tlemagano yeo e tšwa tumelong.

Go rungwa ka go re go bohlokwa go hlaloša kgopolo ya setšo nyakišišong ye ka gobane setšo ke setheo seo se akaretšago tsebo, tumelo, bokgabo, maitshwaro, molao, ditlwaelo le tše dingwe tšeo motho a ka di kgonago le ka mokgwa woo motho a ithutago bophelo ka gona mo setšhabeng bjalo ka karolo ya kanegelo-histori.

3.3 THUMO

Kgaolo ye ya boraro e gateletše tlhathollo ye e tseneletšego ya go lebana le kgopolo ya kanegelo ya histori gore e tle e kwešišege gabotse mo tshepedišong ya tshekatsheko ya nyakišišo ye. Ka tsela yeo tlhalošo ya kgopolo ya kanegelo ya histori e lebantšhitšwe le: (a) tlhalošo ya kgopolo ya tiragatšo/kanegelo ya histori, (b) moanegwa wa kanegelo ya histori, (c) tiragalo ya kanegelo-histori, (d) tikologo ya kanegelo-histori le sebopego sa kanegelo ya histori: diteng ka nepo ya go rarolla mathata a nyakišišo ye.

Godimo ga moo ka tlhalošo ya kgopolo ya histori go gateletšwe tiragalo yeo e lego ka gare ga kanegelo ya histori yeo e ithekgilego ka nnete, yeo e diregilego bogologolo, gomme ya fetišetšwa go tloga molokong wo go ya molokong wo mongwe ka molomo. Ke ka fao molaodiši wa ditiragalo tšeo go lego bonolo go yena go di laodiša ka gobane o hwetša di le gona; ga a itlhamele tšona.

Mabapi le moanegwa wa kanegelo ya histori go boletšwe gore go na le thulano ya go ama tlhathollo ya moanegwa yo a ka bonwago bjalo ka moetapele (e sego motho wa mehleng), ebile gape e le motho yo mogolo wa go ba le maatla a go rarolla mathata ao a kopanago le ona. Mola ka lehlakoreng le lengwe moanegwa yoo wa kanegelo ya mohuta wo gape a ka bonwa bjalo ka motho wa mehleng. Mathata ao nyakišišo e itebantše le ona, ka ge ditlhalošo tše bjalo di ka hlola kgakanego go mmadi.

Malebana le tiragalo ya kanegelo ya histori gona go boletšwe gore ke tiragalo ya nnete ka gare ga kanegelo ya histori, ka gobane gantši tiragalo yeo e ka ba ya go tumiša goba go sola, ka gobane e na le nepišo ye e itšego. Yona kgonthe yeo ya tiragalo ke elemente ye bohlokwa mo go mohutangwalo wo, ka ge e le karolo ya kanegelo. Ka lehlakoreng le lengwe nnete yeo e lego ka gare ga tiragalo ya kanegelo-histori, e swanetše go hlatselwa ke dingwalo tše di rilego. Ka fao ge,

bohlatse bja nnete yeo, ke yona tiragalo ya kanegelohistori, ka gobane ke mohuta wa tiragalo woo e lego gore le lehono go sa na le dika le dikana tšeo di bonalago tša yona. Go rumilwe ka go re tlhalešo ya tiragalo ya kanegelohistori e gopolega gabotse go phala ya nonwanephetetšannete.

Tikologo ya kanegelohistori e arotšwe ka dikarolo tše tharo, e lego (a) seemo sa leago, (b) lefelo la tiragalo le (c) nako ya tiragalo. Dikarolwana tšeo di hlalošitšwe ka boripana go thuša kwešišo ya tikologo ye ya kanegelo ya histori.

Malebana le seemo sa leago go hlalošitšwe gore ke mokgwa woo setšhaba se phelago ka wona mo nakong le lefelong leo tiragalo ya histori e diregago go tšona. Go tiišitšwe gore seemo seo sa leago se lebane le moo mongwadi a tšweletšago dikgopolo tša go fapana mabapi le setšo, ditlwaelo le ditumelo setšhabeng seo se itšego.

Ge go hlalošwa lefelo la tiragalo ya kanegelohistori go nepišitšwe mabaka a go swana le dinoka, dithaba, dithokgwa, meedi le melala. Ka go realo lefelo la gona le bopša ke malapa le mašaka a dikgomo. Go thwe lefelo la tiragalo mo kanegelong ya histori le lebane le tiragalo ye e diregago mo lefelong leo le tlwaelegilego; moo go diregago dilo tša go swana le go rapa letšema la go hlagola gammogo le go loma ngwaga, go akaretšwa le go diša dikgomo, go ngwatha letsopa le gona go hlapa ka nokeng.

Ge go akaretšwa ditaba tša nako ya tiragalo go boletšwe gore kanegelo ya histori e theilwe godimo ga kgopolo e tee yeo e godišwago ke dikgopolwana tše di itšego. Ke go re kanegelo ya histori, bjalo ka sengwalokanegelo, le yona e bopilwe ka dikokwane tša sebopego sa sengwalo, e lego diteng, thulaganyo (le mongwalelo – kgopolo ga ya hlalošwa kgolong ye ka lebaka la boahlamo bja yona). Dikgopolo tša thulaganyo (le mongwalelo) di tlo hlalošwa ge go tlo sekasekwa kanegelohistori (*Marangrang* (1972)).

Mo go sebopego sa diteng tša kanegelo ya histori go tsinketšwe ka botlalo dikokwane tša bogoši, histori, leago, politiki le setšo go ya ka fao di hlalošwago ke basekaseki ba bogologolo le ba sebjalebja.

KGAOLO YA BONE

4.1 DITENG TŠA KANEGELO YA NONWANEPHETELETŠANNETE

4.2 MATSENYAGA EKAKARETŠO

Ka ge maikemišetšomagolo a nyakišišo ye (go ya ka fao a hlalošitšwego mo kgaolong ya mathomo) e le go nepiša ka kudu papetšo ya dingwalo: nonwanepheteletšannete le kanegelo histori, papetšo yeo e ya go thewa godimo ga sebopego sa sengwalo. Ge go dirišwa papetšo ye bjalo, go yo hlokomelwa dikokwane tše **pedi** fela tša sebopego sa sengwalo, e lego **diteng** le **thulaganyo**. Lebaka le legolo la go šomiša dikokwane tše pedi tšeo ke go lekanyetša nyakišišo ye. Ke go re ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo ye, kokwane yeo ya mongwalelo e ka se dirišwe go fapantšha dingwalo tše pedi tšeo.

4.3 MATSENO

Bjale ge, mo kgaolong ya bone go yo sekasekwa diteng (bjalo ka kokwanepharologantšho) tša nonwanepheteletšannete ya Make ya go bitšwa *Sello sa Tonki le Pere* (1963) go kgonthiša ge go le phapano ya tlhalošo ya diteng gare ga mohutangwalo wo wa nonwane le wa tiragatšo/kanegelo ya histori (yeo e tlogo ahlaahlwa ka morago mo kgaolong ya go latela, e lego ya bohloko). Gomme gona fao ge, go tlo nepišwa kgopolo ya diteng tša nonwanepheteletšannete. Bjale ge, mo kgaolong ye, gona go yo hlokomelwa diponagalo tša nonwanepheteletšannete bjalo ka karolo ya diteng tša sebopego sa sengwalo sa mohuta wo.

4.3.1 Diponagalo tša kgopolo ya nonwanepheteletšannete

4.3.1.1 Matsenyagae

Ge a hlaloša pharologantšho (ponagalo) Kerkhoff (1962:164) o re ke karolwana ye nnyane kudu ya polelo ya go tšwetša pele polelo (mongwalelo). O tšwela pele go bapiša pharologantšho (ya mongwalelo) le '*Monade*'. O re bobedi ga di swane ka lebaka la gore go na le '*Monade*' ye kgolo le ye nnyane; di a swana empa dipharologantšho tša mongwalelo di a fapana. Ka fao polelo e bopša ka dipharologantšho, e sego fela pharologantšho e tee. Godimo ga moo dipharologantšho tšeo tša polelo ga di lebane ka mošomo le mohola. Ke go re pharologantšho ya polelo ga e na mošomo wo o tiilego ka lebaka la gore e ka dirišwa ditebanong tše di fapafapanego. O gatelela polelo yeo ka go re mošito wo o itšego o ka lebanywa le ge e le lethabo. Ke ka tsela yeo go thwego pharologantšho ya polelo (mongwalelo) ga e na mohola wo o itšego woo o tiilego. Ka mokgwa woo

morero wa nonwane/kanegelo o laolago mošomo wa pharologantšho ya polelo; ke go re kamano gare ga dipharologantšho ka moka tša polelo e bonagatša morero wa kanegelo/nonwane. Go realo go ra gore dipharologantšho tšeo di logaganywa ke morero wa kanegelo/nonwane go tšweletša khuduego ya mongwadi/moopedi (Mojalefa, 1995:130).

Kerkhoff (1962:31) o bolela go ya pele gore dipharologantšho di tšweletša polelo ka go dirišana. Le ge maatla a bontši bja tšona a lemogega, ga di amane; tše dingwe di kgona go bonagatša tebanyo ya mongwadi ka botšona. Tabataba mo ke go re gantši ge go hlathollwa modiro wa dipharologantšho, go kgonwa go lemoga mohola wa tšona, ge fela go hlokomelwa kamano gare ga pharologantšho le dipharologantšho tše dingwe. Kerkhoff (*ibid*) o sa tiiša gore polelo e bopša ka dipharologantšho ka moka ga tšona. Se bohlokwa ke gore polelo e bonagala ka kamano yeo ya gare ga dipharologantšho, gomme gape kamano yeo go lemogwa gore ga se fela koketšo ya dipharologantšho, ka lebaka la gore polelo ga e bonale ka koketšo ka gore ga e swane le dipalo.

Diponagalo tše di latelago tša nonwanepheleteletšannete di yo tsinkelwa ka go di nepiša le mehlala ya go tšwa go *Sello sa Tonki le Pere* (e lego gore dinonwane tšeo):

4.3.1.2 Di anegwa go lebišitšwe ditumelo tšeo go bego go dumelwa gore di na le bokgoni bjo bo itšego go maphelo a ka mehla a setšhaba

Ge a kgonthiša taba yeo Make o re:

Tonki le Pere ba re boKgomo ba ba loile gore nama ya bona e se lewe.

Taba ya gona e hlatseditšwe ke dipheko (letl. 20).

Boloi ke tumelo ye kgolo magareng ga batho ka moka ba bogologolo; ke ka fao tumelo ya mohuta wo e lebanywago le maphelo a ka mehla a setšhaba (sa bogologolo.)

Go iša pele, mabapi le ditumelo, mongwadi o fo re:

Ngaka e thuša go rarolla bothata bja boloi (letl:15).

Bogologolong go be go na le tumelo ya go re ngaka ke yona e ka utollago gore motho o loilwe ke mang. Ka morago ga fao ya mo fa sehlare seo se ka alafago bolwetši goba go thibela madimabe ao a tlogo.

Ponagalo ye nngwe gape ya ditumelo e sa tšweletšwa ke Make ka go re:

Kubu bjalo ka mokome ke yena a nago le maatla a go ahlola tšeo di paletšego dikgoši le ngaka (letl:32).

Go na le tumelo ya gore ge ngaka e paletšwe ke go rarolla bothata bja motho yoo a tšilego go phekola go yena, e swanetše go mo romela go mokome yoo a tla thušago go rarolla bothata bjoo bja gagwe ka ge go na le tumelo ya go re mokome o na le maatla a kalafo a go feta a ngaka.

4.3.1.3 Di lebana le boipshino, eupša gape le thuto

Ponagalo ye Make o e hlaloša ka ditsela tše:

Boipshino

BoKgomo ba thabišitšwe ke gore Rotwe o bone Tonki molato (matl:26-27).

le

Pudi, Poo le Nku ba thabišitšwe ke gore kgomo o kgonne go namela lenti a tshela a be a boa (letl:36).

Ge diphoofolo tšeo di laetša lethabo, le motheeletši (ngwana) o thabišwa ke taba yeo. Ka go realo go rotošwa boipshino mo nonwaneng ya pheteletšannete ka ge lethabo le lebane le maikutlo a mohuta woo. Go godiša taba yeo ya boipshino go ya pele, mongwadi o tšweletša lethabo ka tswalano ya kgomo le tonki: ge kgomo e hlagelwa ke bothata tonki e a thaba.

Thuto

Kgomo o biletša Moselape thopeng. Ge ba fihla o mo kgopela gore o swanetše go ya go phelela Rotwe ka leleme gore dipheko di bone Tonki molato (letl:21).

Mohlala wa ka godimo o emela thuto ka gobane go gatelelwa mošomo le bohlokwa bja dipheko (ditaolo) mo maphelong a batho (ba setšo) bao ba nago le tumelo yeo.

Ponagalo ye nngwe ya go tšweletša thuto še:

Kgoši Tau o botša boTonki le boKgomo gore ga a na maatla a go ba dumelela go ya ngakeng. Motho yoo a ka ba dumelelago ke Kgoši Tlou (letl:15).

Mo thuto e lebane le bohlokwa bja go bolela therešo: Tau ga e na maatla, maatla ke a Tlou. Ka go realo go bolela nnete mo bophelong ke taba ye bohlokwa. Ke ka fao bana ba rutwago thuto ye bjalo gore ba gole ba tseba go loka le go se loke, e lego maaka le therešo.

Ponagalo ye nngwe e tšweletša thuto ka tsela ye:

Kgomo o tshepiša Moselape mabilo ge fela a ka ya a hwirihwišetša Rotwe (letl:21).

Ka thuto ye bjalo go kgalemelwa go se loke, e lego boradia. Ke go re ga se tshwanelo go hlalefetša batho ba bangwe. Dira batho ka go loka gore le wena o tle o dirwe ka go loka.

4.3.1.4 Di swere tsebo ye bohlokwa ye e kgwahlišago ditlemagano tša setswalle magareng ga meloko le ditšhaba, e lego tsebo yeo gannyane gannyane e bopago motheo wa dikanegelo tšeo di kgontšhago batho go ithuta ka bobona le lefase le ba phelago go lona

Make o tiiša kokwane ye ka, bonnyane, mehlala ye meraro ka go re:

- (a) Kgoši Tau o botša boTonki le boKgomo gore motho yoo a ka ba romelago ngakeng ke Kgoši Tlou (letl.15).
- (b) Kgoši Tlou o dumelela boTonki le boKgomo go ya ga mongake, Rotwe (letl.20).
- (c) Kgoši Tlou o romela boTonki le boKgomo go Kubu-madibeng go ya go ahlola taba ya bona (letl:32).

Bjale ge go lekodišišwa mehlala ye ya ka mo godimo go lemogwa gore e ka aroganywa ka dihlogwana tše tharo, e lego (a) bogoši, (b) bongaka le (c) kahlolo. Ka go realo go ka thwe go gatelelwa gore dikokwane tše tharo tšeo di hlagiša ditlemagano tša setswalle magareng ga meloko le ditšhaba.

4.3.1.5 Dinonwane tša go ngwalwa ga di aroganywe, di a ithutwa le go diragatšwa tša tsenelela ka mokgwa wa go bogelwa/lebelelwa, go theeletšwa le go ekiša

Ge go balwa *Sello sa Tonki le Pere*, go ya pele gape go lemogwa gore go diragatšwa ka tsela ye:

Rotwe (*O tšhela marapo fase go kwala gwašaa!*)

Di re'ng tša wa mpherefere!

Tša re Tonki le Pere di dutše molele o tee.

Tša bitša kgomo le pudi le nku.

Lerole le tsošwa ke eng?

Re tlo di bona tše tiholago lerole leo.

A re'ng marapo a tše di hwileng?

Maphoofolo:

Siyavuma-Vuma!

Rotwe:

Ye ke tau ya mosadi e a rora!

Gomme e eme ka maoto, (bjalobjalo).

Mo tiragatšo e nepiša lewa la mokome. Ge ngaka ya setšo e laola molwetši, tiragalo yeo e tšwelela ka tsela ya tiragatšo ya go rulaganywa ka mokgwa wa sereto (ke go re go retwa bohlokwa bja dipheko). Ka fao go theeletša le go ekiša go lebane le baalafša gammogo le bafelegetši ba bona ka ge tiragatšo e le magareng ga ngaka, ka lehlakoreng le, le molwetši le bafelegetši ba molwetši yoo, ka lehlakoreng lela.

4.3.1.6 Nonwanepheteletšannete ke motheo woo go wona ngwana a ithutago go bala kgopolo ya gagwe ka polelo ya diswantšho, e lego polelo e nnoši yeo e kwešišegago pele ga ge kgopolo yeo e budulego e ka fihlelelwa

Pharologantšho ye e hlalošwa ka tsela ye:

Lepidi:

Mo soke molala, mo soke molala.

Gogwa! Gwaa! Kata! Gwaa! (letl: 11)

Kgogo:

Ke beile lee, ke re ke beile lee!

Ke re... ke re... ke re lee! (letl:11)

Ge go lebeledišišwa mehlala ye ya ka godimo go lemogwa gore dinonyana goba diphoofolo ka mello le dipolelo tša tšona di bopa diswantšho tšeo di itšego ka mogopolong wa ngwana pele a ka kgona go kwešiša gore go direga eng.

4.3.1.7 Di na le polelo ye bonolo

Ge a tiiša pharologantšho ya mohuta wo, Make o no re:

Lepidi:

Mo soke molala, mo soke molala!

Gogwa! Gwaa! Kota! Gwaa! (letl:11).

Ge go nyankurelwa mehlala ye ya ka mo godimo go hwetšwa gore polelo ye bonolo ke yona e dirago gore ngwana a se sware bothata go kwešišeng ditiro tšeo di dirwago ke dinonyana goba diphoofolo.

4.3.1.8 Di a thabiša le go laela bokgoni bja tšona bja go ikgetha; ke go re di dira bjalo ka mokgwa wa go bolela le ngwana thwi

Phapantšho ye yona mongwadi o e tšweletša ka mokgwa wo:

Kgogo:

Ke beile lee, ke re ke beile lee!

Ke re.... ke re... ke re lee! (letl:11).

Lepidi:

Mo soke molala, mo soke molala!

Gogwa! Gwaa! Kata! Gwaa! (letl:11).

Modumo mo thulaganyong ya mohutanonwane wo, o kgatha tema ye bohlokwa ya go thabiša bana. Ke go re ge diphoofolo le dinonyana, pele ga ge di bolela, di dira modumo goba mollo wa tšona, gomme seo se kgona go goga šedi le go tliša kgahlego ngwaneng.

4.3.1.9 Di kgatha tema ye bohlokwa dikopanong tša go rulaganyetšwa thuto ya setšhaba, ka ge di beile ditiragalo tša tšona go motho yo a tshelago melao ya setšhaba ya phedišano

Ka lehlakoreng le lengwe ge Make a hlaloša kgalemelo yeo bjalo ka thuto, o re:

TatagoTonki o lefile kgomo ya go hlatswa boKgomo leina le phalana ya mangangahlaa (letl:40).

Mo go gatelelwa boitshwaro bja batho setšhabeng ka go tšweletša melao ya phedišano ye mebotse maphelong a batho. Ka fao thuto yeo e lebane le gore bosenyi ga bo bušetše selo: ge motho a tshela molao o tlo otlwa.

4.3.1.10 Di beakanyeditšwe bana ka tsela ya dikošana, dipapadinyana, ditemanatee le dithaloko

Ge go tsitsinkelwa pharologantšho ye go tlo tšweletšwa mehlala ye mebedi fela ya go lebana le (a) dikošana le (b) dithalokwana/diapapadinyana ka gobane ditematee ga di hlagišwe nonwaneng ye.

Dikošana

Le ge ke lle 'kgaka tšeno,

Ke wele mono bodibeng,

Ke jewe ke Kubu le Kwena,

Nnene ke lle 'kgaka tšeno (letl:35).

Ge a hlaloša se koša e lego sona Serudu (1992/3:73) o re kgopolo ye e lebane le polelo ya go thewa godimo ga thulaganyo ya kopelo, molodi le mošito go feta tirišo fela ya mantšu. Le ge košaneng ya ka godimo go tšweletšwa diponagalo tšeo, eupša ge go ka lekolwa ka tsenelelo maikemišetšo a mongwadi, go lemogwa gore go gatelelwa boitsholo; ke go re ge motho a dirile phošo (a 'lle 'kgaka tšeno") o lebanwe ke kotlo. Ka fao ke tshwanelo gore a ipobole ka ge taba ye bjalo e sa amogelege setšhabeng.

Thalokwana

Kgogo:

Ke beile lee, ke re ke beile lee!

Ke re ... ke re... ke re lee!

Lepidi:

Mo soke molala, mo soke molala!

Gogwa! Gwaa! Kata! Gwaa! (letl.:11).

Go lemogwa gore thulaganyo ya polelo ya ka godimo e theilwe godimo ga thalokwana/papadišane. Ka fao go ka thwe mongwadi o rulagantše polelo ya gagwe ka tsela yeo, go godiša maatlakgogedi/phišegelo kgopolong ya ngwana. Ke go re, ka go realo ngwana o kgona go kgatha tema mmogo le molaodiši wa nonwane ya mohuta wo. Ke ka mokgwa woo go ka thwego motheeletši (ngwana) o kgona go ba karolo ya taodišo ya nonwane ye.

4.3.1.11 Di tswalana le dingwalo tše dingwe, le go aba mokgwa wo mongwe wa tšona, e lego wa tshwantšhokgopolo, go utolla, go beela nnete ka thoko lebakanyana, go homotša le ka moka tšeo bana ba nago natšo

Ge a tiiša tswalano yeo mongwadi o no re:

Tshwantšhokgopolo

Ke tau ya mosadi e a rora (letl:25).

Mo-fata-fase o fatela šaba la basadi (letl:9).

Ge go lekodišišwa methaladi ye mebedi ya ka godimo, go lemogwa gore Make o dirišitše tshwantšhokgopolo ka ditsela tše pedi, e lego tshwantšhišo (mothalading wa mathomo) le pheteletšo (mothalading wa bobedi). O re 'ke tau ya mosadi'. Ge a hlaloša tshwantšhišo, Mohlala (1994:21) o re tshwantšhišo 'e re selo se tee ke se sengwe'. O gatelela fela gore ka tshwantšhišo go bolelwa ka ga go fetoga ga selo go ya maemong a mangwe. Ke go re mosadi ke se sengwe – o fetoga se sengwe, bjale ke tau. Go realo go ra gore mongwadi o nepiša bogale bja mosadi ka go mo swantšha le tau (bogale).

Ka godimo (mo go karolwana ya (b) go boletšwe gore gape Make o dirišitše pheteletšo: 'Mo-fata-fase o fatela šaba la basadi'. Serudu (1991/9:98) o hlaloša pheteletšo gore ke thulaganyo ya polelo ka tsela ya go tlopera/godiša ditaba: Go fatela šaba la basadi ke go bolela taba ka go e godiša gore e bonagale e le ye e kgodišago mmadi. Ke go re lešaba la basadi ke kgopolo ye mongwadi a e godišago ka gobane nnete gona bontši (lešaba) bjoo bja basadi ga go bonolo gore bo fatelwe ka nako e tee ka yona tsela yeo.

Ka fao ge, kgopolo ya bontši (šaba) ke yona e foraforetšago mmadi gore a kgolwe seo mongwadi a se ngwalago.

Go utolla

Ke lena le re loilego gore nama ya rena e se ke ya jewa (letl:15).

Ditaba re tlo di kwa ka moswane (letl:27).

Tša mono ga Kubu ga di bewe molatša (letl:34).

Polelo ya methaladi ya ka godimo e utolla sephiri – sephiri seo se lebane le go utollwa ga moloji yo a tlogo tsebišwa ke ngaka letšatšing le le latelago. Ka go realo ka go tsebiša batho sephiri sa mohuta woo, go kgalemelwa tiragalo ya go se loke yeo e lemošwago batheeletši (bana) gore ba arogane le yona mo bophelong. Ge a hlaloša go utolla, Mojalefa (2007:42) o fo re ke tiragalo yeo e lego gore go hwetšwa selo seo se bego se sa bonagale, gantši seo se bego se nyakwa.

Go homotša

Pudi:

Mphh! Mmee! Nna ke leboga ge di fedile (letl:27).

Mongwadi o diriša maekiši a mabedi: 'mphh!' le 'mmee' ge a rato tšweletša khuduego ya khomotšo (khomotšego). Ge a bolela ka leekiši Serudu le ba bangwe (1988:239) ba re ke lentšu leo le bolelago se sengwe ka ga tiro/lediri ka tsela ya go bapiša. Ke go bolela maikutlo a motho ka mo a bonago selo se direga ka gona, goba se bopegilego ka gona goba se kwalago ka gona. Nokaneng le ba bangwe (1992:437) ge ba hlaloša go ya pele kgopolo ye, ba re ke lentšu leo le tšweletšago maikutlo a mmoledi gotee le dikgopolo tša gagwe.

4.3.1.12 Di nepiša kanegelo ya go thewa godimo ga maatla ao a sa hlalošegogo, ke semaka

Ponagalo ya go thewa godimo ga maatla ao a sa hlalošegogo, e lego taba ya semaka e hlagišwa ka mokgwa wo:

Aowa! Kgoši, taba ye e swanetše go išwa kgošing kua ga Tlou (letl:15).

Ka poledišano magareng ga diphoofolo (tau le tlou) mmadi/motheeletši (ngwana) o lemoga maatla a a sa hlalošegogo, e lego taba ya semaka. Diphoofolo ga se batho; ka fao di ka se tsoge di

boledišane bjalo ka batho le gatee. Ke mohlolo ebile ke semaka gore phoofolo e bolele bjalo ka motho ka gobane ga e kgone go tšweletša maikutlo a bomotho bjalo ka motho. Mongwadi o fo diriša diphoofole bjalo ka batho gore motheeletši yo monnyane (ngwana) a amogele molaetša ge o tlišwa go yena ka tsela ya poledišano ya diphoofole. Poledišano ye bjalo e rwele phišegelo.

Ge a hlaloša poledišano Groenewald (1993:1) o bolela gore sengwalo se lebane le poledišano, ka gobane go na le yo a bolelago, gape go na le yo a theeditšego. Batho (e sego diphoofole) ba babedi bao ba swanetše go ba gona pele ga ge go ka kgona go bolelwa ka ga sengwalo. Poledišano ye nngwe le ye nngwe e nyaka batho ba babedi - monamolomo le monatsebe. Nokaneng le Louwrens (1997:314) ba iša pele ka go re poledišano e tšwetša moko wa ditaba pele ka go lebantšha tše mongwadi a di ngwalago le tebanyo ya gagwe. Ge a di lebantšha ka mokgwa woo, go thwe o a di rulaganya. Ashe (1979:135) yena o fo laetša bohlokwa bja poledišano ka go re:

However you decide to exhibit your people let them tell their own tale in action as far as possible. In particular let them speak for themselves in character, so that the reader comes to know the accents of each and can tell them apart ... Dialogue should be, on the whole, realistic, but not mere transcripts of the way people talk.

Rateori yo o gatelela gore ge ditaba di bolelwa ke bao ba di tsebago gabotse (baanegwa/baraloki) di na le therešo go phala ge di anegwa ke ba bangwe bao: mongwadi le moanegi/molaodiši.

4.3.1.13 Di bonala bathong bjalo ka maleatlala, mehlolo, go se kwešišege, di na le ditumelo tša go tšhoša

Go kgonthiša pharologantšho ye, Make o re ke:

Maleatlala

Ke tsuma linti ka mose wola wa noka,

Le lemwe ka le tsuma ka mose wono,

Vjalo le mphe vathu va va tsusitseho mofirifiri,

Ka mo thii ka mo thii!

Ke vona va va swanedehe ho ratha ka moratho (letl:35).

Polelo ye ya mokome e gatelela maatla a maselamotse. Ke go re tiragalo yeo ya semaka/mehlolo e ka se phethagatšwe ke mang kapa mang ge e se mokome fela. Ke yena a filwego maatla a mabjalo fela magareng ga batho bao. Ka go realo maleatlala a tšwetša pele letšhogo le tšhabo gore di lemogege gabonolo mahlong a batheeletši (bana) ka nepo ya go gapeletša tlhompho le bogale go mokome ka lehlakoreng la bana.

Mehlolo

Dimakatšo tše di tšwelelago nonwaneng ye di lebane le bophelo bja diphoofolo. Di phela bjalo ka batho: di a boledišana, di a bolela go swana le Mogo ge o re:

Tonki le pere di lla sello,

Di re ke ka lebaka lang re sa jewe,

Kganthe marapo a kgomo le pudi le nku,

Ona a reka letswai (letl. 20).

Taba yeo ya go bolela le go boledišana ga diphoofolo bjalo ka rena batho ke mohlolo ka gobane ga se therešo gore diphoofolo di a bolela. Taba ye e ukamilwe gannyane ka godimo. Mongwadi, Make, o phediša diphoofolo tše gore di phele bophelo bja batho ka nepo ya go gaga šedi ya motheeletši wa nonwane ye.

Ka go rulaganya ditiragalo tša nonwane ye ka mokgwa wo, mongwadi o foraforetša motheeletši/mmadi gore a tle a lemoge molaetša/morero wo a ratago go ruta mmadi. Go realo go ka thwe Make o diriša thekniki (kgopolo ye e tlo hlalošwa mo kgaolong ye e latelago) ya thulaganyo ya polelo le poledišano; ke go re teramatiki go bonagatša thuto ya gagwe, gagolo ya go lebane le ya maitshwaro a bana.

Ditumelo tša go tšhoša

Mongwadi o re:

Ke go re yo a welago ka bodibeng o a jewa. Le bjalo tonki o rile go wela ka bodibeng, le gore kubu o tsene neng ka bodibeng ga se ra mmona (letl:39).

Go na le tumelo ya go tšhoša ya gore yoo a nago le borumulane ge a sepela godimo ga lenti o tlile go wela ka fao nokeng/bodibeng, gomme Kubu le Kwena ba ipshina ka yena.

Mehlala ye ya ka godimo e laetša ka moo mongwadi wa nonwanepheleteletšannete a kgalago bana ka go tliša maleatlala, mehlolo le ditumelo tša go tšhoša maikemišetšo e le gona go kgala ngwana godimo ga tšeo a di dirago goba a nyakago go di dira. Godimo ga moo nonwane e ruta motheeletši (ngwana) gore ge a ka dira tšeo di tšwelego tseleng o tlile go hlagelwa ke bothata mo bophelong.

4.3.1.14. Di na le khuetšo ya bomodimomothwana, boloi, makgema, dikgetwane le tše dingwe

Go go tsitsinkelwa pharologantšho ye go tlo tšweletšwa mehlala ya go lebana le (a) bomodimomothwana (b) boloi le (c) makgema fela ka gobane dikgethwane tšona ga di hlagišwe mo nonwaneng ye.

Make o bolela ka khuetšo ya mohuta wo ka go re:

Bomodimomothwana

Mokhwa wa ka ke nna mokome, ke mofetšakhani (letl:35).

Mohlala wo wa ka mo godimo o laetša gabotse gore baanegwa ba nonwane (go akaretšwa le nonwanepheleteletšannete) ke bao ba nago le maatla ao a feteleditšwego. Ba kgona go dira tšeo motho wa nama le madi a ka se kgonego go di dira. Ke ka fao go thwego baanegwa bao ke bomodimomothwana. Mohlala: Kubu e tšweletšwa e le moanegwa yo mogolo, wa go tšhoša, wa go ba le maatla ao a feteleditšwego. Tšeo di dirilwego ke Kubu kua madibeng ga go motho wa nama le madi yoo a ka di dirago.

Boloi

Tonki:

Ke lena le re loilego gore nama ya rena e se ke ya jewa (letl:15).

A re tšweng banna re ye dingakeng (letl:15).

Mönnig (1988:90) o hlaloša boloi e le tiragalo yeo e hlolago motho goba batho madimabe, tše mpe le gona tša go se amogelege. Ka setšo, boloi ke tiragalo yeo go dumelwago gore e gona gare ga batho (setšhaba). Ka lebaka la bjona boloi motho o šitišwa go dira tšeo a nyakago go di dira. BoTonki ba re ba loilwe ke boKgomo gore nama ya bona e se lewe. Ke ka fao boTonki ba tšwago ka difata go ya dingakeng go yo phekolwa e le go kgonthišiša gore a ke nnete boKgomo ba loile boTonki gore nama ya bona e se lewe.

Makgema

Tau:

E mongwe le e mongwe. A šie mekotla e lesome ya nama (letl:15).

Polelo ye e lebane le nonwane ya makgema. Coplan (1994:1) o fo hlaloša bokgema ge e le tiragalo yeo motho a jago nama ya motho yo mongwe. Ka fao ge, kanegelong ye, diphoofolo di fetotšwe batho ka ge di phedišwa bokabatho. Bohlokwa bja tiragalo yeo ya bokgema bo gatelela le go tliša poifo le letšhogo go ngwana gore a tle a botegele ditaello tša ba bagolo ka dinako tšohle. Ka go realo bohlokwa bja tiragalo ya bokgema bo lebane le go fa/hlohleletša molaetša wo maatla wa bogale le letšhogo baneng.

4.3.1.15 Di bolela ka go swantšha/bapiša gore bophelo ke bjo bothata, goba bophelo e no ba toro fela

Ponagalo ye e yo tšweletša ka:

Kemedi

Ge a hlaloša kemedi, Mashilo le ba bangwe (1998:41) o fo re:

Kemedi ke sekapolelo sa go se fapane kudu le phetolaina. Phetolaina, re boletše gore ke go fa selo leina le lengwe.

Ka tshwantšhokgopolo ya kemedi, go ya ka mohlala wo o latelago ka tlase, mongwadi o no hlaloša ponagalo ye ka go re:

Le ge ke lle 'kgaka tšeno' (letl:36).

Kgopolo ye 'kgaka' e emela kgopolo ye nngwe, e sego yeo ya nonyana ya hlaga, e lego 'mathata'. Ka fao mathata a godišwa ka tirišo ya kgopolo ya nonyana yeo, kgaka, go tiiša molaetša wa mongwadi, e lego go hlokomela mathata mo bophelong bja rena batho. Ka tsela yeo go ka thwe mongwadi o kgalemela diphošo baneng.

Seema

Ka lehlakoreng le lengwe Make o hlaloša ditaba ka go diriša polelo ya go iphlihle ya seema ka go re:

Tšie e bolawa ke pelego (letl:39).

Mojalefa (1993:10) o re seema se na le tlhalošo ya go teba ge go bapetšwa le polelo ya mehleng. Ke go re se ba ka polelo ya go širela. Diema di hlangwa ke setšhaba, ka go realo ga se tša motho o tee, eupša tša batho bohle bao ba bolelago polelo yeo. Taba yeo e bolela gore setšhaba se hlompha polelo ya sona; ke go re se rata setšo, mekgwa le ditlwaelo tša sona. Seema ke se sengwe sa setšo, mekgwa le ditlwaelo tša setšhaba. Bjale ge, polelo yeo ya go tswakwa ka diema ga se ya mehleng; ke lona lehumo la setšhaba, ka gore setšhaba se ikgantšha ka yona.

Ka go realo go ka thwe Make o dirišitše thulaganyo ya seema go gatelela tlhompho ka go diriša polelo ya setšhaba ka nepo ya go tsošološa lerato la setšo, mekgwa le ditlwaelo tša setšhaba gore ngwana le yena a tle a ikgantšhe ka polelo ya gabo ka moso.

4.3.1.16 Di lemogwa ka diponagalo tše bohlokwa, e lego:

Ponagalo ye e lebanego le go tšwela pele ga histori ya setšhaba:

Histori

Ba sa rua:

Banna ba lere go šuga mathebo (letl:10).

Ka lla phirima a goroga magomo (letl:16).

Mogogonope o biletša setšhaba kgorong pele ba bulela dipudi (letl:41).

Ditsopolwa tše tša ka godimo di lebane le ditiragalo tša setšo sa go hlaloša histori ya setšhaba, e lego (a) phedišano 'Banna ba lere go šuga mathebo' le (b) bophelo bja madišong 'Ka lla phirima a goroga magomo' le 'Mogogonope o biletša setšhaba kgorong pele ba bulela dipudi'. Ka go realo mo go ka thwe Make o tšweletša merero ya phedišano ka setšo magareng ga batho lebakeng le le fetilego (histori).

Koma/Meroto

Make o ngwala gore:

Motho kgaoswi lengana! (letl:29)

Leina le, lengana, le šupa mphato wo o rilego wa dialoga goba dira. Ka fao kgopolo yeo e tswalwa ke polelo ya koma. Ka tsela yeo bana ba lemošwa gore ka moso le bona ba tlo fiwa maina a meroto ya dikoma tša gabobona ge ba seno aloga.

Sereto

Bana ba tlo fiwa direto tša koma ge ba gotše gore ba kgone go itheta:

Ke fetša bjalo nna letšhunkgatlhare (letl:30).

Go tlo lemogwa gore polelo yeo ya ka mo godimo e rulagantšwe ka tsela ya sereto. Sereto seo se theilwe godimo ga go tumiša/tumišwa bogale bja moretwa. Moreti/Moretwa o itumiša ka leina la 'Letšhunkgatlhare'.

4.3.1.17 Mohutangwalo wo ke kemedi ya dikanegelo tša bana ka gore di bonolo, di na le poeletšo, di hlamišwe baanegwa ba go lekanela gammogo le dihlopha tša mantšu

Ge a kgonthiša kemedi ya kanegelo ya mohuta wo dikanegelong tša bana Make o re ke:

Bonolo

Pere

Perr! Perr! Perrr! Perrrr!

Ramelala a bomabelo,

Ra-se-thinya-ka-tlhako-tša-nthago;

Tša lla, dingatha wa kwa meropa (letl:10).

Pudi:

Ebane Mmallo Mme! Mmallo Mme!

Mma-go-mo-topa-makgata-a-dinamune.

Le pampišana ra e phura, ra e fetša.

Masela, wee-eee! (letl:10).

Thulaganyo ya dipolelo tše tša ka mo godimo e lebane le polelo ya bana ka gobane e bonolo: e tshotshoma ka poelotšontšu (Mmallo Mme! Mmallo Mme!) le papadišantšu (Perr! Perr! Perrr! Perrrr!). Medumo yeo e dirwago ke pudi pele e bolela e thuša go bopa seswantšho ka mogopolong wa ngwana. Seswantšho seo ke sona se dirago gore kanegelo e be bonolo mo ngwaneng.

Poeletšo

Mogo:

Mogogonopee! Mogogonopeee!

Mo-tsoša-batho- bošiuu!

Mo-tsoša-batho bošiuu! (letl:9).

Thulaganyo ya poeletšo (polelong ya ka mo godimo) e thuša go goga šedi ya ngwana. Ngwana o ba le kgahlego godimo ga selo seo se boeletšwago, gomme yona poeletšo yeo e nolofatša gore ngwana a kwešiše kanegelo.

Go lekanela

Kgogo:

Ke beile lee, ke re ke beile lee!

Ke re...ke re ... ke re lee!

Lepidi:

Mo soke molala! Mo soke molala!

Gogwa! Gwaa! Kata! Gwaa! (letl:11).

Thulaganyo ya methaladi ya polelo ya kgogo le lepidi ka godimo e lekantšwe. Thulaganyo ya mantšu a go lekanela mo nonwaneng e thuša ngwana (motheeletši) go kwa le go kwešiša gammogo le go ipshina ka mošito le morethetho wa nonwane.

Dihlopha tša mantšu

Mogo:

Mo-tsoša-batho bošiuu!

Mo-tsoša-batho bošiiuu! (letl:9).

Ke pitšo! Ke piitšoo!

Ke re e tlang! Ke re e tlang!

Ke piitšoo! Ke piitšooo! (letl:10).

Tšhomišo ya dihlophantšu mo kanegelong e thuša ngwana go ba le lesedi le kwešišo ya seo kanegelo e lego ka ga sona, e lego papalego le tiragatšo ya nonwane. Tšona di bopa seswantšho seo se itšego ka mogopolong wa ngwana mabapi le kanegelo. Ke ka tsela yeo go bago bonolo go ngwana go swara gabonolo ka hlogo seo go bolelwago ka sona.

4.3.1.18 Bakgathatema ke batho le diphoofolo: Batho ba ka thušago, le diphoofolo di ka kgontšha moanegwathwadi go fetoga le go fetoša lefelo le go dira lefase gore le kgonege go dulwa ka kgotsofalo

Go tiiša bakgathatema ba batho le diphoofolo bjalo ka ponagalo ye e itšego mohutangwalong wo, mongwadi o re:

Kgomo ya go tlhatswa leina la ba go loišwa ke ye! Phala ya mangangatlhaga a banna a šii! (letl:44).

Polelong ya ka mo godimo mongwadi o diriša diphoofolo le batho go phethagatša kgopolo ya bakgathatema ba batho le diphoofolo, ka gobane o bolediša kgomo (phoofolo) le banna (batho). Ke ka fao go ka thwego mongwadi o dira lefase gore le kgonege go dulwa ka kgotsofalo.

4.3.1.19 Diphoofolo di thuša gore batho ba dule ba kgokagane le tlhago, go ba le bohlale bja tlhago bjo bo laolwago ke yona tlhago

Ge Make a hlaloša thušo ya diphoofolo go batho, o re:

Moselape:

Ke be ke swerwe ke noga ye khubedu,

Ke patlame ka fale sethokgweng (letl:23).

Ke tlo go fa mabilo ge re fihla gae (letl:21).

Kgokagano ya batho le tlhago e tšweletšwa ke phoofolo (moselape) ka tsela ya phodišo ya malwetši. Ke go re malwetši a rena batho (noga ye khubedu) a diatleng tša tlhago (sethokgweng:

mabilo). Dihlare (mabilo) di kgatha tema ye bohlokwa maphelong a rena batho (ga ešita le tšona diphoofole).

4.3.1.20 Maikemišetšo a nonwanepheleteletšannete e be e le kgegeo ya maitshwaro a setho, go ruta thuto ya boitshwaro baneng le go kgala tshwarompe ya diphoofole

Ge a tiiša kgegeo nonwaneng ye, mongwadi o re:

Kgomo:

Monna Moselape, ge o ka re thuša,

Go re re se ke ra jewa ke kgang,

Ke tlo go fa mabilo ge re fihla gae (letl:21).

Kgomo: (*O bolela ka go šašanketša*):

Monna Moselape, o be o le kae? (letl:23).

Moselape:

Ke be ke swerwe ke noga ye khubedu,

Ke patlame ka fale sethokgweng (letl:23).

Hei! Monna yola Rotwe o a a bona marapo (letl:27).

Poledišano ya ka godimo e lebane le kgegeo ya maitshwaro a batho. Mogale (1991:35) o hlaloša kgegeo ge e le sekapolelo seo mo go sona go utollwago mafokodi a motho. O tšwela pele ka go re kgegeo e bolela tše botse, le tša maemo ka ga motho mola e le gore nnete ya taba ke tša go se thabiše; tša go tlontlolla.

Mo mothalading wa mathomo Kgomo o kwana le Moselape gore a ye go hwirihwišetša Rotwe gore a bone Tonki molato ge a phekola. Make o sotla goba gona go tlontlolla Kgomo ka gore ke yena a phegago gore ga a loya Tonki le Pere gore nama ya bona e se lewe. Ka fao o nyaka go dira boradia.

Mo mothalong wa bobedi go thwe Rotwe 'o a a bona marapo'. Fela Make o tlontlolla dipheko ka gobane di swanetše go utolla seo se hlotšego molwetši, bolwetši goba seo se hloletšego motlangakeng mathata. Rotwe o itira mo nkego o a phekola, mola nnete e le gore o bolela seo Moselape a mmoditšego sona. Go tšholla dipheko le gona go di reta e be e fo ba go latela tshepedišo yeo e bago gona ge molwetši a tile ngakeng. Tiragalo yeo e nyatša le go nyenyefatša le go nyefola bohlokwa bja dipheko.

4.3.1.21 Phišegelo ya bokamoso bjo bobotse ke tabakgolo e tee ya nonwanepheletešannete: yo a dirilego tše botse o a putswa mola modiradibe a otlwa

Make o hlaloša phišegelo ya bokamoso bjalo ka ponagalo ka go re:

Mmallo-uwee! Ngwana wa batho o wetše! (letl:36).

Leina la ba go loišwa le tlhatswa ka kgomo; gomme go tsomega gape phala ya mangangatlhaga a banna (letl:39).

Kgomo ya go tlhatswa leina la ba go loišwa ke ye! Phala ya mangangatlhaga a banna šii (letl: 44).

Tonki o wetše ka bodibeng ka lebaka la go loiša boKgomo. Ka morago ga fao Kgoši Tlou a ntšha kahlolo ya go re tatagoTonki o swanetše go lefa kgomo ya go hlatswa boKgomo leina le ya manganagahlaa a banna ge ba be ba seka molato woo. Ka fao go otlwa yoo a phošeditšego yo mongwe mola wa therešo a putswa.

4.3.1.22 Mafetšo a nonwanepheletešannete ke a lethabo; ke go re mafelelong dilo di fetogela go ba tša go thabiša fao e ka bago bohumi, letago le bophelo bjo bo feleletšego

Lethabo le hlalošwa bjalo ka pharologantšho ya thumo ya mohutangwalo wo ka go re:

Agee! Banna ba mošate! re a di feletša sa ruri lehono. Kgomo ya go tlhatswa leina la ba go loišwa ke ye! Phala ya mangangatlhaga a banna šii! E be mpherefere ka moka o fedile lehono, gomme le kgoišane metokwane ka metlha ka lerato le ka go tlhomphana (letl:44).

Ge go balwa setsopolwa sa ka godimo sa nonwane ye, se se bopago karolo ya tlemollahuto, go lemogwa gore thumo ye ke ya lethabo. Kgoši Tlou o tšweletša lethabo la gagwe ka go re mphereferere lehono o fedile. Ka fao diphoofole di swanetše go phedišana ka lerato le tlhomphano. Yona taba yeo ke thuto go motheeletši (ngwana), e lego gore mo setšhabeng/bophelong ka mehla go nyakega khutšo le šebešebe.

4.4 THUMO

Mo kgaolong ye go gateletšwe nepišo ya kgopolo ya diteng tša nonwanephetetšannete ge e lebane le diponagalo/dipharologantšho tše di itšego tše di tšwelelago mo go mohutangwalo wo wa go thalwa ke Make wa go bitšwa *Sello sa Tonki le Pere*; bjalo ka (a) go anega ka ga ditumelo, (b) go anegela boipshino, (c) go tsebiša bohlokwa bja tlemagano ya merafo, (d) go gatelela bohlokwa bja tiragatšo, (e) bohlokwa bja go ithuta go bala ka diswantšho, (f) bohlokwa bja go boledišana le ngwana thwi, (g) go lemoga melao ya setšhaba ya boitshwaro, (h) go gatelela thuto ka tsela ya dikošana, dipapadinyana, ditemanatee le dithaloko, (i) go ruta ka tsela ya tshwantšhokgopolo, e le go utolla ditiragalo, (j) go beela nnete ka thoko lebakanyana, (k) go homotša le ka moka tšeo bana ba nago natšo, bjalobjalo.

Ka fao ge, thulaganyo ye bjalo ya polelo mohutangwalong wo, e thuša kudu go phagamiša kwešišo, lerato, boipshino le tšhušumetšo mo thutong ya boitshwaro (thuto ya ka gae) ya ngwana. Go realo go gatelelwa bohlokwa bja mohutangwalo wo mo bophelong (go goleng ga) bja ngwana.

Ka go realo ge, tlhalošo ye bjalo ya ka mo godimo, e na le seabe se bohlokwa mo kwešišong ya phapano gare ga nonwanephetetšannete le mehuta yeo ye mengwe ya dinonwane, ya go swana le kanegelo ya histori. Taba/Phapano yeo e tlo bonala gabotse mo kgaolong ye e latelago ya go lebane le tlhathollo ya diteng tša kanegelo ya histori.

KGAOLO YA BOHLANO

5.1 DITENG TŠA KANEGELO YA HISTORI

5.2 MATSENO

Mo kgaolong ya bohlanano go yo ahlahlwa diteng tša kanegelo ya histori ka tsela ya go fetleka tiragatšo ya Maloma ya go bitšwa *Marangrang* (1972) go tliša ge go le phapano ya tlhalošo gare ga diteng tša mohutangwalo wo wa kanegelo ya histori le tša wa nonwanephetetšannete. Gomme gona fao go tlo nepišwa kgopolo ya diteng tša kanegelo ya histori, ge e lebane le dintlhaponagalo/-pharologantšho tše di latelago ka tlase ka ge di bopa motheo wa diteng tša sebopego sa kanegelo-histori, e lego:

- Leago
- Bogoši
- Histori
- Politiki
- Setšo

Dipharologantšho tšeo, ka tirišo, di nyakile go tšeelana mollo (le ge go le phapano) le diponagalo tšeo di dirišitšwego ge go tsitsinkelwa nonwanephetetšannete mo kgaolong ya bone.

5.2.1 Leago

Ge leago le yo ahlahlwa mo go kanegelo/tiragatšo ya histori ya *Marangrang* go yo hlokomelwa:

5.2.1.1 Seemo sa leago

Ka seemo sa leago mongwadi o tšweletša dikgopolo tša go fapana mabapi le setšo (kgopolo ya tirišo ya setšo yona e tlo hlalošwa ka morago gona mo kgaolong ye), ditlwaelo le ditumelo setšhabeng. Tlhalošo yeo e yo thewa godimo ga:

- **Lefelo la tiragalo**

Lefelo la tiragalo le tlo lemogwa ka diponagalo tša go swana le dinoka, dithaba, dithokgwa, meedi le melala la go bopša ka malapa le mašaka a dikgomo. Mohlala, mongwadi o hlaloša lefelo la tiragalo ka tsela ye:

Ke seepamere. Ke ka fao ke wetšego dikomeng tša batho ke tlile go tsoma mešukutšwane ya go alafa digotlane (let.1).

Polelo yeo ya Madikgake e utolla lefelo la tiragalo ya dithokgwa moo Madikgake a wetšego Lethoke le Tšiane ba eja nama ya tau.

Gape godimo ga moo go tlo lemogwa gore lefelo leo la tiragalo le arotšwe ka dielemente/dikarolwana tše pedi, e lego (a) tiragalo e direga lefelong le le tlwaelegilego (lešokeng) le (b) setšhaba (boMadikgake) se laolwa ke kgoši (Maša).

Tiragalo e direga mo lefelong le le tlwaelegilego

Ge go balwa kangelohistori ye ya Maloma go lemogwa mafelo a mohuta woo. Maloma o fo hlagiša mafelo a mohuta woo ka go re:

Ke Mokone wa kua gaMaša, ke tloga ke le ena Maša ka nama... Ke ka fao ke wetšego dikomeng tša batho ke tlile go tsoma mešukutšwane ya go alafa digotlane (letl.1).

Go lemogwa gore tiragalo ya go wela dikoma tša batho ka lebaka la go epa dihlare, e lego 'mešukutšwane ya go alafa digotlane' (seemo sa leago) e direga lefelong le le tlwaelegilego, e lego sethokgweng sa motseng wa Kgoši Maša.

Go tlo gatelelwa gape gore ditiragalo tšeo di lemogwa moo go diregago dilo tša go swana le go rapa letšema la go hlagola gammogo le go loma ngwaga, go akaretšwa le go diša dikgomo, go ngwatha letsopa le gona go hlapa ka nokeng. Maloma o hlagiša kgopolo yeo ka mokgwa wa go hlapa ka nokeng ka go re:

Ga e ba ke noka, o la lefe legogodi? (letl.1).

Ka go tseba meragelo ya dinoka tša gabo, Lethoke o šomiša noka le legogodi go phagamiša polelo ya gagwe ge a bolela le Tšiane ka mokgwa wa mmolelwana wo o rilego wo e sego wa mehlang ka go re, '... o la lefe legogodi (la noka)?', e lego taba ye e gatelelago seemo sa phedišano/leago ya batho setšhabeng.

Setšhaba se laolwa ke kgoši, ngaka le Badimo; gomme se iphediša ka go lema le go rua

Mohlala šo:

Le be le na le kgoši ye bogale. Ka ge setšhaba se be se tennwe ka yena, ga go ka mokgwa o mongwe, o be a swanetšwe ke go ba širogela ba šale ba eja boipušo. Monna ke go hwela sa gagwe. Ge motho a se na se a ka se hwelago, o swana le lebitla; ga a phele. Mola a se tšhiroge, banna bao ba jelego sejo sa moseo, ba be ba tla mo nyatša. Lentšu la kgoši le agelwa moraka. Ge ba be ba sa mo theetše, o be a tla thaetšwa ke mang? Kgoši ke kgoši ka batho (letl.2).

Go dikarolo tšeo tše tharo (kgoši, ngaka le Badimo) tša ka godimo, Maloma o gatelela karolo ya go re setšhaba se laolwa ke kgoši ka gobane o re (gona setsopolweng seo):

Lentšu la kgoši le agelwa moraka. Ge ba be ba sa mo theetše, o be a tla thaetšwa ke mang? Kgoši ke kgoši ka batho.

- **Nako ya tiragalo**

Ge nako ya tiragalo e sekasekwa go tlo hlokomelwa diponagalo tše di latelago:

- Tiragalo e lebane le nako yeo e itšego; ke go re ye e sa hlathwego/tsebjego gabotse
- Ke nako ya bogologolo ka gobane e diregile kgale
- E tšwelela mo mabakeng ao a itšego a histori; ke go re e na le mellwane
- E amana le mabaka a histori
- E diregile mo nakong yeo e sa gopolwago gabotse; ke go re e na le mathomo le mafelelo
- E theilwe godimo ga kgopolo e tee yeo e godišwago ke dikgopolwana tše di itšego
- E bopilwe ka dikokwane tša sebopego sa sengwalo, e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo

Kanegelo ya histori e rungwa ka tiragalo yeo e ithekgilego ka nnete, yeo e diregilego bogologolo

Bjale go yo tsopolwa mehlala ya nako ya tiragalo go hlokometswe dipharologantšho tšeo tšeo seswai tša ka godimo:

Tiragalo e lebane le nako yeo e itšego; ke go re ye e sa hlathwego/tsebjego gabotse

Ka nako ye e itšego, Mojalefa (1993:24: o re:

... ke nako ya go se be le mathomo le mafelelo. Ke nako ya go swana le; bošego, mosegare, marega, selemo, bjaloobjalo. Re re ke nako ye e itšego ka gore ga re tsebe gore mosegare, goba bošego, selemo goba marego di thoma ka iri efe gomme ge e le marega a thoma ka letšatši lefe.

Ge a tšweletša mohuta wo wa nako, Maloma o kgonthiša ponagalo ye ka go re:

Bjale gona re bomadularibeng gobane re ile re sa ithomile dikgapane, ra re re boa ra hwetša motse o re too! Setšhaba sa gešo se jelwe ke aretse (;letl.2)

Ponagalo ye e gatelelwa ke kgopolo ya go re ga go tsebege gore ba ile ba ithoma dikgapnane neng; le go boeng ga bona ga go tsebege gore go bile neng. Ka tsela yeo tiragalo yeo e lebane le nako yeo go sa tsebjego mathomo le mafelelo a yona, e lego nako ye e itšego (ya ditiragalo).

Ke nako ya bogologolo ka gobane e diregile kgale

Ge a tiiša ponagalo ye, mongwadi o fo e hlagiša ka polelo ya Tšiane ge a re:

Rena re ditau, re dikhukhuna le moedi wa noka Molototsi. Fela o se re go bona mariri wa tšhaba (letl. 1).

Polelo ye ga se ya mehleng – ke polelo ya go utama/khuta ya bogologolo. Go thwe ke ya bogologolo ka gobane e rulagantšwe bjalo ka polelotheto ya bogologolo. Ka fao polelotheto ya mohuta wo ga se polelosebjalebjale. Ka tshwanelo Maloma o be a swanetše go e rulaganya ka mokgwa wo wa metara (theto) gore e bonagale gabotse:

Rena re Ditau,

Re dikhukhunalemoedi 'a noka' Molototsi.

Fela o se re go bona mariri wa tšhaba...

Ka go realo go ka thwe mongwadi o beakantšwe polelo ya gagwe ka tsela ya metara (metara ke polelo ya moreti; ke go re ke ka fao moreti a boledišanago le motheeletše ka gona, (Mojalefa, 1993:15)) wa bogologolo: wa go kwewa ka tsebe, le ge o rulagantšwe ka mahlo (o ngwadilwe) mo nkego ke metara wa sebjalebja. Eupša ka diteng (mainagokwa: dikhukhunalemeedi, tshwantšhišo: re Ditau, kemedi: mariri, lerui: 'a noka') tša sereto sa ka godimo, go lemogwa go tumiša bokgale ka ditiragalo tše.

Tiragalo e tšwelela mo mabakeng ao a itšego a histori; ke go re e na le mellwane

Ponagalo ye yona Maloma o fo e hlagiša ka tsela ye:

Le be le na le kgoši ye bogale. Ka ge setšhaba se be se tennwe ka yena, ga go ka mokgwa o mongwe, o be a swanetšwe ke go ba širogela ba šale ba eja boipušo. Monna ke go hwela sa gagwe. Ge motho a se na se a ka se hwelago, o swana le lebitla; ga a phele. Mola a se tšhiroge, banna bao ba jelego sejo sa moseo, ba be ba tla mo nyatša. Lentšu la kgoši le agelwa moraka. Ge ba be ba sa mo theetše, o be a tla thaetšwa ke mang? Kgoši ke kgoši ka batho (letl.2).

Maloma o gatelela gore kgoši ya boMadikgake e bile le nako ye e itšego ya histori ya go buša setšhaba sa yona, eupša ka lebaka la mathata a pušo, ya gapeletšega go rola lethebo la pušo. Taba yeo e laetša tiragalo (go buša ga kgoši ya boMadikgake) ge e hlagišwa mo mabekeng a mathata a a itšego a histori ya setšhaba se se rilego. Kgoši yeo e rile go fologa setulo, ye nngwe ya dula. Ka fao ditiragalo tše pedi tše: (a) go folaga setulo sa go buša le (b) go tsokama setulo sa pušo di bontšha mellwane ya dipaka tše tša dipušo tša magoši a mabedi ao - ke ditiragalo tša histori.

Tiragalo e amana le mabaka a histori

Ponagalo ye e tšweletšwa ke mongwadi ka mohlala wa go swana le wa setsopolwa sa ka godimo. Go realo go ra gore go folaga setulo sa go buša le go tsokama setulo sa pušo ke dikgoši tše pedi

tšeo, ke ditiragalo tše pedi tša go laetša mellwane ya mabaka a histori a dipušo tša magoši ao bjalo ka ponagalo ya tiragalo ya go amana le mabaka a histori.

Tiragalo e na le mathomo le mafelelo

Maloma o fo fa mohlala wa ponagalo ye, mohlala, go tšwa setsopolweng sona sela sa ka godimo ka tsela ya go re:

Mola a se tšhiroge, banna bao ba jelego sejo sa moseo, ba be ba tla mo nyatša. Lentšu la kgoši le agelwa moraka. Ge ba be ba sa mo theetše, o be a tla thaetšwa ke mang? Kgoši ke kgoši ka batho (letl.2).

'Mola a se široge' e gatelela tiragalo ya mathomo ya go wa ga kgoši yeo, mola ka lehlakoreng le lengwe 'ba be ba tla mo nyatša' yona e tšweletša kgopolo ya tiragalo ya bobedi ya go latela ya go rakwa (o nyadišwe) ga kgoši yeo. Ka go rulaganya ditiragalo ka tsela yeo, Maloma o laetša gore ditiragalo tše pedi tšeo di na le mathomo (go rakwa) le mafelelo (go nyatšwa); ke go re o rakwa ka ge a nyadišwe. Ka tsela yeo ponagalo yeo e tšweletšwa ka mokgwa wa lebaka le pheletšo.

Tiragalo e thewa godimo ga kgopolo e tee yeo e godišwago ke dikgopolwana tše di itšego

Kgopolo e tee yeo ya bogale (tlhaselo ya Marangrang go ba gaMašabela, ba gaRantho, polao ya Kgoši Sekotomo, polao ya Makoloto le Magolego le bošoro bja Marangrang) e godišwa ke dikgopolwana tše di itšego tša go swana le ditiragalo tša pele go ya Marangrang, ditiragalo tša makgema a ga Komane, ditiragalo tša go rerwa ga molato wa Marangrang wa go itia dithaka tša gagwe, go itira ngaka ga Marangranga ga Kgoši Sekotomo, go laiwa ga Marangrang ke mmagwe, go goroga ga Bapedi nageng ya Mašabela ya go fiwa Bakone, go rakwa ga Bapedi, bjalobjalo. Go realo go bolelwa gore tiragalo yeo ya bogale bja Marangrang e tiišwa ke dikgopolwanatlaleletšo tšeo di boletšwego ka godimo gore di tle di bonagatšwe gabonolo gore mmadi a tle a di kwešiše ka tshwanelo mo thulaganyong ya ditiragalo tšeo.

Tiragalo e bopilwe ka dikokwane tša sebopego sa sengwalo, e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo

Go yo tsopolwa dikokwane tšeo tša sebopego sa sengwalo ka mokgwa wa go di akaretša (go bontšha motheo wa tšona fela) ka gobane di (diteng le thulaganyo) tlo hlalošwa ka botlalo mo dikgaolong tša bošupela le bošupa:

Diteng tša *Marangrang*

Mo go diteng tša *Marangrang* go lemogwa sererwa seo se tlemaganyago ditiragalo tša tiragatšo ye gore e be kgopana e tee. Sererwa seo se lebanwe le go rerwa ga ditiragalo tša bogale bja Marangrang, e lego tllhaselo ya Marangrang go ba gaMašabela, ba gaRantho, polao ya Kgoši Sekotomo, polao ya Makoloto le Magolego le bošoro bja Marangrang. Tiragalo yeo ya bogale e beakantšwe ka go thewa godimo ga dikarolwana tša diteng, e lego baanegwa, ditiragalo le tikologo (nako le lefelo).

Thulaganyo ya *Marangrang*

Mo go thulaganyo ya *Marangrang* go gatelelwa kudu morero/moko wa ditaba: bohlokwa le bogolo le tumo ya bogale bja Marangrang. Morero woo o rulagantšwe go ya ka peakanyo ya dikokwane tša thulaganyo, e lego kalotaba, tšwetšopele, sehloa le tlemollahuto. Dikokwane tšeo tša thulaganyo di godišitšwe ka tirišo ya dithekniki tša thulaganyo. Kgopolo ye e tlo hlalošwa ka botlalo mo kgaolong ya bošupela.

Mongwalelo wa *Marangrang*

Le ge kgopolo ya letlalo la mongwalelo e sa šalwe morago mo nyakišišong ye, eupša go bohlokwa go bolela ka kgopolo ye ka boripana ka nepo ya go tšweletša bohlokwa bja maatla a lehlakore le la sebopego sa sengwalo ka gobane go ka se hlalošwe sebopego sa sengwalo sa go felelela go sa kgwathwe matlalo ka moka a sebopego sa sengwalo. Ka go realo ge, mo karolong ye ya nyakišišo go tlo bolelwa fela gore ka mongwalelo go gatelelwa polelo le maikutlo a mongwadi gomme maikutlo ao a bohlokwa go feta polelo ka gobane se bohlokwa ka polelo ke go tšweletša khuduego ya mongwadi, Maloma.

Kanegelo ya histori e rungwa ka tiragalo yeo e ithekgilego ka nnete, yeo e diregilego bogologolo

Go tlo lemogwa gore ge kanegelo ye e rungwa e ithekgilego ka nnete (le ge e le gore mo kanegelonghistori ya *Marangrang* go hlagelela nnete ye e feteleditšwego: ditiro tša Marangrang ga di kgodiše, ke tša bofora: Marangrang 'ke mothodimo, ka gobane o ile ge a belegwa letšatši le ile la fifala ka go tšhaba yena gomme dikgadima ya ba diponeganaga. Naga ya Bokone e ile ya rekareka bjalo ka mohlaka. Ngwana o belegwe a na le meno' (letl.59)), yeo e diregilego bogologolo, gomme ya fetišetšwa go tloga molokong wo go ya molokong wo mongwe ka molomo. Ke ka fao molaodiši wa ditiragalo tšeo go lego bonolo go yena go di laodiša ka gobane o hwetša di le gona; ga a ithamele tšona. Ditiragalo tšeo di yo nepišwa le phedišanoleago ya baanegwa ba *Marangrang*.

Go tlo lemogwa gore ge leago le hlalošwa go ya pele, go yo bolelwa ka dintlha tše di latelago, e lego dkkokwanekgolo tša leago:

- Tlala
- Boloji
- Ntwa
- Malwetši
- Khudugo

Bjale ge, dintlha tše tša ka mo godimo di hlaotšwe le go hlalošwa ka gobane di nyalelane le tlhathollo ya diteng tša kanegelo ya histori ge e nepiša diponagalo tša leago, mkgwa woo setšhaba se se itšego se phelago ka wona mo nakong le lefelong leo ditiragalo di diregago go lona le ka fao mongwadi a tšweletšago dikgopolo tša go fapana tša mabapi le setšo, ditlwaelo le ditumelo tša setšhaba.

5.2.1.2 Tlala

Ponagalo ya tlala e tlo hlalošwa go lebeletšwe:

Tiholego ya tlala: dintwa le ditlhaselo le tshenyo ya dijo le komelelo

Maloma o gatelela ntlha ye ka go re:

(*Mankwe a hlasela ba gaMašabela*) (letl.35).

Le ge Maloma a sa hlaloše tlhaselo yeo thwi bjalo ka go dirišwa ga tshenyo ya dijo le mašemo; ka setlwaedi ge motse/setšhaba o hlaselwa manaba a diriša mekgwanakgwana ya go fapafapana ntweng bjalo ka tshenyo ya dijo le go hlwathetšwa ga mašemo ka mollo gore dibolawa ('preys') goba mathopša a tle a kgone go bolawa ke tlala. Ka go realo tlala e fetoga sebetša sa manaba go swara le go bolaya mathopša gabonolo.

Batho ba fetoga makgema

Ka lehlakoreng le lengwe, mongwadi o no hlatholla ponagalo ye ka go re:

Re ba gaMagolego wa melato, re tloga re golegile lekgema le legolo mametša dikgwelekgwethe (letl.22).

Ka lentšu le 'lekgema', mongwadi o gatelela gore bogologolo, kua dithabeng tša Leolo, go bile batho ba ga Komane bao ba ilego ba ipheoša makgema majabatho. Ka go realo ka ge Bakone ba Marangrang, bjalo ka ba ga Komane, ba be le bona ba ile ba dula dithabeng tša Leolo, ga go makatše ge Marangrang le yena a be a ile a bitšwa lekgema bjalo ka batho bao ba ga Komane mo setsopolweng sa ka godimo.

5.2.1.3 Boloji

Boloji bjona bo tlo hlalošwa go hlokometšwe diponagalo tše lesome tše di latelago:

- ke tiragalo ya setlwaedi ya ka sephiring, gomme yona e rogakilwe le gona go nyatšega bophelong,
- ke mokgwa goba maano a go nanyetša motho ka maikemišetšo a go mo leša goba go mo tšhelela mpholo,
- maikemišetšo a boloi ke go kweša yo mongwe bohloko,
- boloi bo hlolela batho malwetši, tlalelano, madimabe le go hloka mahlatse,
- ke tiragalo yeo e nago le modu wo mobe bathong ba kgale ba go itlhakela; ke ka fao go sa makatšego ge bo lebelelwa ka tebelelo ya histori,
- bo šomišwa ka kudu ke baanegwahlaki,
- boloi bo kgatha tema ye bohlokwa bophelong bja Mothomoso,

- moloi o bolaya motho ka ge a mo hloile, a mo kgopišitše; nakong ye nngwe o fo bolaya ka ge a nyaka go bolaya,
- mošomo wo mogolo wa moloi ke go lwa kgahlanong le motho (ka go mmolaya), e sego go ikhola,
- mo go boloi go šomišwa medu (maleatlala) ye maatla, dihlare le diphoofolo tša go swana le se go thwego ke thokolosi.

Boloi ke tiragalo ya setlwaedi ya ka sephiring, gomme yona e rogakilwe le gona go nyatšega bophelong

Ponagalo ye e yo tsopolwa go ya ka fao e hlalošwago ke mongwadi ka gona:

Kgetha dikgarebe o di senye, o di fe le sehlare sa go lapiša Bakone, ba palelwe ke go foša marumo. Se sengwe se tšhwelwe dijong tša bona, se ba je ba sepela. Ba ka se phonyokge, ba tla swana le dinonyana tše di hlobilwego ditshela (let.68).

Maloma o gatelela boloi bja marumo bja Naswana. Sekwati o ile go ngaka ye ya boloi bja marumo ya mosadi ka sephiring go mo thuša go swara le go bolaya Marangrang. Tiragalo yeo, le ge go bontšhwa o ka re ke ya go thuša Sekwati ntweng le Marangrang, eupša e rogakilwe le gona go nyatšega bophelong ka gobane e emela go se loke: polao. Mmadi o thulana le go se loke ka gobane ke tiragalo ye mpe ya go fediša bophelo bja motho. Go realo go ra gore tiragalo yeo ga e amogelege bophelong.

Boloi ke mokgwa goba maano a go nanyetša motho ka maikemišetšo a go mo leša goba go mo tšhelela mpholo

Lenyatšo la boloi le yo bontšhwa ka mokgwa wo, gona setsopolweng sa ka godimo:

Kgetha dikgarebe o di senye, o di fe le sehlare sa go lapiša Bakone, ba palelwe ke go foša marumo. Se sengwe se tšhwelwe dijong tša bona, se ba je ba sepela (let.68).

Sa mathomo: Naswana ke ngaka ya boloi. O fa Sekwati maano a go nanyetša le go bolaya Marangrang. O lemogilwe mafokodi a Marangrang a go rata basadi. Ke ka fao a dirišago dikgarebe go swara Marangrang. Sa bobedi: Naswana o fa Sekwati sehlare sa mpholo ka maikemišetšo a

go bolaya Marangrang ka go mo leša goba gona go mo tšhelela ka dijong gore a hloke maatla a go itwela dinaleng tša Sekwati.

Maikemišetšo a boloi ke go kweša yo mongwe bohloko

Maikemišetšo a boloi, mongwadi o bo tšweletša ka tsela ye ka setsopolweng sa ka godimo:

Ge go balwa gape polelo yona ye ya ka mo godimo go lemogwa maikemišetšo a boloi, e lego go kweša yo mongwe, Marangrang, bohloko, e lego (a) ka go fa Sekwati 'sehlare sa go lapiša Bakone' le (b) go tšhelela Marangrang mpholo. Maikemišetšo ao ka moka a Naswana ga a amogelwe setšhabeng ka gobane ke a mabe, a go bolaya motho.

Boloi bo hlolela batho malwetši, tlalelano, madimabe le go hloka mahlatse

Malebana le ka fao boloi bo hlagišago malwetši (le tše dingwe tše mpe ka moka) ka gona, mongwadi, ka molomo wa Naswana, o re:

Mpholo wa go mo ja a sepela, re tla o tšhelela sebeteng. Mmitša o tla nyakega gore ge ba fihla le sona, a se meletše mare, a se kwametše. Ge a se jele, o tla tsenwa ke bogafi, a wela diatleng tša rena (let. 68).

Maikemišetšomagolo a Naswana (ga ešita le yena Sekwati) ke go swara Marangrang ka tsela ya boloi bja go mo gafiša gore a wele masobelong a bona. Ka go dira bjalo Naswana o hlolela Marangrang bolwetši bja bogafi. Mmadi ga a amogele tiragalo ye bjalo. Ke ka fao a e amanyago le go hloka mahlatse ga Naswana (ga ešita le yena Sekwati).

Boloi ke tiragalo yeo e nago le modu wo mobe bathong ba kgale ba go itlhakela; ke ka fao go sa makatšego ge bo lebelelwa ka tebelelo ya histori

Ge mmadi a bala gape setsopolwa sa ka mo godimo, o lemoga tiragalo ya boloi yeo go ka thwego ke mothopo wa bobbe (go tloša bophelo bja motho, Marangrang) bophelong bja rena batho. Godimo ga moo ge go ka lekolwa gape maemo a Naswana setšhabeng/bophelong, go tlo hlokomelwa gore ga go moo Maloma a mmeago bjalo ka motho wa go ba le sa gagwe. Ke mohloki – o a itlhakela. Taba yeo ya bophelo bja kgale e swantšha boloi le bohloki. Ke ka mokgwa woo go sa makatšego ge boloi bo bonwa bjalo ka tiragalo ya bophelo bja bogologolo. Ke go re ke karolo ya bophelo bja sekgale yeo e bopago ditiragalo tša histori ya setšhaba.

Boloi bo šomišwa ka kudu ke baanegwahlaki

Ge a anega boloi ge bo amanywa le boanegwahlaki, Maloma o re:

... Ge o ka ntšhia nyanyeng, ke tla go hlokofofatšwa wa fetoga molata. Ke morithi wa gago. Ge ke hwile, Bapedi ba tla go raka bjalo ka mpša; o Motswetla (letl.68).

Naswana ke ngaka ya boloi ya Sekwati. Ge go hlokomelwa maemo a moanegwa yo go lemogwa go hloka sa gagwe – ga a na maemo setšhabeng le ge e le ngaka. Ke molata ebile ke motšwakgole, monenere, wa Motswetla. Moanegwa yo o phela ka boloi ka go itira ngaka ya mošate (ya Sekwati). Ke go re o ithekgile ka Sekwati. Sekwati o tliša go hloka maemo ga agwe ka go re, 'Ge ke hwile, Bapedi ba tla go raka bjalo ka mpša; o Motswetla'. Ke ka fao go ka thwego boloi bo dirišwa gantši ke baanegwa ba go itlhakela – boNaswana.

Boloi bo kgatha tema ye bohlokwa bophelong bja Mothomoso

Ge go lekolwa ditsopolwa tša ka mo godimo, go lemogwa gore boloi bo kgatha lehwi bophelong bja Rantsho. Sekwati ke kgoši ya Bapedi, e lego Bathobaso. Naswana ke ngaka ya boloi ya mosadi ya Kgoši Sekwati wa setšhaba sa Bapedi. Bobedi, Sekwati le Bapedi le Naswana (mosadi wa Motswetla) le Batswetla bo dumela go boloi. Ke go re maphelo a bona a theilwe godimo ga tumelo ya boloi.

Moloi o bolaya motho ka ge a mo hloile, a mo kgopišitše; nakong ye nngwe o fo bolaya ka ge a nyaka go bolaya

Ge a hlaloša ka fao lehloyo la boloi le bolayago/senyago ka gona, Maloma, ka molomo wa Sekwati, o fo re:

Ke kgoši mang ya go phediša setšhaba bjalo ka mathopša? Ke tla tshwela mare diatleng, go fihlela ke phuthile Bakone, ke ba timetše mollo o o ba tšhumago (letl.67).

Polelo ye ya ka godimo e gatelela lehloyo la go se lalwe ke kgang, 'ke tla tshwela mare diatleng go fihlela ke phuthile Bakone'. Lehloyo leo (la polao – 'go fihlela ke phuthile Bakone') le amanywa le boloi bja Tswetla (ka thušo ya Motswetla, Naswana). Go realo go ra gore Sekwati o rato bolaya Marangrang gore a kgone go thopa naga ya Bopedi e be ka fase ga pušo ya gagwe.

Mošomo wo mogolo wa moloi ke go lwa kgahlanong le motho (ka go mmolaya), e sego go ikhola

Maloma o bolela ka mošomogolo wa moloi ka tsela ye:

Ke tla tshwela mare diatleng, go fihlela ke phuthile Bakone, ke ba timetše mollo o o ba tšhumago (letl.67).

Polelo ye ya ka godimo e gatelela polao ya Bakone ba Marangrang ka tsela ya boloi bja Sekwati (le Naswana). Le ge polao yeo e bonagala o ka re ga se ya go hola motho o tee, Sekwati, eupša mošomokgomo wa yona ke go bea Bakone le Bokone ka fase ga pušo ya Sekwati le Bapedi.

Mo go boloi go šomišwa medu (maleatlala) ye maatla, dihlare le diphoofolo tša go swana le se go thwego ke thokološi

Boloi bo šomišwa bjalo ka maleatlala ka tsela ye, go ya ka molomo wa Naswana:

Kgetha dikgarebe o di senye, o di fe le sehlare sa go lapiša Bakone, ba palelwe ke go foša marumo (let.68).

Naswana o laela Sekwati ('Kgetha dikgarebe o di senye...') go swara (go loya) Marangrang ka tsela ya maleatlala ka go šomiša dikgarebe go swara Marangrang yoo a tla bego a se sa na le maatla a go itwela ka lebaka la dihlare tša boloi bja Naswana.

5.2.1.4 Ntwa

Phapantšho ya ntwana e tlo lekolwa go hlokometšwe diponagalo tše šupa tše di latelago:

- ke tiragalo yeo e bego e na le meputso ya bodumedi, dithoto le leago,
- ke sebetša seo se bego se šomišwa go šireletša naga le seemo sa politiki,
- ntwana ga se selo sa go ipshina, eupša sa go itšhireletša,
- e hlolwa ke go baka mellwane,
- ntsweng go šomišwa dingaka,
- tweng go šomišwa marumo, melamo le dikotse.

Ntwa ke tiragalo yeo e bego e na le meputso ya bodumedi, dithoto le leago

Ge a amanya ntwā le dithoto le leago, mongwadi ka molomo wa Marangrang, o re:

Mpatameleng, ke le bone gabotse. Bommamabejane a ba lebane le nna mahlong ke kgone go le botša ge ba ntoketše. Le tsebe gore kgoši ga e nyake digahla... Ditshehlana tša Bakgatla! Mo ga ka 'o itše', ga e bolelwe. Afa ga se tše di tlogo bolaya rena bagale bomorw'a Lethoke la Modiokwane wa Tšate? (matl.70-71).

Ka taelo ya Naswana, Sekwati o romile Kgobalala go yo loba (ka boradia) Marangrang ka dikgarebe tše botsebotse tša Bakgatla bjalo ka moputso wa go bontšha go mo tšhaba le go mo hlompha. Bakeng sa go re Sekwati a lobe Marangrang ka dithoto le dihuswane, yena o fo loba ka dikgarebe tše botsana go foraforetša Marangrang gore a fetoge kgogwana robala dingwe di robotše. Ka fao go ka thwe Sekwati o dirišitše moputso wa dikgarebe bjalo ka tiragalo ya go fenyā ntwā kgahlanong le Marangrang.

Ntwa ke sebetša seo se bego se šomišwa go šireletša naga le seemo sa politiki

Maloma o hlaloša ntwā bjalo ka sebetša sa go šireletša naga le seemo sa politiki ka go re:

Yo a hwago, o tla be a hwetše setšhaba le kgoši ya gagwe. Ngwato o tla šaletšwa morago gobane ge a ka eta pele a ka bolawa. Ge a hwile re tla be re sa lwela eng? Ke kgopelo ya ka yeo nkwe la mošate (letl.36).

Polelo ye ya Marangrang e gatelela bohlokwa bja ntwā bjalo ka sebetša seo se dirišwago go šireletša setšhaba le kgoši gammogo le yona naga ya setšhaba ka boyona. Ka polelo ya 'Ge a hwile re tla be re sa lwela eng', Maloma o hlaloša seemo sa politiki, e lego gona go lwela kgoši le naga gore bobedi ditheo tšeo di se thopše ke ditšhaba tše dingwe.

Ntwa ga se selo sa go ipshina, eupša sa go itšhireletša

Ntwa e lebane le go šireletšwa ga setšhaba le naga. Ge a tiiša kgopolo ye, Maloma o re:

Yo a hwago, o tla be a hwetše setšhaba le kgoši ya gagwe. Ngwato o tla šaletšwa morago gobane ge a ka eta pele a ka bolawa. Ge a hwile re tla be re sa lwela eng? Ke kgopelo ya ka yeo nkwe la mošate (letl.36).

Ka 'Yo a hwago, o tla be a hwetše setšhaba le kgoši ya gagwe', Maloma o sa gatelela gore ntwaga se selo sa go ipshina, eupša selo sa go itšhireletša. Tšhireletšo ye go bolelwago ka yona mo e lebane le go hlankela kgoši le setšhaba ka gobane 'Ge a (kgoši) hwile re tla be re sa lwela eng?' ka gobane se (setšhaba) phelela kgoši ya sona ka dinako tšohle.

Ntwa e hlolwa ke go baka mellwane

Ponagalo ye yona Maloma o e hlaloša ka tsela ye:

Metse yona e no dula e hulwa e eba mmidibiding, e tlo ba e se mathomo ka rena. Rena ge re sa hlaselwe re tla be re le batho ba mohuta mang mola naga ka moka e eme ka maoto? (letl.3).

Go 'ema ka maoto' fao go bolela go baka naga ka tsela ya madi/ntwa. Ka go realo go baka mellwane ya naga ga se taba ye mpsha. Ditšhaba di tomolelana mahlo ka lebaka la mabu. Setšhaba sa go hloka naga ga se setšhaba ka gobane se tlo hwetša kae dijo (mašemo). Taba yeo e bolela fela bohlokwa bja tswalano gare ga naga le setšhaba mo bophelong.

Ntweng go šomišwa dingaka

Dingaka (tša mošate) di kgatha tema ye bohlokwa ntweng. Mongwadi o fahlela ka mokgwa wo, ka molomo wa baanegwa, Ngaka le Marangrang, ka go re:

Ngaka: Se lebaleng gore re ya marumong. O kae Marangrang 'a ditsela Mankwe?

Marangrang: Ke theeditše matwetwe wa Bokone (letl.35).

Poledišano ya baanegwa ba ba ka mo godimo e tšweletša bohlokwa bja ngaka ya madira a mošate ya marumo ge go hlabanwa dintwa. Ka setšo madira a setšhaba se sengwe le se sengwe a thewa/upša ke ngaka ya marumo ya mošate gore a tle a fenye ntweng le manaba a bona.

Ntweng go šomišwa marumo, melamo le dikotse

Dibetša tše bohlokwa ntweng ke marumo, melamo le dikotse. Maloma o thekga taba yeo ka go re:

Sehlare sa ka segorong se segolo o latswiše bagwera ba gago ka moka. Le ge o le thwaadi ya dira, o swanetše go upa Ngwato, kgoši ya gago pele. Ge o phethile o tšhume lešwalo, le oretše diatla le marumo a ka lethetho. Ge e le nna ke tlo tšwa ke itsheba le badimo ba meetse ka nokeng (letl.35).

Polelo ye ya ka godimo e bontšha gore ntweng go dirišwa dibetša tša go fapafapana bjalo ka dihlare: lešwalo le le oretšwago diatla le marumo gammogo le Badimo, eupša e sego marumo, melamo le dikotse fela.

5.2.1.5 Malwetši

Mo bophelong bja Mopedi, go tsebja malwetši a go fapafapana, bjalo ka makgoma, sekobonyane, segabi, bolwetši bja bjokomokokotlo, mokhuhlwane, letšwa, setopamoloko, bjalobjalo. Ge a hlaloša a mangwe a malwetši ao, Maloma, ka molomo wa Lešaba, o re:

TatagoMarangrang ba re ke ngaka ye kgolo. Ke mang yo a ka se senyego letšwa ge ngwana wa gagwe a hwile? O hlokomele kgoši. Letšwa ga le na bogolo. Ge ba sentše ka setopamoloko, re tla fela ka moka, ra lomelela ditlogolwana (letl.41).

Polelo yeo e bontšha gore go na le mehuta ye mebedi ya malwetši, e lego (a) malwetši a tlhago bjalo ka sekobonyane, segabi, makgoma, bolwetši bja bjokomokokotlo le mokhuhlwane, mola ka lehlakoreng le lengwe go na le (b) ao a hlolwago ke batho/baloi, e lego letšwa le setopamoloko. Ke ka fao le kalafo ya ona e fapana: a tlhago a alafša ke dingaka tša malwetši bjalo ka didupe, mola a go hlolwa, gantši ke baloi, a alafša ke bomokome (dingaka tša boloi).

5.2.1.6 Khudugo

Dipharologantšho tše bohlokwa tša go hlaloša khudugo ke tše di latelago:

- e hlolwa ke tlhatlamano bogošing,
- e hlolwa ke ge kgoši e robetše, gomme kgošana e se ya tšwa go lokela go se tsokamago,
- ke tiragalo yeo e hlalago gore go be le ntwaga setšhabeng,
- e hlolwa ke ge go ka belegwa hlaba ka mošate,
- e hlolwa ke tiragalo ya boloi,
- e hlolwa ke go baka bogoši,

- e hlolela ke lebaka la tlala,
- e hlolela ke go nyaka dijo le phulo ya dikgomo le dihuswana.

Ge go balwa *Marangrang* go lemogwa gore Maloma ga a tšweletše diponagalo tšeo ka moka ka gobane o fo nepiša tša tše dingwe tše di itšego, bjalo ka:

Khudugo e hlolela ke tthatlamano bogošing

Ge Maloma a hlaloša tthatlamano ya bogoši bjalo ka ponagalo ya khudugo, ka molomo wa Marangrang o re:

Etšwang! Le tla fa dimpša tša Bakgatla le dikgotswana tšeo (letl.62).

Polelo yeo ya Marangrang e hlaloša fao Bapedi ba Sekwati ba tšwago gona, e lego Bokgatla; le ka fao ba fihlilego Bopedi, gomme ba kgopela madulo go Kgoši Mašabela. Ka fao ge, taba yeo e bolela histori ya Bapedi ba Sekwati ka mokgwa wa khudugo. Le ge khudugo yeo ya bona, go tloga Bokgatla e se e hlalošwe thwi ka tthatlamano ya bogoši, fela go ukangwa gore Bapedi ba arogane le Bakgaga ka tsela ya go se kwane ka mošate.

Khudugo e hlolela ke ge kgoši e robetše, gomme kgošana e se ya tšwa go lokela go se tsokamago

Le ge Maloma a sa hlaloše khudugo ya go hlolela ke lehu la kgoši thwi, eupša o bolela gore Marangrang o ile a hlakahlakanya magoši a Bopedi (Magolego, Rantho, Kgaphola, Sekwati bjalobjalo) ka theku ya rumo, fao tše dingwe tša ditšhaba tša bona di ilego tša be tša arogana le mafase a gabotšona.

Ke tiragalo yeo e hlolago gore go be le ntwana setšhabeng

Mabapi le tiragalo ya mohuta wo, Maloma, ka molomo wa Tšiane, o fo re:

Bjale gona re bomadularibeng gobane re ile re sa ithomile dikgapane, ra re re boa ra hwetša motse o re too! Setšhaba sa gešo se jelwe ke aretse. Ke ka fao re fetogilego ditšhikanoši. Re šetše re iphetošitše makgema ale a magolo a ga Komane. Re ile ka lla sa lešoka mphe batho, gwa re tsho! Ra phutha ra dula (let.2).

Ka tsela yeo, tiragalo yeo ya ntwana, e hlotše gore Tšiane le Lethoke ba iphe naga ka gona go tšhaba marumo ao a llwego setšhaba sa gabobona. Ke ka fao lehono ba diiletšego nageng ya Magolego dithabeng tša Leolo bjalo ka banenere.

Ge go rungwa go ka thwe khudugo e kgatha lehwiti le bohlokwahlokwa mo thulaganyong ya ditiragalo tša kanegelo ya histori.

5.2.2 Bogoši

Ge pharologantšho ya bogoši e sekasekwa go tlo šetšwa diponagalo tše lesome tše di latelago ka tlase:

- bogoši bo bopša ke malapa, mašika, setšhaba, gomme kgoši yona e fo ba wa lebakanyana,
- bogoši bo thewa ka kgoši bjalo ka motho yoo a hlomphegago setšhabeng, gomme a thušwa ke bakgomana,
- bogoši bo theilwe godimo ga temo, bodiši, tšweletšo le go tsoma,
- Bogoši bo amana le amana le ditiro, melao, taolo, politiki le ekonomi mo setšhabeng, gomme ge e le setšhaba sona se swanetše go hlomphega, go šomela le gona go obamela kgoši ka mabaka ohle,
- bogoši bo amana le tumelo ye e nago le maatla a Modimo ka gare, e sego go no re ke kgoši ka ge e ema legatong la Badimo sebakanyana fela,
- bogoši bo a tswalelwa gomme bo rulagantšwe ke Badimo bao e kilego ya ba dikgoši bogologolong: tlhatlamano bogošing ke ya madi,
- bogoši ke bja morwa wa mathomo wa kgoši le mohumagadi: bogoši ke bja ka lešikeng la banna,
- mosadi o se tsokama fela ge a swanetše morwa yoo e sa lego yo monnyane goba a sa kgonego go se tsokama ka fase ga mabaka ao a itšego,
- moswaredi, e lego rangwane o fiwa ditshwanelo ka moka tše di swanetšego goba di lebanego le bogoši.

Bogoši bo bopša ke malapa, mašika, setšhaba, gomme kgoši yona e fo ba wa lebakanyana

Ge a hlaloša ka fao bogoši bo thewago ka gona, Maloma o tšweletša ntlha ya lapa, lešika le setšhaba bjalo ka ditheo tše bohlokwa ka go re:

(Batseta ba Sekwati ba fihla Bokone. Kgoši o kgopela Marangrang gore a ba bone...) (letl.61).

Maloma o hlaloša kgoro ya mošate bjalo ka ge e theilwe ka kgoši, bakgoma, bakgomana, batseta, balata, bjalobjalo. Thulaganyo ye bjalo e bolela pušo ya setšo yeo e lebanego le bogoši. Ke go re kgoši ke kgoši ka setšhaba, mola sa setšhaba e le go hlankela kgoši ka diemadirile tše di itšego.

Bogoši bo thewa ka kgoši bjalo ka motho yoo a hlomphegago setšhabeng, gomme a thušwa ke bakgomana

Kgoši (le mošate) ke motho yo bohlokwahlokwa kagong ya setšhaba. Maloma, ka molomo wa Kgobalala, o fo re:

Re a tamiša, barena, re se bathwana ba selo! Re batseta ba Kgoši Sekwati, re tlile go dumediša kgoši ya Bokone, Marangrang (letl.61).

Polelo ye ya Kgobalala e gatelela kgopolo ya go re ka setšo kgoši ke seka sa tlhompho setšhabeng: 're a tamiša, barena, re se bathwana ba selo'. Godimo ga moo kgoši e dula e farafarilwe ke bakgoma le bakgomana gore pušo ya yona e thelele gore e tle e bonwe ke setšhaba bjalo ka lesedi le le bonegelago setšhaba.

Bogoši bo theilwe godimo ga temo, bodiši, tšweletšo le go tsoma

Ponagalo ye nngwe ye bohlokwa ya bogoši ke temo, bodiidi le lesolo. Mongwadi o no re:

(Madikgake o wela baisesa ba babedi ba tseneletše nama ya tau. Ge a batamela o lemoga gore ke Mapulana ka go bona ba tšwere tswaki) (letl.1).

Le ge Maloma a sa tšweletše ponagalo yeo ya temo, eupša go ka thwe o hlaloša ponagalo ya go lebana le lesolo (bodiši: 'Dithakana tša ka di ile tša ntimelela di swere mmutla wa ka' (letl.27) le go tsoma: Lethoke le Tšiane ba bolaila tau (setsopolweng sa ka godimo) le dihlare ka gobane o hlatholla Madikgake a nyakana le dihlare ge a tlo wela Tšiane le Lethoke ba eja nama ya tau.

Bogoši bo amana le ditiro, melao, taolo, politiki le ekonomi mo setšhabeng, gomme ge e le setšhaba sona se swanetše go hlompha, go šomela le gona go obamela kgoši ka mabaka ohle

Dikokwane tše bohlokwa tša go thewa godimo ga bogoši ke ditiro, melao, taolo, politiki le ekonomi. Eupša mo go yo lekolwa diponagalo tša ditiro le ekonomi go emela tšeo tše dingwe.

Ditiro

Mongwadi o fo re:

(Kgorong ya mošate. Go rerwa molato wa Marangrang ge a otlile thaka tša gagwe madišong) (letl.26).

Maloma o gatelela tshepedišo ya melao ya kgoro ya setšo, e lego go ahloa batho (badišana). Taba yeo e bohlokwa ka kudu ka gobane e gatelela go hlompšha ga mošate (kgoro) le gore setšhaba (badišana) se obamele melao ya kgoši (kgoro) ka dinako tšohle.

Ekonomi

Ka molomo wa Kgobalala, mongwadi o no re:

Re motšhabong, kgoši ya dikgoši. Matebele a re tšhubetše metse, ge e le bjale gona re a ponapona. Mongmobu ga ra go tlišetša selo se se ka go thabišago. Dimphonyana tša rena ke banana ba matswele a go ema le lehlakore, yona nama ya dikgoši! Sekwati kgošana ya gešo, o re o tla itia dihlaya (letl.62).

Ka fao go lemogwa gore Maloma o bonagatša ditlabakelo tša boiphedišo ka mokgwa wa dikgarebe le lehlakore setsopolweng sa ka godimo.

Bogoši bo a tswalelwa gomme bo rulagantšwe ke Badimo bao e kilego ya ba dikgoši bogologolong: tthatlamano bogošing ke ya madi

Bogoši bo bopša ka kgati/bo a tswalelwa gomme bo rulaganywa ke Badimo. Maloma, ka molomo wa Sekwati, o re:

Bogoši ke bo tswaletšwe. Ke mojalafa wa gore the! E sego bommakaipea. Bjale le re lahlela kae Bakgaga? (letl.66).

Ka 'Ke mojalefa wa gore the! E sego bommakaipea' Maloma o gatelela gore bogoši bo rulagantšwe bogologolong ke Badimo. Ke ka tsela yeo go ka thwego bogoši bo sa le bo beakanywa ke Badimo (e sego motho) magolong.

Bogoši ke bja morwa wa mathomo wa kgoši le mohumagadi: bogoši ke bja ka lešikeng la banna

Maloma o hlaloša timamollo bjalo ka motho yo bohlokwa setšhabeng ka gobane e tswala kgoši, e sego gore kgoši ke yona e tswalago kgoši, gape le gore timamollo e timela setšhaba mello:

Mo mošate ke setla-se-lailwe. Ga ke mosadi fela; ke mmagodikgoši. Ka ntle le nna setšhaba se tla bonegelwa ke mang? Nka se rute batho bomenemene mola ke swanetše go ba eta pele gomme ba tšee mehlala ye mebotse go nna (letl.11).

Ka 'ke mmago dikgoši' mongwadi o gatelela gore morwa wa mathomo wa timamollo (mohumagadi) ke kgoši, mola ka 'Ka ntle le nna setšhaba se tla bonegelwa ke mang?', Maloma a hlaloša gore timamollo o timela setšhaba mello – ke go re batho ba gotetša mello go tšwa ka mošate ge timamollo e seno fihla. Taba yeo e gatelela boetapele.

Mosadi o se tsokama fela ge a swaretše morwa yoo e sa lego yo monnyane goba a sa kgonego go se tsokama ka fase ga mabaka ao a itšego

Kgopolo ye ya ka godimo, Maloma ga a bolele ka yona tiragatšong ye ya gagwe ya go bitšwa *Marangrang*. Ka go realo e ka se hlalošwe mo nyakišišong ye.

Moswaredi, e lego rangwane o fiwa ditshwanelo ka moka tše di swanetšego goba di lebanego le bogoši

Kgopolo ye ya ka godimo le yona bjalo ka yeo ya go feta, Maloma ga a hlatholle selo ka yona tiragatšong ye ya gagwe ya go bitšwa *Marangrang*. Ka go realo le yona e ka se hlalošwe mo kgaolong ye.

5.2.3 Histori

Ge pharologantšho ya histori e tsitsinkelwa go lemogwa diponagalo tše senyane tše di latelago:

- histori ke kanegelo yeo e lego ka ga ditiro le dikatlego tša batho bao ba phelago setšhabeng se se rilego,
- ge go hlalošwa histori go bewa diteng bjalo ka ditiragalo ka tatelano,
- ke kgoboketšo le rekhoto ya ditiragalo goba ditiragalo ka botšona,
- ke tšeo di fetilego di lotilwe ka megopolong ya batho,
- tšeo borahistori ba ilego ba ngwala ka tšona, di akaretša tlala le tshenyo,
- histori e ka ga batho bao ba tumilego, gomme ba laetša bogale bja bona le tema yeo ba e kgathilego bophelong,
- histori e ka ga mesepelo ya ditšhaba, kgatelelo go tšwa go bagateledi go ya go bagatelelwa, ditumelo le maswao go tšwa kua morago, tšeo e bego e le methopo ya dithulano le ngangego,
- histori e ka ga peakanyo ya mmušo, dithulano tša sepolitiki, ditumelo mabapi le bokgabo le setšo, thuto, ditlwaelo le maitshwano,
- tlhalošo ya histori ke yeo e swanetšego go ba le bobotegi ka gare ga yona, moo go hwetšwago gore go na le bohlatsa bjoo bo ukangwago, gomme bjona bo sepedišana tsela le melao ya go ukama seo se tshepegago go tšweletša nnete ka ga kgonthe.

Histori ke kanegelo yeo e lego ka ga ditiro le dikatlego tša batho bao ba phelago setšhabeng se se rilego

Maloma a hlaloša histori ya kanegelo ya go lebanego le ditiro le dikatlego ka go e nepiša le bophelo bja *Marangrang*. Ge ditiro le dikatlego tša *Marangrang* di hlokomedišišwa ka tshwanelo go tlo šetšwa ka fao a bego a na le maatla le bohlale bja phethagatšo ya ntwaga: go fenya manaba a gagwe

bjalo ka dira tša Magolego, Rantho, Mašabela, bjalobjalo. Phenyō yeo ya gagwe e ka hlalošwa bjalo ka tiragalo ya histori.

Ge go hlalošwa histori go bewa diteng bjalo ka ditiragalo ka tatelano

Ge diteng tša *Marangrang* di lekolwa go lemogwa tatelano ye e rilego ya histori. Ditiragalo di thongwa ka go hlalošwa ga kopano le bohlale bja banna ba babedi ba Mapulana (Tšiane le Lethoke) bao ba amogelwago ke Maša le Magolego. Morago ga moo go latela tiragalo ya go tswalwa ga Marangrang, bogale le bohlale bja Marangrang, go lwa le go fenyā magoši le ditšhaba tša tikologo, go fenywa ga Marangrang ke Sekwati ka dihlare tša Naswana (ngaka ya mosadi, morwedi wa Ramapulana: Motswetla). Tiragalo ya mafelelo e lebane le go bolawa ga Marangrang ke dialoga tša Bakgaga ba gaMphahlele.

Histori ke kgoboketšo le rekhoto ya ditiragalo goba ditiragalo ka botšona

Le ge tiragatšo ya *Marangrang* e rulagantšwe ka ditiragalo tša histori tšeo go ka thwego di feteleditšwe (tše dingwe tša ditiragalo ga di kgodiše: taba yeo e šetše e hlabahlabilwe ka godimo), fela go foka moya wa histori ya ditiragalo tša dintwa tša Bakone ba Marangrang. Ka go realo kgoboketšo yeo ya histori ka Maloma e ka bonwa bjalo ka rekhoto ya ditiragalo tše di bopago kanegelo ya histori ye e theilwego godimo ga kelonako (kgopolo ye e tlo hlalošwa dikgaolong tša kua pele) ye e itšego.

Histori ke ditiragalo tšeo di fetilego di lotilwe ka megopolong ya batho

Maloma o hlaloša histori ya ditiragalo tše di fetilego tša moanegwathwadi, Marangrang, moetapele wa dira tša Bakone. Maloma o lotile histori yeo ya setšo (kanegelohistori) gore e kgone go balwa ke moloko wo o sa tlogo. Ka go realo ditiragalo tšeo tša *Marangrang* di ka bonwa bjalo ka bohwa bja setšo sa Bakone le Bapedi ka kakaretšo. Ge tiragatšo-/kanegelohistori yeo e balwa e ka se lebalwe megopolong ya babadi ba sebjalebja le ba ka moso. Ka go realo sengwalo sa mohuta wo se bohlokwahlokwa ka gobane se rwele histori ya setšhaba.

Histori ke ditiralo tšeo borahistori ba ilego ba ngwala ka tšona, di akaretša tlala le tshenyo

Maloma o ngwadile ditiragalo tša histori tša bophelo bja Bakone ba Marangrang. Le ge a se a ngwala thwi ka tlala, eupša o ukamile ditiragalo tša go hlaloša mahloko a go tlišwa ke tlala, bokgema: ge go wele tlala Bokone mo dithabeng tša Leolo le tikologo, balatedi ba Komane ba ile

ba angwa ke tlala yeo le bona. Maano a bona a go iphološa dinaleng tša tlala; ba hudugela dithabeng tša Leolo fao ba ilego ba itira makgema majabatho.

Ka lehlakoreng la tshenyo gona Maloma o ngwadi *go tlala seatla* ka ditragalo tša bosenyi bja Marangrang: go hlasela le go bolaya ditšhaba tša go fapafapana, e lego ba gaMagolego, ba gaRantho, ba gaSekwati, bjalobjalo.

Histori e ka ga batho bao ba tumilego, gomme ba laetša bogale bja bona le tema yeo ba e kgathilego bophelong

Histori e bolela ka batho/baanegwa ba go tuma ka bogale:

Marangrang ke sera, ga a fetolwe. O se ke wa gopola gore o tla bolela le yena bjalo ka Mašabela (letl.61).

Mo Maloma o bapetša Marangrang le Kgoši Mašabela. Gomme o fetša ka go re Marangrang ke yo bogale/šoro go feta le kgoši, mola go tsebega gore kgoši e bogale go feta balatedi ba yona. Ka go realo Maloma o diriša thekniki. (Groenewald (1993:17) o re thekniki ke mokgwa woo ka wona mongwadi a tšwetšago pele moko wa ditaba) gomme thekniki yeo ke ya papetšo. Mampuru (2015:21) o re ge motho a bapetša o lebelela ditshwano le diphapano tšeo di tšwelelago sengwalong, gammogo le ka fao mmadi a bonago ditaba di le ka gona gomme a kgone a neela sephetho mabapi le dikutollo tša gagwe) go godiša bogolo, tumo, bogale le bonatla bja Marangrang.

Histori e ka ga mesepelo ya ditšhaba, kgatelelo go tšwa go bagateledi go ya go bagatelelwa, ditumelo le maswao go tšwa kua morago, tšeo e bego e le methopo ya dithulano le ngangego

Ge mongwadi a hlaloša kgatelelo go tšwa go bagateledi, e lego Matebele, go ya go bagatelelwa, o fo re:

Re motšhabong, kgoši ya dikgoši. Matebele a re tšhubetše metse, ge e le bjale gona re a ponapona. Mongmobu ga ra go tlišetša selo se se ka go thabišago. Dimphonyana tša rena ke banana ba matswele a go ema le lehlakore, yona nama ya dikgoši! Sekwati kgošana ya gešo, o re o tla itia dihlaya (letl.62).

Ke ka fao go thwego histori e ka ga mesepelo ya ditšhaba (Bapedi ba gaSekwati), kgatelelo go tšwa go bagateleli (Matebele a Mosilikatse) go ya go bagatelelwa (Bapedi ba gaSekwati), tšeo e bego e le methopo ya dithulano le ngangego nakong ya bogologolo.

Histori e ka ga peakanyo ya mmušo, dithulano tša sepolitiki, ditumelo mabapi le bokgabo le setšo, thuto, ditlwaelo le maitshwaro

Ge a ngwala ka ga merero ya peakanyo ya pušo ya politiki le dithulano bjalo ka diponagalo tša histori, mongwadi o re:

Bakgaga ba tla mmolaya ka diatla. Ge a sa bolawe ke basadi, digatlelane di tla mo rotoša (letl.74).

Polelo ye ya Kgoši Sekwati e theilwe godimo ga maatla a bogoši (pušo): Marangrang o lwa le Bapedi gore ba se mo thopele naga le maatla, mola ka lehlakoreng le lengwe Bapedi, ka fase ga Sekwati, le bona ba ikemišeditše phenyo. Ditaba tšeo di lebane le dithulano tša sepolitiki mererong ya setšo.

Tihalošo ya histori ke ya bobotegi ya go ba le bohlatse, gomme bohlatse bjona bo sepedišana tsela le melao ya go tšweletša nnete

Histori e fa bohlatse bja go botega:

Ge go balwa tše dingwe tša ditiragalo tša *Marangrang*, go swana le tša pelelo ya Marangrang ga di kgodiše; ka fao di ka se hlalošwe bjalo ka ditiragalo tša go sepedišana tsela le melao ya go tšweletša kgonthe:

A thaba ya ngwana! O ka re lesogana la dikgwedi tše senyane. Nna ke be ke re o tla re tlišetša mafahla. Le lona, ke lonalona lesea. Afa Bakone ba ka se tsenwe ke tseba ba re dubiša thankga ka ngwana yo? O botše monna wa gago le tloge le mo hlokomela ka go mo oretša le go mo hlabela (letl.23).

Ditiragalo tše bjalo, di ka se bitšwe ditiragalo tša hisorikgonthe ka gobane di feteleditšwe le go fefola maatla a histori. Ka go realo tiragatšo ye ya *Marangrang*, ka kakaretšo le ge mo le mola go na le lefetla la direkhoto tša therešo, e ka se bitšwe kanegelo ya histori ya kgonthe.

5.2.5 Politiki

Politiki yona e tlo hlathollwa go hlokometswe diponagalo tše nne, e lego:

- thulaganyo ya politiki ke yeo e sepelelanago le leago,
- politiki mo setšhabeng e ithekgile ka kgoši,
- maatla, taolo le molao mo politiking di ka diatleng tša motho o tee, e lego kgoši,
- peakanyo ya politiki setšhabeng e ya ka dikgoro; dikgoro tšeo di na le tswalano le kgomagano.

Thulaganyo ya politiki ke yeo e sepelelanago le leago

Maloma o ngwala ka thulaganyo ya politiki, ka molomo wa Ngaka, ka go re:

Le ge o le thwaadi ya dira, o swanetše go upa Ngwato, kgoši ya gago pele.
Ge o phethile o tšhume lešwalo, le oretše diatla le marumo a lena ka lethetho. Ge e le nna ke tla tšwa ke itsheba le badimo ba meetse ka nokeng (letl.35).

Ditaelo tša Ngaka go Marangrang di bontšha tlhompho yeo e swanetšego go fiwa kgoši, e lego Ngwato ka ge boetapele bja gagwe bo theilwe ke Badimo. Ka go realo ditaelo tše tša Ngaka di theilwe godimo ga thulaganyo ya politiki ya go nyalelana le leago (phedišano) ge go etla mererong ya setšo ya boetapele bja setšhaba, e lego gore kgoši e bohlokwa bophelong bja batho ba setšo.

Politiki mo setšhabeng e ithekgile ka kgoši

Ka ga politiki le bogoši, Maloma, ka molomo wa Ngwato, o fo re:

Ge ke be ke se ngwana wa kgoši, ke be ke tla eta pele, lenaba la mathomo le thome ka nna, phiri ya magana go phalwa. Ke a le tshepa; ke holofela gore le ka se re segiše basadi. Ge re ka fenywa ga go mosadi yo a ka re itielago mokgolokwane le go re hlakelela (letl.37).

Ngwato o bolela bjalo ka kgoši ye setšhaba se ithekgilego ka boetapele bja yona – ke moetapele wa setšo yo a kgethilwego ke Badimo. Mo tllabanong le manaba ga e ete dira pele ka ge setšhaba se ka tla sa se be le boetapele bja mmakgomatha, gomme sa tla sa šitwa ke nare e hlotša.

Maatla, taolo le molao mo politiking di ka diatleng tša motho o tee, e lego kgoši

Politiki e hlalošwa bjalo ka maatla le taolo, ka molomo wa Kgoši Mašabela, ka go re:

Ke kgoši ya motse wo; fela ge e le kgošana ga e gona mo. Ge o mpitša kgošana ke bopilwe ka letsopa? (letl.39).

Ka 'Ke kgoši ya motse' Maloma o gatelela maatla a Kgoši Mašabela. O ka re Mašabela o eletša Marangrang maemo a gagwe setšhabeng. Go ka thwe taolo le molao di ka matsogong a gagwe a nnoši, e sego ka diatleng tša ba bangwe/setšhaba - boMarangrang.

Peakanyo ya politiki setšhabeng e ya ka dikgoro; dikgoro tšeo di na le tswalano le kgomagano

Ge mongwadi a hlaloša peakanyo ya tswalano ya dikgoro, ka molomo wa Kgošana, o re:

Kgošana ke nna. Tate ke kgoši (letl75).

Ka 'Kgošana ke nna. Tate ke kgoši', mongwadi, Maloma, o fo hlatholla thulaganyo ya dikgoro tša setšo, ka tsela ya tswalano, tatelano le bogolo bja tšona. Kgoro ye kgolo ke ya mošate – yona ya kgoši go ya ka peakanyo ya maatla a pušo. Morwa wa gagwe o tlo mo latela ge a hwile, e sego a sa phela.

5.2.6 Setšo

Dipharologantšho tša setšo tšona di tlo šetšwa ge go hlokometšwe diponagalo tše lesomenne tše di latelago:

- tiragalo ya ditumelo le ditlwaelo tša ka moo batho ba bolelago le gona go itshwara ka gona,
- ke setheo seo se akaretšago tsebo, tumelo, bokgabo, maitshwaro, molao, ditlwaelo le tše dingwe tšeo motho a ka di kgonago le ka mokgwa woo motho a ithutago ka gona mo setšhabeng,
- ke tiragalo yeo batho ba phelago ka gare ga yona: ba ithuta yona,
- setheo seo se lego ka ga ditiro le ditšo tša kgale, moo go tšona go utollelwago ka ga mekgwa, boitshwaro le mehola,
- tshepedišo ya mekgwana ya bophelo, le ditlwaelo tša setšhaba,

- mo go sengwalo setšo se swantšha lebaka leo mongwadi a phetšego go lona,
- setšo se na le mahlakore a mabedi e lego la politiki le la bodumedi,
- setšo se fetoga le dinako mo bophelong bja motho,
- setšo se ka ga ditiragalo tšeo di swanetšego go obamelwa le gona go buša maphelo a batho,
- ditiragalo tša setšo di bonala mo go dilo tša go loka, tšeo di akaretšago go latela molao, go tshepa le go hlompha,
- ditiragalo tša go se loke le gona go se amogelege di akaretša bojato, tseba le go hloka tlhompho, gomme badiri ba tšeo ba a otlwa,
- mohola wa setšo ke go kgonthiša gore ditiro di a phethagatšwa, di a latelwa, di a hlompšha le gona go obamelwa,
- Setšo se gatelela thuto le boitshwaro; se šomišwa go kgala yoo a tšwelego tseleng,
- setšo se a aga, sa hlahla le gona go ba le taolo ya leago.

Tiragalo ya ditumelo le ditlwaelo tša ka moo batho ba bolelago le gona go itshwara ka gona

Ditumelo le ditlwaelo, mongwadi o di hlatholla ka go re:

Ka segagešo nama ya kgoši ke lehlakore. Mola re tsebe se o se nyakago, e ka be re se tlišitše, phološaditšhaba! Melao ya Bakone ga re e tsebe. Mašabela ga a re botša selo. Se re melele meeno a ka godimo, re bana ba gago (letl.62).

Maloma o gatelela tshepedišo ya setšo sa Bakone ya ka mošate ka thoko ye, mola ka lehlakoreng le lengwe a gatelela tshepedišo ya setšo sa Bapedi ba Sekwati ya dibego. Ke go re lehlakore la Bakone ke sebetse mola la Bapedi (Bakgatla) e le dikgopo ('dikgotswana'). Ka go dira bjalo o thulanya ditumelo tša merafo ye mebedi yeo tša tshepedišo ya ditlwaelo tša go dumediša kgoši ka mošate.

Setšo se lebane le setheo seo se akaretšago tsebo, tumelo, bokgabo, maitshwaro, molao, ditlwaelo le tše dingwe tšeo motho a ka di kgonago le ka mokgwa woo motho a ithutago ka gona mo setšhabeng

Setšo se hlalošwa bjalo ka setheo sa tsebo, ditumelo, bokgabo, molao le boitshwaro ka go re:

O tseba gabotse gore kgoši ya Bokone ga e hloke basadi. Ga ke nyake go fapana le mong wa kgoro ye (letl.62).

Ka 'Ga ke nyake go fapana le mong wa kgoro ye', mongwadi o tšweletša maatla a kgopolo ya setšo malebana le merero ye bohlokwa ya setšo go hlokometšwe tsebo, tumelo, bokgabo, maitshwaro, molao, ditlwaelo le merero ye mengwe yeo motho a ka kgonago go ithuta segagabo ka gona.

Setšo ke tiragalo yeo batho ba phelago ka gare ga yona: ba ithuta yona

Mongwadi o hlaloša setšo bjalo ka ponagalo ya go ithuta ka go re:

Botša monna tsoko yo ke rena re mo tamišago, le ge re sa tsebe gore o lla ka eng (letl.1)

Ka ditumedišo fela, Maloma o gatelela tshepedišo ya setšo malebana le gore ge o sa tsebe goba o sa tsebane le batho bao o ba welago/hwetšago, itsebiše ka botlalo gore o se tlo gononelwa. Taba yeo ke thuto ye bohlokwa ya phedišano mo maphelong a Baswana. Bana ge ba gola le go godišwa ka thuto yeo ye botse ya boitshwaro, ba tlo tseba go phela le go phedišana gabotse le batho ba bangwe ka moso.

Setšo ke setheo seo se lego ka ga ditiro le ditšo tša kgale, moo go tšona go utollelwago ka ga mekgwa, boitshwaro le mehola

Setšo se hlalošwa bjalo ka setheo sa thuto ya ditiro tša bogologolo. Maloma o re:

Ke ... Mokone wa kua gaMaša, ke tloga ke le ena Maša ka nama. Ke seepamere. Ke ka fao ke wetšego dikomeng tša batho ke tliile go tsoma mešukutšwane ya go alafa digotlane (letl.1).

Go tlo lemogwa gore mo setšo se lebanywa le ditiro tša bogologolo, e lego go epa dihlare tša go alafa malwetši a batho (digotlane).

Setšo ke tshepedišo ya mekgwana ya bophelo, le ditlwaelo tša setšhaba

Ge a hlaloša setšo bjalo ka tshepedišo ya mekgwana le ditlwaelo tša bophelo, Maloma, ka molomo wa Lethoke, o re:

Se tšhoge Kone, re be re go laya. Polelo e namile bjalo ka lefase, fela ge o e bolela o swanetše go tšama o kgetha mantšu a a swanetšego (letl.4).

Go laya le go kgetha polelo ge motho a bolela le ba bangwe ke dibetša tše bohlokwahlokwa mo phedišanong le batho ba bangwe. Ka go realo tayo le go kgetha polelo mo bophelong ke dika tše go ka thwego di theile ditlwaelo tša bophelo bja setšhaba. Ge motho a laya yo mongwe, o a mo eletša, gantši, o tšweletša dikgopolo tša go kgona go boledišana le go phedišana le batho ba bangwe gore a be le maitshwaro a mabotse setšhabeng.

Mo go sengwalo, setšo se swantšha lebaka leo mongwadi a phetšego go lona

Setšo se swantšhwa le lebaka la bophelo bja mongwadi ka go re:

Ge go lekolwa ditiragalo tša *Marangrang*, go lemogwa gore tiragatšo ye e ngwadilwe ka ga ditiragalo tša histori ya setšhaba sa Bakone ba Marangrang gammogo le merafo ye mengwe ya go swana le ba ga Mašabela, Magolego, Bakgatla (Bapedi), bjalobjalo. Bogolo bja ditiragalo tšeo Maloma a ngwadilego ka bjona bo lebane le therešo (le ge tše dingwe di tlopetšwa ka tše e sego tša nnete) ye e diragaletšego ditšhaba tšeo. Ka go realo go ka thwe ka ditiragalo tšeo, Maloma o ngwadile ka ga ditiro le ditiragalo tša setšo tšeo di swantšhago lebaka/paka leo a phetšego go lona goba batho bao a boditšwego ditaba tše ba phetšego lona.

Setšo se na le mahlakore a mabedi e lego la politiki le la bodumedi

Setšo se theilwe ka mahlakore a mabedi: politiki le bodumedi. Maloma o re:

Ka Kwetepe, morwa' Mmuana' Phetla, ga se ka ke ka bona bagale ba babjalo ka lena. Ge e le lešoba lona le tšwelela go lefe, lena badingwana ba lefase? (letl.2).

le

Re a le tamiša ba Mašabela. Ke romilwe ke kgoši ya Bakone, e hwile dihlaya. Kgošana ya motse wo ke mang? (letl.39)

Ditsopolwa tše pedi tše tša ka godimo di hlaloša setšo ge se na le ditlhakore tše pedi, e lego ya setsopolwa sa mathomo, bodumedi le setsopolwa sa bobedi, e lego politiki ya pušo ya setšo. Mo setsopolweng sa mathomo, go thwe se lebane le bodumedi ka gobane go gatelelwa kgopolo ya

Badimo ('Badingwana'), mola setsopolweng sa bobedi Maloma a hlaloša ka fao kgopolo ya tshepedišo ya pušo ya setšo (politiki) e lego ka gona ka 'Ke romilwe ke kgoši ya Bakone, e hwile dihlaya. Kgošana ya motse wo ke mang?'

Setšo se fetoga le dinako mo bophelong bja motho

Ge go lekolwa ditiragalo tša tiragatšo ye ya Maloma, go lemogwa go fetoga ga setšo le mabaka. Go na le dipaka tše pedi mo thulaganyong ya ditiragalo tša tiragatšo ye, e lego paka ya makgema a ga Komane kua dithabeng tša Leolo. Paka ye e tsebja ka go lewa ga nama ya batho. Paka ya bobedi yona e lebane le dintwa tša merafo: Bakone, ba Mašabela, ba Magolego, Bakgatla, bjalobjalo. Paka yeo ya makgema a Komane e fetotšwe ke paka ya Marangrang (ya dintwa tša merafo). Ka go realo go ka thwe paka ye e hlalošwago ke Maloma, e theilwe godimo ga kelonako (kgopolo ye e tlo hlalošwa kua pele) ka gobane ditiragalo tša yona di latelana go ya ka nako ye e rilego.

Setšo se ka ga ditiragalo tšeo di swanetšego go obamelwa le gona go buša maphelo a batho

Setšo se laola maitshwaro a batho. Maloma o fo re:

Ge e le nna, ke tla phutha diatla. Ke mang mo go lena yo a tlogo tshela molao wa Marangrang? Ga a ne taba le gore motho ke ngwana wa kgoši.
Le tla mo tseba, le kang! (letl.39).

Maloma o diriša setšo go phethagatša ditiragalo tše motho a swanetšego go di obamela mo bophelong. Ge a gatelela taba yeo o fo re, 'Ke mang mo go lena yo a tlogo tshela molao wa Marangrang?'. Potšišo yeo e na le karabo; ke makgethepolelo. Ka go bolela bjalo Maloma o gatelela kobamelo ya kgapeletšo go Marangrang ka gobane ge o ka se dire bjalo gona ga geno ke thabeng: 'Ga a ne taba le gore motho ke ngwana wa kgoši'.

Ditiragalo tša setšo di bonala mo go dilo tša go loka, tšeo di akaretšago go latela molao, go tshepa le go hlompha

Setšo se gatelela thuto ye botse setšhabeng. Mongwadi, ka molomo wa Kgobalala, o re:

Ke sebotabotane sa Bakgatla. Ngwagomo re ile ra gomišwa le dibegwana tša rena ra hlanola direthe. Re boile. Re tlišitše dibego tša Marangrang. Re a lemoga gore molato ga o bole. Lehono re tšile go lefa (letl.70).

Ka 'Re boile. Re tlišitše dibego tša Marangrang. Re a lemoga gore molato ga o bole. Lehono re tlile go lefa' go gatelelwa setšo sa go loka sa go lebana le tlhompfo le phedišano; go 'lemoga gore molato ga o bole. Lehono re tlile go lefa'. Ka go realo go ra gore mo bophelong ge motho a hweditšwe a na le molao, a se letele go begwa kgorong, ka ge a tlo lefišwa kudu.

Ditiragalo tša go se loke le gona go se amogelege di akaretša bojato, tseba le go hloka tlhompfo, gomme badiri ba tšeo ba a otlwa

Setšo se kgalemela thuto ye mpe maphelong a batho ka go gatelela kotlo:

Naswana: O rata basadi Mokone yeo?

Sekwati: Go yena mosadi ke papadi, o nyala a hlala (letl.68).

Ka go swantšha Marangrang ka tsela yeo, go tšweletšwa mafokodi a gagwe: 'Go yena mosadi ke papadi, o nyala a hlala'. Ka wona mkgwa woo, Maloma o kgalemela ditiro tša mohuta woo wa go hloka maitshwaro mo bophelong bja rena batho.

Mohola wa setšo ke go kgonthiša gore ditiro di a phethagatšwa, di a latelwa, di a hlompšha le gona go obamelwa

Bohlokwa bja setšo ke go bona gore melao ya bophelo e a latelwa/obamelwa:

Kgetha dikgarebe o di senye, o di fe le sehlare sa go lapiša Bakone, ba palelwe ke go foša marumo. Se sengwe se tšhelwe dijong tša bona, se ba je ba sepela. Ba ka se phonyokge, ba tla swana le dinonyana tše di hlobilwego ditshela (letl.68).

Taelo yeo ya Naswana, Sekwati o e phethagaditše ka tshwanelo ka ge a be a holofetše le go tshepa tše di boletšwego ke ngaka ya Tswetla, Naswana. Ka fao ka gona go phethagatša le go latela ka tlhompfo ya go obamela melao yeo ya setšo, Sekwati o ile a atlego go fenya Marangrang.

Setšo se gatelela thuto le boitshwaro; se šomišwa go kgala yoo a tšwelego tseleng

Setšo se dirišwa go kgala yo a tšwelego tseleng (diphošo):

Tšiane: Go ema nna lekgema le legolo setopa tša fase. Mongmobu le lekgotla! Mo motseng wa lena ga ra itliša re biditšwe. Bjale le reng Bakone le sa theetše bohlatse bja bana. Sekang molato e sego motho. Ga le ešo la kwa bohlatse bja Marangrang. Se sa lena selepe ke sa mohuta mang se remago se se na bohlatse? (letl.27).

Tšiane ke seboledi sa maemo a godimo se se hlalošago bohlokwa bja setšo malebana le thuto le boitshwaro mererong ya bophelo. O diriša tshepedišo ya setšo go kgala le go eletša baseki ba molato wa Marangrang kgorong ya mošate, bao ba tšwelego tseleng. Ka go šomiša tshepedišo ya thero ya melato yeo e hlapilego kgorong, o kgona go rarolla bothata bjo e lego nngalaba ya taba kgorong ya mošate.

Setšo se a aga, sa hlahla le gona go ba le taolo ya leago

Setšo se aga setšhaba. Maloma o re:

Kgoši: Iša pelo fase Mokone. Ga go foše kota go foša motho. O ra gore nka le bitša ka ba ka boa ka le raka? Re befedišitšwe ke ditlaela tše. Tate a ntswetše! Efela ye maswi ga e itswale (letl.27).

Kgoši ke moanegwa (motho) wa setšo. O tseba merero yohle ya setšo, ka ge ka mošate e le tikologo ya setšo. Godimo ga fao o hlatha gore setšo ke kokwane ya go thea setšhaba ka tsela ya leago ge go lebeletšwe go tšwa lehlakoreng la taolo le phedišano (leago) setšhabeng. Ka gona go ka thwe setšo se a aga, sa be sa hlahla le gona go ba le taolo mererong ya leago le setšo.

5.3 THUMO

Mo kgaolong ye ya bohlano go gateletšwe gore tlhathollo ya diteng, mohlala e bile wa tiragatšo ya histori ya Maloma ya go bitšwa *Marangrang* (1972), yeo e fapanago ka tlhalošo ya diteng tša mohutangwalo wo wa nonwane ya go bitšwa nonwanepheletešannete (*Sello sa Tonki le Pere*). Phapano yeo e bontšhitšwe ka go hlaloša diponagalo ka go nepiša kgopolo ya diteng tša kanegelo ya histori, e lego leago, bogoši, histori, politiki le setšo.

Ge leago le hlalošwa go gateletšwe dilo tše pedi tše bohlokwa, e lego (a) seemo sa leago le (b) lefelo la tiragalo. Godimo ga moo go boletšwe gape gore leago le nepiša gape le dintlha tša go swana le tlala, boloi, ntwana, malwetši le khudugo.

Dintlha tše go boletšwego ka tšona ka mo kgaolong ye, di hlaotšwe le go hlalošwa ka gobane di nyalelane le tlhathollo ya diteng tša kanegelo ya histori ge e nepiša diteng bjalo ka kgopolo/leroo ye bohlokwa ya sebopego sa sengwalo sa mohuta wo wa kanegelo ya histori.

Ka fao ge, go rumilwe ka go hlaloša gore ge kanegelo ye ya histori e rungwa, go tlo lemogwa gore e ithekgilego ka nnete (le ge e le gore ke nnete ye e feteleditšwego: ditiragalo tša *Marangrang* ga di kgodiše – di feteleditšwe), yeo e dirigilego bogologolo, gomme ya fetišetšwa go tloga molokong wo, go ya molokong wo mongwe ka molomo. Ke ka fao molaodiši wa ditiragalo tšeo go lego bonolo go yena go di laodiša ka gobane o hwetša di le gona; ga a itlhamele tšona.

Go gateletšwe gape gore diponagalo tša kanegelo ya histori di fapana le tšeo tša nonwanepheleteletšannete, go ya ka fao di hlalošitšwego ka gona. Phapano yeo e thušitše tlhalošong ya tharollo ya mathata a go fapanya dikgopolo tše pedi tšeo di lebanwego ke tlhalošo.

KGAOLO YA BOSELELA

6.1 THULAGANYO YA NONWANEPHETELETŠANNETE

6.2 MATSENO

Le ge kgopolo ya thulaganyo e hlalošitšwe mo kgaolong ya pele, mo kgaolong ye e yo akaretšwa ka tsela ya go gatelela ditaba go leka go tšweletša tlhalošo ye e tseneletšego ge go lekolwa peakanyolefsa ya ditiragalo tša diteng/histori gore morero wa bangwadi: Make le Maloma (ka sengwalo seo) o tle o bonagale ka tshwanelo.

Le ge kgopolo ye e tlo hlalošwa gape mo kgaolong ya bošupa ka botlalo, go bohlokwa gore e bewe dipataka gape le mo kgaolong ye, bjalo ka matsenyagae, ka gobane e bohlokwa kudu mo tharollong ya papetšo ya nonwanepheteletšannete le kanegelo-histori. Kgopolo ye ya thulaganyo e tlo hlalošwa ka botlalo kgaolong yeo e latelago ka gobane kgaolo ye e lebane thwi le peakanyo ye e feletšego ya thulaganyo ya ditiragalo tša sebopego sa sengwalo, ka go nepiša kalotaba, katološo (ya dithulano), se go thwego ke tšwetšopele, sehloa le tlemollahuto.

Ka go akaretša, Mojalefa (1995:10) o hlaloša kgopolo ye (ya thulaganyo) ka go re e lebane le go rulaganywa ga ditaba, e ka ba ka go bolela goba ka go ngwala. Taba yeo e bolela gore mongwadi o ikgethela ditaba (tša diteng/histori) tšeo a nyakago go ngwala ka tšona. Go ka no akaretšwa ka go re thulaganyo ke mokgwa woo mongwadi a beakanyago ditaba tša diteng gore nepo/maikemišetšo ya gagwe e tle e tšwelele gabotse. Gomme ge, ona maikemišetšo ao a mongwadi ke seo se bitšwago molaetša wa mongwadi. Bjale ge, ge thulaganyo e senkasenkwa go swanetše gwa hlokomelwa le morero, e lego kokwanekgolo ya thulaganyo.

Bjale ge, ge thulaganyo ya nonwanepheteletšannete e yo tsinkelwa, go fapana le ya kanegelo-/tiragatšohistori, go tlo hlokomelwa dikarolo tše tharo fela (e sego tše nne go ya ka kanegelo-histori) tše bohlokwa, tše e lego motheo wa thulaganyo ya mohutangwalo wo, e lego:

- Matseno
- Mmele
- Thumo

6.2.1 Matseno a nonwanepheteletšannete

Ge go bolelwa ka matseno a nonwane, go swana le ge go hlalošwa kalotaba ya kanegelo-histori. Kgopolo ya kalotaba e tlo hlalošwa ka botlalo mo kgaolong ye e latelago. Mo kgaolong ye, kgopolo yeo e tla bewa dipataka fela. Groenewald (1993:19) o gatelela dikarolwana tše nne tša kalotaba, e lego baanegwa, ditiragalo, nako le lefelo. Mojalefa (1995:19) ge a oketša taba yeo, o hlaloša gore kalotaba ke ge mongwadi a alela mmadi ditaba. Ke go re ke ge mongwadi a rulaganya ditiragalo tša kanegelo/tiragatšo. O tšwela pele go bolela gore mošomo wa kalotaba ke go fapantšha ditaba tša sengwalo le tšeo e sego tša sengwalo; ke go re tšeo e lego tša diteng gore di lebane le morero/moko wa ditaba.

Ka fao ge, ge go hlalošwa matseno/kalotaba mo kgaolong ya bone, ge go hlalošwa kgopolo ya teori ya nonwanepheteletšannete, go gateletšwe dikokwane tše bohlokwa tše di latelago, e lego.

- Matseno a a tlwaelegilego, e lego molao wa kanegelotšhaba wa matseno.
- Moanegi le batheeletši ba a e tseba: Nonwane nonwane! (moanegi) Keleketla! (batheeletši).
- Go na le poeletšo ya sekafoko le ge e le sehlophantšu, lefoko goba sehlophafoko, seo se bušeletšwago gannyane goba ka ntle ga phetogo, ge tiragalo yeo go šongwago ka yona e dirgala.
- Fomula yeo ya matseno ke, kgalekgale, keleketla, e rile e le nonwane.

Bjale dipharologantšho tšeo tša matseno ao a nonwane di yo kgonthišwa ka go tsofola mehlala go tšwa thulaganyong ya nonwane ya *Sello sa Tonki le Pere*.

6.2.1.1 Matseno a a tlwaelegilego, e lego molao wa kanegelotšhaba wa matseno: kgalekgale, keleketla, e rile e le nonwane

Make o ngwala matseno a mohutangwalo wo ka go thoma ka polelo ya mongwadi ka go re:

(Tau e tlo atlhola diphoofole ngang ya tšona. E dutše kgauswi ga setlhare ka ntle ga lapa la yona, e ntše e potuma. Mogogonope o batamela mong wa gagwe) (letl.9).

Go ya ka tlhalošo ya matseno a a tlwaelegilego a nonwane, matseno a a ka mo godimo ga a nepiše tlhalošo yeo ya molao wa matseno a nonwane ka tshwanelo ka gobane go be go letetšwe

gore Make o tlo thoma nonwane (kanegelo ya histori) ye go ya ka molao wo o tlwaelegilego wa nonwane, e lego, Nonwane nonwane!, Keleketla! goba E rile e le nonwane! Keleketla! le ge e ka ba Nkaro nkaro! Keleketla!

Ge matseno a a tsitsinkelwa ka leihlo la thulaganyo la go teba, go lemogwa dilo tše pedi tše bohlokwa mo thulaganyong ya matseno a a nonwane ye ya Make: (a) tlogelo (ya molao wa matseno le (b) ditaetšapapadi. Go tla ba bohlokwa ka kudu go hlaloša dikgopolo tše pedi tseo, gore go tle go be kwešišo ya thulaganyo ye bjalo ya matseno a mohuta wo.

Tlogelo

Make o no dirišitše thekniki ye e rilego ya thulaganyo. Kerkhoff (1962:16) o hlaloša gore thekniki ke seo se bonwago seo se tlogo kgona go šomišwa go tšweletša seo se bolelwago. Thekniki yeo e dirišitšwego fa ke Make, ke ya tlogelo mo thulaganyong ya matseno a nonwane ye; gomme ka go tlogela molao wo wa matseno wo bohlokwa wo o tlwaelegilego wa nonwane, e lego nonwane nonwane! keleketla!, motheeletši/mmogedi o thoma go kwa tša bogare bja ditiragalo tša nonwane ye, e lego go ahlolwa ga diphoofolo ka lapeng la Tau. Matseno a mohuta woo ga a na maatla ka gobane ga a laletše ngwana goba mmogedi/motheeletši wa mohuta wo, go kgatha tema le molaodiši/moanegi wa nonwane taodišong ya nonwane ye, ka ge poledišano yeo ya magareng ga molaodiši/moanegi le mmogedi/motheeletši e le ye bohlokwahlokwa ka gobane e phafoša motheeletši (ka ge e le karolo ya bolaodiši) go tloga mathomong/matsenong go fihla mafelelong a ditiragalo tša nonwane.

Ka lehlakoreng le lengwe, Make o bone go le bohlokwa go tlogela fomula yeo ya matseno a nonwane ka lebaka la gore o amogela gore mmadi/motheeletši o tseba segagabo; ka fao o tlo lemoga gore fomula yeo e tlogetšwe. Ka go dira bjalo o dira gore motheeletše/mmadi le yena a kgathe tema ya go oketša ditiragalo tše di tlogetšwego. Le ge go le bjalo thekniki yeo ya tlogelo e lebane le batho ba bagolo, e sego bana ka gobane dikgopolo tša bona di ka se kgone go fihlelela kwešišo ye bjalo ya ditaba tša go teba/tsenelela. Ka go rulaganya ditaba ka tsela yeo Make o lemoša mmadi (motho yo mogolo) gape gore tlogelo ke sebetša se bohlokwa mo thulaganyong ya ditiragalo/ditaba. Ge a hlaloša tlogelo, Serudu (1991:32) o re e bonala moo sereti/mongwadi se sa feleletšego lefoko/kgopolo gona. Sereti se lebeletše gore mmadi a feleletše lefoko leo. Ka go realo go bopša maatlakogedi; ke go re seo sereti se sa se bolelago, se bolelwa ke mmadi.

Go ka gatelelwa gore tlogelo ga se e lebane le go tlogelwa ga karolofoko goba lentšu fela, eupša go tlogelwa kgopolo goba tiragalo yeo mmadi a swanetšego go e tlaleletša. Bjale ge, bohlokwa bja tlogelo yeo ya Make bo lebane le go akgofišwa ga nako gore ditaba tša kahlolo ya Tlou di tle di bonale/tšwelele ka pela, gore motheeletši/mmadi, ka go se fele pelo, a tle a amogele bohlale (tharollokgonthe (ya kahlolo) ke ya dipheko tša ngaka) bjoo bja Kgoši Tlou ka kahlolo yeo.

Ka fao go lemogwa gore Make o rulagantše thekniki ye ya tlogela ka mahlakore a mabedi: (a) ge e lebane le bana le (b) ge e nepiša batho ba bagolo. Ka go realo o šomišitše thekniki ye ka bohlale le ka bokgoni go rulaganya ditiragalo tša matseno a nonwane ye tšeo di amago bana le batho ba bagolo ka nako e tee. Ke ka mokgwa wo go ka thwego Make o dirišitše thekniki ye ya tlogelo ka katlego.

Ditaetšapapadi

Groenewald (1995:6) ge a hlaloša kgopolo ye ya ditaetšapapadi, o bolela gore tiragatšo e lebane le dielemente tše nne tša sengwalo, e lego baanegwa, ditiragalo, nako le lefelo. Ge a iša pele o hlaloša gore le ge poledišano ya tiragatšo/terama e amana le dielemente tšeo, ga se kgokaganyo ye mongwadi a kago e šomiša go di hlaloša ka tshwanelo. Ke ka lebaka leo mongwadi a oketšago ka ditaba tše dingwe gore di tlaleletše tlhalošo yeo. Dikoketšo tšeo di bitšwa ditaetšapapadi. Ditaetšapapadi di ngwalwa ka moseka ka mašakaneng.

Make ge a hlaloša ka fao kahlolo ya Tau e bilego ka gona, o re:

(Tau e tlo athola diphoofole kgang ya tšona. E dutše kgauswi ga setlhare ka ntle ga lapa la yona, e ntše e potuma. Mogogonope o batamela mong wa gagwe) (letl.9).

Make, bjalo ka mongwadi wa terama, o okeditša ditiragalo tša nonwane yeo ya gagwe ka ditaba tše dingwe tša go hlalošwa ke yena mongwadi ka nama, e sego baraloki: Mogo le Tau ka gobane a lemogile gore tšeo babapadi ba ka se di tsebe.

6.2.1.2 Moanegi le batheeletši ba a e (fomula) tseba: Nonwane nonwane! (moanegi) Keleketla! batheeletši)

Go thwe fomula ya matseno, bobedi, moanegi le baatheeletši ba a e tseba. Taba yeo e bolela dikgopolo tše tharo tše bohlokwa tšeo di swanetšego go hlalošwa nyakišišong ye, e lego moanegi,

sengwalo le motheeletši. Mo nyakišišong ye mareo ao a yo bitšwa mmoledi, selaodišwa le mmoledišwa ka gobane ditlhalošo tša ona di a swana/kwana.

Mmoledi

Mmoledi, e lego Make, o bolela/ngwala sebolelwa/sengwalo sa *Sello sa Tonki le Pere*. Ge a tšwetša pele taba ye, Meyer (1990:113) o re mmoledi/mongwadi o ngwalela batho/bana ka gore o ngwala sebolelwa (sebolelwa ke sa batho (setšhaba)); ka fao o swanetše go ngwala ka potego, le ge a sa hlaloše kgopolo yeo ya potego, o swanetše go ngwala ka nepo. Ke ka fao Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982:138) ba rego mmoledi o rata go fihlelela se sengwe, e lego moaletša. Molaetša wa Make o lebane le tshapedišo ya melao ya setšo (kahlolo) yeo e lebanego le boitshwaro bja bana mo bophelong.

Mmoledišwa

Motho yo a amogelago seo mmoledi (Make) a se romelago go yena o bitšwa mmoledišwa (batheeledtši/babadi). Ke go re mmoledišwa ke moamogedi wa selaodišwa/sengwalo. Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982: 112) ba tlaleletša taba ye ka go re ka go realo mmoledišwa ke mohlatholodi wa sengwalo, e lego sa *Sello sa Tonki le Pere*. Ka mehla o katanela tlhathollo ya maleba ya go kgodiša, yeo e kwagalago gore batheeledtši/bana ba tle ba kwešiše molaetša woo e lego thuto (tshapedišo ya melao ya setšo) go bana. Ka fao tlhathollo yeo e swanetše (a) go ba tlhalošothwi (*primaire directe betekenis*), (b) go utolla tlhalošoširela (*impliciete betekenis*), (c) go kgetha moko wa ditaba (*thema*), le (d) go hlaola tlhalošoširela (*secundaire of symbolische betekenis*). Ka mokgwa wa tiragatšo Make o kgonne le go atlega go fihlelela tlhalošo ye bjalo.

Borateori ba ba fo akaretša ditaba ka go gatelela ka kudu nepo, ka gobane mmoledišwa o swanetše go ba le maikemišetšo ge a lebane le sebolelwa ka mahlo gore sengwalo se tle se kwagale ka tshwanelo. Ba tiišetša gore taba ya kgokagano e bohlokwa ka gore ke seo se lebanego thwi le mmoledi, se sa lebanago gape thwi le mmoledišwa ka lebaka la kamano yeo ya go tiišwa ke mmolelwa.

Selaodišwa ('Text')

Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982:134) ba re selaodišwa ke diteng tša sengwalo tša go ba ka sebopego sa tlhalošo ya molaetša le popafoko; ke go re selaodišwa se tšweletšwa ka tsela ya

go bopa mafoko le go hlaloša tirišo ya polelo go tšweletša molaetša. Tše ke dikokwane tše tharo tše bohlokwa tša go tšweletša molaetša nyanyeng. Ka go realo borateori bao ba gatelela gore selaodišwa se ka ba ka tsela ya go ngwalwa goba go boelwa.

Van Gorp (1984:117) o oketša ka go tiišetša phapano magareng ga selaodišwa sa go boelwa le sa go ngwalwa. Sa go boelwa bokakanegelo, ga se diriše polelo go kgokaganya fela, ka gore mantšu ga se dimamathane tša kgokagano; ke maswao fela.

Go akaretšwa ka go re dikgopolo tše tharo tše, mmoledi, selaodišwa le mmoledišwa, di na le mehuta ye mene ya boboledi, bolaodišwa goba boboledišwa. Mehuta yeo boVan Luxemburg (1982:110) ba e lebantšha le mmadi fela. Le ge go le bjalo mehuta yeo ya boVan Luxemburg e ka se hlalošwe ka botlalo nyakišišong ye ka gobane e se na le kamanothwi ya yona.

Ka go realo go ka rungwa ka go hlaloša gore baanegwa ba bohlokwa ba nonwanepheleteletšannete ke mmoledi (moanegi) le mmoledišwa (motheeletši). Batho ba ba kgatha lehwiti le bohlokwa mo tiragatšong ('performance') ya nonwane ye ka gobane ke bona ba dirago le go diragalelwa ke ditiragalo tša nonwane ye. Ge a hlaloša tiragatšo Joubert (2004:6) o re:

The author explains that this is the method used when something that was not written is researched. This method referred as an oral research method (oral literature) or dramatization research method (performance research).

6.2.1.3 Go na le poeletšo ya sekafoko le ge e le sehlophafoko, seo se bušetšwago gannyane goba ka ntle ga phetogo, ge tiragalo yeo go šongwago ka yona e diragala

Karolwana ye e hlalošwa ka mkgwa wo ke Make:

Mogo:

Go lla selo sa bona,

Go lla selo sa masetlapelo (letl.16)

Polelong ya Mogo ka godimo, go boeletšwa sekafoko:

Go lla selo sa ... (bona),

Go lla sello sa ... (masetlapelo).

Sekafoko se sa ka mo godimo se bušeletšwa ka ntle ga phetogo, ge tiragalo yeo go šongwago ka yona, ya go lla, e diragala. Bohlokwa bja poeletšo yeo bo lebane le (a) go gatelela molodi le morethetho wa polelo yeo, (b) go tlemaganya methaladi/mafoko yeo gore e tie, (c) go tšweletša morero/moko wa ditaba wa nonwane ye pepeneneng, (d) go kgonthiša bohlokwa bja tshepedišo ya kahlolo ya setšo gammogo le (e) tlemaganyo ya leina/thaetlele la puku le diteng tša yona (molato wa Tonki le Pere gammogo le kahlolo ya Tau ka thušo ya bongaka bja Kubu (le Kwena)).

6.2.1.4 Fomula yeo ya mafetšo: Seo sa mosela seripa! Nonwane e fedile, bjalobjalo

Mabapi le fomula ya mafetšo, Make, bjalo ka ge a dirile mo go fomula ya matseno, o fo e tlogela, ka gobane o ruma nonwane ye ka go re:

Diphoofolo ka moka: Pula! Pula! Pulaa!!

Ka setlwaedi nonwanephetetšannete bjalo ka dinonwane tše dingwe, e swanetše go rungwa ka:

Se seo sa mosela seripa! Ke mafelelo a nonwane! bjalobjalo.

Eupša Make o kgetha go tlogela thumo ye bjalo ya setlwaedi sa dinonwane tša Sepedi. Bjalo ka ge go hlalošitšwe ge go hlathollwa fomula ya matseno ka godimo, tlhalošo yeo ya tlogelo ga e fapane le yeo ya ka mo godimo ya fomula ya matseno.

6.2.2 Mmele wa nonwanephetetšannete

Diponagalo tša mmele wa nonwanephetetšannete di tlo nepišwa mehuteng ye mebedi ya baanegwa, e lego mosenyi le sehvirihwiri goba moanegwahaedi le moanegwaphethegi bao ba lebanego le karolo ya boanegwa le ditiragalo. Dikgopolo tšeo tša boanegwathwadi-/thuši di šetše di hlalošitšwe mo kgaolong ya boraro ka fao di ka se hlalošwe gape mo kgaolong ye, le ge e le gore di tla no swayaswaiwa ka boripana, gagolo ge di lebane le boanegwa.

6.2.2.1 Moanegwa (wa mosenyi le sehvirihwiri)

Mabapi le moanegwa, Moephuli (1972:12) o gatelela gore ga a fetoge, gomme o hlalošwa go ya ka diponagalo tša semelo sa gagwe. Godimo ga moo go gateletšwe gore moanegwa wa nonwanephetetšannete wa mosenyi le sehvirihwiri ke motho yoo a utollwago ke mongwadi, e

sego go godišwa ga gagwe fela. Go thwe moanegwa yoo ga a gole ka ge a se na sekgoba se sebjalo. Ke ka tsela yeo a bitšwago moagenwahlaedi.

Bjalo ka ge nonwanepheteteletšannete ye ya Make e theilwe godimo ga moanegwahlaedi, e sego moanegwaphethegi, le ge go le bjalo nyakišišo e yo hlaloša dikgopolo tše pedi tšeo gore go tle go lemogwe phapano gare ga tšona. Fela pele ga fao go tlo ba bohlokwa go fa lemorago (*'background'*) la mehuta ye ya baanegwa gore go tle go hlokomelwe phapano ya tlhalošo ya baanegwa bao.

Ka 1927 E.M. Forster o ngwadile *Aspects of the Novel*, yeo, magareng ga tše dingwe, e bolelago ka mehuta ya baanegwa. Mo pukung ye, Forster o ngwala gore go na le mehuta ye mebedi ya baanegwa, e lego moanegwahlaedi le moanegwaphethegi (letl.68). Ka fao go ka bolelwa gore kgopolo ya mohutaanegwa (mohuta wa baanegwa) e šetše e hlalošitšwe bogologolo ge go be go sekasekwa dingwalo, le gore e dirišitšwe, eupša *'it is also a limited and limiting (often crude) kind of approach'*. (letl.68).

Ka karoganyo ya Forster ya 'hlaedi' le 'phethegi' go ka bolelwa gore dikgopolo tšeo di dirišitšwe ditshekatshekong tša go fapafapana mo mengwageng ye mentši ya go feta. Selaodišwa (*'text'*) (*Sello sa Tonki le Pere*) se se tlogo ahlaahlwa mo nyakišišong ye, se ka se gapeletšege go rulaganyetšwa tlhophong ye bjalo, ka gobane maitekelo a mabjalo a go bona diphošo tša tlhopho ye ya Forster bjalo ka sebetša sa nyakišišo, a ka se hole nyakišišo ye ka selo. Ge a tlaeletša taba yeo Medalie (2002:102-103) o gatelela gore:

...the distinction Forster draws between 'flat' and 'round' characters is less straightforward than it seems. This is perhaps the most famous of all the critical tools, which is offered in Aspects of the Novel; it has been used for decades as a measure of assessing and responding to characters in fiction. The tendency has been to regard 'flat' characters as representing a unidimensionality which is absent in 'life', and 'round' characters as embodying the multidimensionality which we find in 'life', and thus as one of the great achievements of realist fiction.

Tlhopho ya Forster ke ye bothata go ya ka fao go bego go se go letelwe ka gona, gomme e no dirišwa ka tsela ye e nolofaditšwego, mohlala, banegwaphethegi *'are supposed to life-like'*, mola e le gore go molaleleng gore Foster, gona letlakaleng la ka godimo, o bona bobedi dikgopolo tša

boanegwahlaedi le boanegwaphethegi e le tša maitirelo '*belonging firmly to the world of what he calls 'Homo Fictus'*'. Ka fao ge, ka lebeka la go diriša sebetšanyakišišo ('*critical tool*') sa go sekaseka sengwalo, go kaone go ka šomišwa selaodišwanonwane ('*fictional texts*') go tsinkela sebetšanyakišiša seo.

Moanegwahlaedi

Go ya ka Forster baanegwahlaedi ba na le lehlakore le tee (la go loka goba la go se loke), gomme ba bitšwa '*humours*'; ka nako ye nngwe ba bitšwa '*types*' mola ka lehlakoreng le lengwe gape ba bitšwa '*caricatures*' (letl.93).

Moanegwahlaedi a ka hlalošwa ka lefoko le tee ka gobane o emela kgopolo e tee goba boleng ('*quality*'). Ge e le bošaedi, mohlala, moanegwa yoo o tlo emela karolwana ye ya bošaedi ka mehla ge a yoo a hlalošwa. Ke ka mokgwa woo moanegwa yo a lemogegago gabonolo (matl.93-95).

Katlegokgolo ya baanegwahlaedi ke gore ba hlalošwa gotee fela; ga ba fetoge, gomme ba hlagiša/tsoša moya/atmosfere wo o itšego gagolo wa tshegišo ('*humour*'). Mo kanegelong ya go hlakahlakana/raragana, Forster o bolela gore go swanetše go ba le mehuta ye ya baanegwa (letl.68). Ge a ruma ditaba tšeo, Forster o hlaloša gore kanegelo ya masetlapelo ga ya swanela go ba le moanegwahlaedi ka gobane batho ba ba swanetšego go phethagatša masetlapelo mo nakong ye e rilego gore sengwalo '*can move us to any feelings except humour and appropriateness*' (letl.70).

Borateori ba go swana le Souvage (1965:38) le Bromley (1977:24) ba go ngwala ka morago ga Forster, ba ile ba huetšwa ke ditlhalošo tša Forster tša boanegwahlaedi (le boanegwaphethegi). Ba hlaloša gore moanegwahlaedi ga a na ponagalo/semelo e tee ye e bonagalago, yeo e ka šupšago ka monwana. Ka fao, moanegwa wa mohuta wo ga a fetoge le gateete ka gobane moanegwahlaedi ga a gole le ge kanegelo e tšwetšwa pele le go gola.

Ka mantšu a mangwe moanegwa o hlalošwa go ya ka kgopolo e tee. Godimo ga fao, moanegwa yo ga a hlalošwe ka botlalo ka lebaka la gore go dirišwa fela sekafoko goba lefoko le lekopana go mo hlaloša. Moanegwa wa mongwadi o a feteletšwa gore go hlolwe tshegišo. Ka wona mokgwa woo, moanegwa wa mohuta wo o hwetšwa dikanegelong tša tshegišo goba metlae.

Lereo le tshegišo le lebane le lethabo le legolo leo le hlakantšego le tlabego. Go tiiša polelo yeo Brenner le Raddy (1990:22) ge ba bolela ka kgopolo ye, ba dio re tshegišo e šupa se motho a

ipshinago ka sona. Go iša pele Freud (1960:132) o naba ka go re gantši tshegišo e ka tšwelela maineng a baanegwa le a mafelo, moo ditiro tša baanegwa le ditiragalo tša mafelo di ka bolaišago motho disego. Ke ka fao Gomedé Da Silva (1991:242) a hlalošago lereo le la tshegišo ka go le lebanya le go kgona go lemoga seo se segišago go hlola lesego. Taba ye e kgonthišwa ke Holman (1972:259) ka go re tshegišo e swanetše go ba le nnete gore batho ba sege. Le ge kgopolo yeo ya tshegišo e sa tšwelele ka magetla gabotse mo nonwaneng ya *Sello sa Tonki le Pere*, le ge go le bjalo go na le tshegišo yeo Make a e dirišago go tšweletša tsholo. Ke ka fao go ka se napego gwa bolelwa gore baanegwa bao ba nonwane yeo ga se baanegwahlaedi ka gobane (baanegwa bao) ba na le dipharologantšho tše dingwe tša mmakgonthe tša boanegwahlaedi go ya ka tlhalošo yeo ya kgopolo ye ka mo godimo. Taba yeo e tlo bolelwa ka morago gona kgaolong ye.

Nelson (1990:27) yena o tšweletša ditlhalošo tše tharo tša tshegišo; efela tšona di ka se ke tša hlalošwa ka ge di se tša lebana le phatišišo ye. Efela se bohlokwa seo a se gatelelago ke gore tshegišo e ka tiišetša bophelo setšhabeng goba ya hlola tlhakahlakano. Ka go le lengwe Groenewald (1993:64) o re tshegišo e lemoša mmadi bošaedi bjo bo lebanego le batho. Freud mo letlakaleng la lekgolomasomeseswaitee o re tshegišo e amana ka kudu le go hlaba metlae. Le ge go le bjalo o re go na le phapano gare ga tšona ka gore tshegišo e a lemogwa mola metlae e hlabja. Bjale lereo le la metlae le lona le tla fetlekollwa ka boripana.

Metlae ke bokgoni bja go beakanya mantšu ka mokgwa wa go segiša. Go kgonthiša seo Nichols (1971:101) o bolela gore motlae ke bokgoni bja go nyalantšha dikgopolo tše ntši tša go fapana. Go tlaleletša tlhalošo ya kgopolo ye, Maruma (2012:27) o bolela gore motlae ke go ralokiša mantšu. Ka lehlakoreng le lengwe Wilson (1979:2) o hlagiša kgopolo ye ka go re motlae ke mantsikinyane a go hlohla myemyelo; o re,

... joke is any stimulation that evokes amusement and that is experienced as being funny.

Ka go kgahlega fao go napile go tšweletšwa maikutlo a lethabo. Ka fao tshegišo e amana le go hlaba metlae (Freud, 1960:168). Go tšwela pele Hill (1988:70) o sa tlaleletša ka go re motlae o oketša lesego. Ke ka fao Chiaro (1992:2) a hlalošago motlae gore o nyalelana ka kudu le tshegišo ka ge o hlabja ka maikemišetšo a go segiša. Go realo ke gore maikemišetsomagolo a motlae ke go ithabiša le go ikgotsofatša (Gray, 1989:101).

Go gatela pele Chiaro o sa tšweletša ntlha ye nngwe gape; o bolela ka motlae wa go nepiša phošo, e lego wo a rego o hlolwa ke bošaedi bjo batho ba ka bo dirago ge ba ngwala goba ba bolela, ka kudu ge polelo e se ya gabobona (1992:17). Go iša pele Maruma mo letlakaleng la masomepedisenyane o re motlae ke mošomo woo o phamogilego kgopolong ye e tlwaelegilego.

Groenewald (1993:65) ge a ruma kgopolo ye (metlae/tshegišo) o bolela gore le ge bangwadi ba bangwe ba ngwadile ditiragalo tše di segišago dipukung tša bona, ga se dingwalo tša tshegišo, ke metlae. Go realo o gatelela tlhokego ya mohutangwalo wo.

Ka go akaretša, ge O'Connel (1996:2) le Petruso (1991:186) ba hlaloša kgopolo ya moanegwahlaedi ba re moanegwa yo ga a gole le ge kanegelo e hlaloša ditiragalo go ya pele. Borateori ba ba hlatlolwa ke Irmscher (1981:20) yo a ngwadilego gore moanegwahlaedi o emela sehlopha goba mohuta wo o rilego. Sebopego sa moanegwa yo, se a tsebega goba go ka thwe ke sa mehleng. Ka go realo polelo ya gagwe e a kwešišega.

Go ka rungwa ka go re, moanegwahlaedi yo o hlaelela '*human depth*'; ke go re o laolwa ke botse goba bobo. O na le lehlakore le tee la kanegelo. Ka fao bolehlakoreletee bo laetša mohuta wa motho wa moanegwa wo.

Moanegwaphethegi

Ka go le lengwe Forster o re moanegwaphethegi yena o na le mahlakoremabedi ('*bi-dimensionality*') goba o na le mahlakorentši ('*multi-dimensionality*'). Go ya ka Forster:

The test of a round character is whether it is capable of surprising in a convincing way (75).

Forster o tšwela pele go hlaloša gore ge moanegwa yo a sa makatše, go ra gore o a hlaela ka tlhalošo. Ge a sa kgotsofatše, gona go ra gore ke moanegwahlaedi yo a itirago moanegwaphethegi. Baanegwa ba ba hlalošwago ba a kgotsofatša ka gobane ba tšweletša '*the real life-like complexity*' (letl.75) ya go ba gona ga bophelo bja motho. Moanegwaphethegi o emela motho yo a nago le dimelo tša go fapafapana le go hlakahlakana/raragana. Moanegwa yo o a atlega mo bophelong.

Balatedi ba Forster, go swana le Cohen (1978:38) le Heese le Hawton (1988:138) ba thekga ditemogo tša gagwe (Forster). Go ya ka basekaseki ba, moanegwaphethegi o na le tharano

(‘complexity’) ye e rilego, yeo e hlolwago ke mabaka ao a ikhwetšago a dula ka gare ga ona. Gantši ditiro tša moanegwa wa mohuta wo di a makatša, eupša ka lehlakoreng le lengwe di a kgotsofatša. Se se dirago gore moanegwa yo a kgotsofatše ke gore o emela nnete ya tharano ya bophelo bja kgonthe. Ge go ka se be katlego ya go phethagatšwa dinyakwa tšohle tše di boletšwego, gona e tla ba moanegwahlaedi yoo a itirago go ba moanegwaphethegi. Heese le Hawton (1998:138) ba ngwala gore moanegwaphethegi o fapana le ‘motho’ yo a nago le mohuta wa tshekamelo (‘proclivity’) ye e rilego. Ke mohuta wa moanegwa yo a lwelago go tseba mohuta wa motho wa mohuta wa gagwe. O katanela go utolla nnete/therešo ya bophelo bja tikologo ya gagwe. Ka mantšu a mangwe, moanegwa yo o gola le kanegelo ge (le yona) e gola.

Go akaretša dingangišano, tšeo di tsomago go hlaloša mehuta ya baanegwa, moanegwaphethegi o na le mahlakoremabedi goba mahlakorentši, gomme o a kgotsofatša ka lebaka la gore o emela tharanokgonthe (‘true complexity’) ya bophelo bja motho. Ge a sa kgotsofatše, o hlalošwa bjalo ka moanegwahlaedi. Le ge Forster le balatedi ba gagwe ba kwana ka ditlhalošo tšeo tša mehuta ye mebedi ya baanegwa, ditlhalošo tše dingwe ga se tša botebo le go se kgotsofatše.

Mathata a ditlhalošo tšeo a tšweletšwa seetšeng gagologolo ge go balwa ditemogo tša Forster ka ga baanegwa ba Dicken:

The case of Dickens is significant. Dickens’ people are nearly all flat (Pip and David Copperfield diffidently attempt roundness, but so that they seem more like bubbles than solids). Nearly everyone can be summed up in a sentence, and yet there is this wonderful feeling of human depth (98).

Tlhalošo ye ya Forster ka baanegwa ba Dicken e swana gabotse le ya Make nonwaneng ya *Sello sa Tonki le Pere*, gagologolo ge go šetšwa ‘everyone can be summed up in a sentence’. Tau ke kgoši ya diphoofolo (letl.9) le Kubu ke ngaka ya diphoofolo (letl.34). Taba yeo e tlo bolelwa ka morago.

Mo Forster o hlaloša moanegwahlaedi. Tlhalošo ye bjalo e a amogelwa, kudu ka ge e nošana a mokgako le kgopolo ya Forster ya baanegwa bjalo ka ‘humours’, ‘types’ le ‘caricatures’. Forster o oketša ka go re baanegwa ba mohuta wo, gagolo ba dirišwa go hlaloša/tsošološa tshegišo (‘humour’) le kgalemelo (‘centure’) ka gobane ga se baanegwa ba masetlapelo (letl.93).

Ka go ruma, ge go balwa selaodišwa (‘text’) sa nonwanepheleteletšannete ya Make sa go bitšwa *Sello sa Tonki le Pere*, go lemogwa gore baanegwa bao ka moka, ba ka hlalošwa ka lefoko le tee.

Mohlala, ge go hlalošwa, moanegwa, Pere (goba Tonki) nonwaneng ye, a ka fo akaretšwa ka lefokothwi le tee, e lego phoofolo ya lebelo:

Pere:

Ramelala a bomabelo (letl.10).

Go swana bjalo, semelo sa Tonki le sona se ka hlalošwa ka lefokothwi le tee:

Tonki:

Ke nna tšhwaanyana' marole (letl.10).

Mo mehlaleng ya ka godimo, go na le tshegišo yeo Make a e diiršago go tšweletša tsholo. Bobedi diphoofolo tše di itheta bohlae, maatla le bobotse eupša semaka ke go re di palelwa ke go intšhwa mathateng a go lefa molato wa go bona tše dingwe: kgomo le nku molato wa boloi. Bjale bothata ke ge go lebelelwa temogo ya Forster ya go re baanegwahlaedi ba Dicken ba fetolelwa go baanegwaphethegi. Baanegwa bao ba Make ka moka ke baanegwahlaedi; ba ka se tsoge ba fetoletšwe go baanegwaphethegi.

Ge go rungwa, taba yeo e ukama gore Forster o amogela tharano ya ditlhalošo tša gagwe, gagolo ge moanegwa yo a hlalošwago a lebane le tharano goba ditlhalošo tša go se kgotsosatše. Moanegwa wa go loka, ke wa go loka, wa go se loke, ke wa go se loke (Groenwald, 1993:7). Ke ka fao maikemišetšomagolo a nyakišišo ye e le go tsoma gape tlhalošo ya maleba ye e kgodišago, gore go tle go lemogwe baanegwa ba thulaganyo ya nonwane ya Make ka tshwanelo.

6.2.2.2 Ditiragalo

Kgopolo ye le yona e šetše e hlalošitšwe. Ka go realo ga eyo hlathollwa bjalo ka teori karolwaneng ye, eupša bjalo ka tirišo.

- Ditiragalo di lebišwa go moanegwathwadi
- Go na le poeletšo ya ditiragalo ya go bitšwa leboo (kgopolo ye e tlogo hlalošwa mo karolwaneng ye)
- Go na le tlhabeletšo ya koša yeo e tlogo ka mokgwa wa pušeletšo
- Tlhabeletšo ya koša e tliša lethabo, boikgantšho le manyami

- Koša e kgatha tema ye kgolo go feta go kanegelo. Taba yeo e gatelela gore thulaganyo ya nonwane le ya kanegelo di a fapana

Ditiragalo di lebišwa go moanegwathwadi

Mongwadi o hlaloša ditiragalo tšeo ka tsela ye:

Go na le poeletšo ya ditiragalo ya go bitšwa leboo gammogo le tirišo ya thekniki ya leeto gammogo le sekai

Ge ponagalo ye e yo boletwa, e tla arolwa ka dikarolo tše tharo: (a) thekniki ya leboo, (b) thekniki ya leeto le (c) thekniki ya sekai.

Thekniki ya leboo

Ge Groenewald (1993:22-23) a hlaloša thekniki ya leboo o re ke go boeletšwa ga ditiragalo go ya ka bogolo/bohlokwa bja tšona go tloga ka ya mathomo (ya go se be le bohlokwa bjo bo kaalo) go fihla ka ya mafelelo (ya go ipopa ntlhorana ya ditiragalo). Ke go re tiragalo ya mathomo ke ye nnyane (ka bohlokwa), gomme tše di latelago di a gola (go ya ka bohlokwa bja tšona). Mohlala: Tonki le Pere di oba molato wa go re nama ya tšona ga e lewe ka lebaka la gore Kgomo le Nku di di e loile. Tlou e a di otlā, tša lefa molato gomme tša lebaletwa phošo yeo. Molato wa mathomo: Tonki le Pere ga di kgotsofatšwe ke kahlolo ya Tlou ya mathomo, di kgopela go fetela pele ga Rotwe, le gona ga di atlege, gomme di fetela gape pele ga Kubu (le Kwena). Moo di bonwa molato. Poeletšo ye ya go sekišwa ga Tonki le Pere e rulagantšwe ka tsela ya leboo le le gatelelago molato wa tšona, leo gape le tlišago go bonwa molato (kotlo) ga tšona.

Thekniki ya leeto

Groenewald (1993:20) o re diphapantšho tše bohlokwa tša kanegelo (le ge e le nonwane) ke (a) polelo ye e kwešišegago le (b) thulaganyo ye e lego molaleng. Gantši ge e le padi/nonwane, diteng tša yona di lebane le leeto. Leeto leo le swantšha bophelo: le na le mahlakore a mabedi, e lego mathomo le mafelelo. Gape diteng tša leeto leo di swantšha kgolo ya motho. O tšwela pele go bolela gore bangwadi ba mathomo ba Sepedi ga ba raragantšhe ditaba ge ba di rulaganya. Gantši kgaolo ye nngwe le ye nngwe e hlaloša tiragalo e tee fela ya bophelo bja moanegwathwadi yoo a hlalošwago.

Make o thoma ka go ala ditaba ka go hlaloša tikologo fela. Ge a tšwela pele o fo rulaganya kgaolo ye nngwe le ye nngwe ka go e fa leina le le lebanego le diteng tša yona kgaolo yeo:

Kgaoganyo ya I: Seripa sa 1: Mošate ga Tau

Kgaoganyo ya I: Seripa sa 2: Labobedi ga Tau

Kgaoganyo ya II: Seripa sa 1: Kgorong ga Tlou

Kgaoganyo ya II: Seripa sa 2: Labobedi ga Tlou

Kgaoganyo ya III: Tša kgomo le Moselabe mo leetong

Kgaoganyo ya IV: Seripa sa 1: Kgorong ya Rotwe

Kgaoganyo ya IV: Seripa sa 2: Go tsenwa ga Rotwe

Kgaoganyo ya V: Diphoofole di tsena kgorong ya ga Tlou

Kgaoganyo ya VI: Kgorong ya Kubu-Madibeng

Kgaoganyo ya VII: Diphoofole di boela mošate ga Tlou

Kgaoganyo ya VIII: Ba gaboTonki ba iša kgorong ya go lefa

Ka lebaka la gore dikgaolo tšeo ke tše kopana, maina ao a dikgaolo a kgona go akaretša diteng tša nonwanepheletešannete ye ya Make ya go bitšwa *Sello sa Tonki le Pere* – ditiragalo tšeo go ka thwe di lebana le leeto; ke go re kgaolo ye nngwe ye nngwe e bolela ka leeto.

Godimo ga moo go tlo lemogwa gape gore ka lebaka la bokopana bja nonwane, ditiragalo ga di lebane le tikologo (lefelo) ye e ikadilego (ditiragalo di direga gona moo lešokeng le tee magareng ga diphoofole tšeo). Gantši ditiragalo ga di bolele ka ga leeto bjalo ka dipadi goba dipadinyana. Bontši bja dinonwane bo gatelela thuto ka go fetišiša go phala dikanegelo/dipadi. Nonwanepheletešannete ye ya Make e felela ka thero ya thuto: Ge o senya o tlo ahlolwa wa lefa: legotlo (Tonki le Pere) le lefa ka setopo.

Thekniki ya sekai

Kanegelo ye e lebane le lefase la tokologo - lefase la kwelobohloko. Padi ye e dirišitšwe bjalo ka sekai (seswantšho). Sekai ke lentšu (goba sekafoko) le le kayago goba le šupago selo se se itšego. Lona lentšu leo ga le na kamano le selo seo se swantšhwago. Abrams (1988:184) o hlaloša sekai ka go re:

The term symbol is applied only to a word or phrase that signifies an object or event which in turn signifies something, or has a range of reference, beyond itself.

Sekai ga se bolele taba thwi. molaetša wa sona o iphihlile. Ke ka lebaka leo Makgopa (1996:7) a rego:

Sereti ga se bolele phatlalatša gore selo sa go re se kaya, goba go tšweletša leina la selo se se kaiwago.

Polelo ya Makgopa e tiišwa ke Serudu (1989:42) ge a re:

Ke lentšu, sekafoko goba lefoko leo le šupago se sengwe, ke go re ge e le lentšu le ka ba le ditlhalošo tše ntši.

Ge go akaretšwa dikgopolo tše, go ka thwe sekai ke lentšu (sekafoko) leo tirišo ya lona e sa lemogwego gabonolo; le dirišwa go emela se sengwe, nepo e le go utolla tlhalošo ye e tseneletšego, ye e bego e sa letelwa.

Bjale go tla lekodišišwa ka mo sekai se dirišitšwego ka gona mo tiragatšong ye ya Make.

Diphoofolo tše di dirišitšwego bjalo ka baanegwa mo tiragatšong/nonwaneng ye, di emetše batho ba nama, madi le marapo. Kgomo le Nku ke balwelatoka ba batho bao ba bonwago molato wa boloi ka phošo. Diphedi tšeo – diphoofolo (Kgomo le Nku) – di emetše babonwamolato. Lapa la Tau le emetše mošate (kahlolo) mola la Kubu le emetše bongaka (tharollo ya molato).

Go ka thwe, diphedi tšeo Kgomo le Nku, di bjalo ka batho bao ba fentšwego ke Tonki le Pere, ke ka fao di išwago kgorong ya mošate go sekišetšwa molato wa boloi gona; ke go re di fetogilego makgoba/bagolegwa. Kgomo le Nku, go ka thwe, ke makgoba gare ga baanegwa (diphoofolo) bao ka moka. Lebaka le le hlolago leeto leo la Kgomo le Nku (gammogo le Tonki le Pere), ke go ukangwa/gononelwa ka molato wa boloi. Ke ka lebaka leo go lego bohlokwa gore di bonegwe ke

Ngaka Kubu. Ka gona go ka thwe, ditaba tša tiragatšo/nonwane ye di lebane le bophelo. Ga se ditaba tšeo di bolelago ka diphoofolo fela; di utolla bophelo bja nnete, le mathata a bja.

Ditiragalo di ama motho wa nama, marapo le madi. Kanegelo ye e kaya (šupa) bophelo bja batho. E lebane le lefase la botswea, lefase la go hloka khutšo. Le ge baanegwa e le diphoofolo, tiragatšo/nonwane e bolela ka bophelo bja nnete, bophelo bja boipshino le manyami – lethabo le mathata.

Tonki le Pere di emetše batho ba go se botege, bona bomakgolwakagobona ba go se hlomphe batho ba bangwe: 'Ke lena le re loilego gore nama ya rena e se ke ya jewa' (letl. 15). Ka lehlakoreng le lengwe, Kgomo le Nku di emetše batho ba bolo, ba ba lokilego (kgoro ya Kubu ga e ba bone molato). Moselabe yena o emela boradia – o tlontlolla bongaka - o bolela maaka ka go širela ka dipheko. Ka go realo, mongwadi o dirišitše thekniki ya phapantšho ka gare ga thekniki ya sekai, go fapanya go loka le go se loke. Lereo leo, ka tsela ya phapantšho, le hlalošwa ke ge Cuddon (1998:191) a bolela gore:

The juxtaposition of disparate images, ideas, or both to heighten or clarify a scene, theme or episode.

Ka tirišo ya go thulantšha Tonki le Pere ka lehlakore le, le Kgomo le Nku ka go le lengwe Make o fapantšha dikgopolo tše pedi, e lego go se loke/bobe (maaka a go re Kgomo le Nku di a loya) le go loka, e lego go se bonwe molato ga Kgomo le Nku kgorong ya Kubu (le Kwena). Dikgopolo tše di napile di bolela se sengwe go mmadi, e lego go hloka bosodi/molato ga Kgomo le Nku. Ke go re baanegwa ba, Kgomo le Nku, ga ba na mafokodi mo bophelong ge go bapetšwa le baanegwa bao ba go se loke, ba emelwago keTonki le Pere.

Go na le tlhabeletšo ya koša yeo e tlogo ka mokgwa wa pušeletšo

Ge a hlaloša kgopolo ye ya ka godimo, Stageberg le Anderson (1952:113) ba re e lebane le medumo ya go swana methalothetong (gantši ya mafelelo) ye e latelanywago, ye e hlolago kgahlego go mmadi, mola ka lehlakoreng le lengwe sereto/sefela/koša se tšea sebopego se se rilego. Ba iša pele ka go re peakanyo ya medumo ye mebjalo e thuša mmadi wa sereto go lemoga kgatelelo ye e rilego ya lentšu/sekafoko/lefoko (mothalotheo) gore le hlokomelwe ge e le le bohlokwa. Thulaganyo ye bjalo thetong e bopa kgogedi. Make, ka polelo ya Mogo, o re:

Gata serobana o gowe!

Kgoši! ...

Theeletšang! E kwang!

Ke piitšo! Ke piitšo!

Ke re etlang! Ke re etlang!

Ke piitšoo! Ke piitšoo! (letl.10).

Go lemogwa gore Make o rulaganya polelo ya Mogo ka tsela ya sereto goba koša, ka gobane peakanyo ye bjalo ya polelo yeo ke ya metara (metara ke polelo ya moreti (Mojalefa, 1993:19)). Bjale ge go lekolwa methalotheto ya polelo ye, go hlokomelwa poeletšo ye e rilego ya dikafoko:

Theeletšang! E kwang!

Ke piitšo! Ke piitšo!, bjalobjalo

Poeletšo ya methaladi yeo e beakantšwe ka tsela ya tlhabeletšo. Ka go realo go ka thwe tlhabeletšo e theilwe godimo ga poeletšo (gantši ya mothaladi wo o rilego) go tšweletša morethetho wo o rilego polelong ya koša/sereto.

Tlhabeletšo ya koša e tliša lethabo, boikgantšho le manyami

Mohlala, go yo tsopolwa wona wo wa ka mo godimo, eupša o tšweletša lethabo le boikgantšho fela:

Theeletšang! E kwang!

Ke piitšo! Ke piitšo!

Ke re etlang! Ke re etlang!

Ke piitšoo! Ke piitšoo! (letl.10).

Ka thulaganyo ya go swana le ye ya ka mo godimo, go lemogwa gape gore mongwadi o tliša kudu lethabo le boikgantšho: maemo a Mogo kgorong ya Tlou ke a godimo (motseta yo mogolo wa ka mošate).

Koša e kgatha tema ye kgolo go feta go kanegelo

Thulaganyo ya koša le ya sereto e a swana. Ka go realo dikgopolo tše pedi tše di bolela selo se tee nyakišišong ye. Theto/Koša ke polelo ya pelo gomme e tswalane le maikutlo. Ke ka yona moreti a kgonago go tšweletša maikutlo ao a tebilego. Go ya ka *Webster's New World Dictionary* (1976:740) sereto ke:

An arrangement of words written or spoken having rhythm and, often, rhyme, usually in language that shows more imagination and deep feeling than ordinary speech: some poems are in meter, some in free verse.

Kgopolo ye ya ka godimo e kwana gabotse le yeo e hlagišwago ke Cohen (1973:38) mabapi le seo theto e lego sona. Yena o re:

Poetry of all the genres stimulates the greatest sensitivity to words, images and syntactical problems ...

Ditlhalošo tša basekaseki ba, di gatelela mohola wa peakanyo ya mantšu ao a nago le mošito ebile a amago maikutlo go feta a polelo ya ka mehla. Kgopolo ye e kgonthišwa le ka go *The Concise Oxford Dictionary* (1990:937); yona e re theto ke:

... the elevated expression of elevated thought or feeling in metrical form.

Kgopolo ya Cope (1968:38) e iša pele kgopolo ya theto ka go hlagiša dintlha tšeo di dirago gore theto e fapane le prosa/kanegelo. Phapano ye e lebišitšwe ka kudu godimo ga tirišo ya mantšu ao a tšweletšago maikutlo a go fapana. O re:

Poetry has a greater richness and a greater concentration; it is more evocative, more emotive, and more memorable. These qualities are achieved by the use of imagery reinforced by repetition in various guises: metre, rhyme, alliteration, assonance, parallelism ...

Ge a tiiša seo, Make, ka molomo wa Mogo, o no re:

Theeletšang! E kwang!

Ke piitšo! Ke piitšo!

Ke re etlang! Ke re etlang!

Ke piitšoo! Ke piitšoo! (letl.10).

Bogolo bja koša/sereto bo theilwe godimo ga poeletšo gantši ya mothaladi wo o rilego go tšweletša morethetho wo o rilego polelong ya koša/sereto, mohlala:

Theeletšang! E kwang!

Polelo yeo ke ye kopana, go fapana le ya moanegi. Ke go re mongwadi/moopedi/moreti o anega ditaba ka boripana mo go koša/sereto.

6.2.3 Thumo ya nonwanepheteletšannete

Thulaganyo ya thumo ya nonwanepheteletšannete yona e yo hlokomelwa go tšwa lehlakoreng le le latelago:

- Thumo e lebane le go šomiša fomula ya mafetšo/thumo, e lego mpho se seo sa mosela seripa!
- Mohola wo mogolo wa mafelelo a nonwane ke go ruma seo go bego go bolelwa ka sona
- Nepo ya morumo/thumo ke go laetša batheeletši gore bjale ba ka buša moya ka ge kanegelo/nonwane e fihlile mafelelong

Fomula ya mafetšo/thumo

Make o kgonthiša ditaba tšeo tša mafelelo a nonwane ye, ka go fo re:

Diphoofolo ka moka:

Pula! Pula! Pulaa!! (letl.44).

'Pula!' yeo Make a rumago nonwane ye ka yona, ga e fapana le ka fao nonwane ka setlwaedi e rungwago ka gona:

Mpho se seo sa mosela seripa!

Make o filo kgetha tirišo ya pula! go fetša nonwane ye. Ka setlwaedi lentšu leo 'pula!' le dirišwa meletlong ya go swana le yeo ya ka mošate ya go fetša melato goba merero ye e rilego. Ke go re ge go phethilwe merero ya kgoro go fele go dirišwa polelo ya mohuta woo. Ebile tirišo ya 'pula!' yeo, gantši, ga e dirišwe ke motho o tee, eupša batho ba bantši go etša ge diphoofolo (banna kgorong) di ruma kgoro ya mošate wa Tlou ka tsela ya katlego: tatagoTonki o rile go lefa a be a ntšha le mangangahlaa.

Go ruma seo go bego go bolelwa ka sona

Kgopolo ye yona e tšweletšwa ka tsela ye mo mafelelong a nonwane ye:

Pula! Pula! Pulaa!! (letl.44).

Make o diriša thulaganyo ya polelo yeo go phetha thero ya molato wa Tonki le Pere. Ke go re banna (diphoofolo) kgorong ba rumile dipoledišano tša bona ka katlego – Kgoši Tlou o remile Tonki le Pere ka go ba ntšhiša kgomo (bjalo ka kahlolo), yeo tatagoTonki a hlokilego mangangahlaa ge a lefa molato woo wa bana ba gagwe.

Go laetša gore kanegelo/nonwane e fedile

Ditaba tšeo tšona di phethwa ke Make ka mokgwa wo:

Pula! Pula! Pulaa!! (letl.44).

Mmadi o amogela gore nonwane e rungwa ka polelo ye e rilego. Le ge Make a sa rume nonwane ya gagwe ka thumo ya tlwaelo,

Mpho se seo sa mosela seripa!

mmadi/motheeletši o amogela gore thuma yeo e swana le yeo ya nonwane ka gobane nonwane e fele e rungwa ka ditsela tša go fapana go swana le:

Nonwane e felela gona mo!

Keleketla!

Nkaro nkaro!, bjalobjalo.

6.3 THUMO

Go lekotšwe dikokwanegolo goba dikokwanetheo tša go gatelela phapano gare ga kanegelohistori le nonwanepheletešannete ka go nepiša nonwanepheletešannete bjalo ka ge e le nepokgolo ya nyakišišo ye, ka go lebanya thulaganyo ya yona le dielemente tša thulaganyo tše pedi fela, e lego baanegwa le ditiragalo.

Go lemogilwe gore thulaganyo ya nonwanepheletešannete e theilwe ka dikokwane tše tharo, e lego matseno, mmele le thumo, go fapana le kanegelohistori ye yona e nago le dikokwane tše nne tša thulaganyo, e lego kalotaba, tšwetšopele sehloa le tlemolahuto.

Matseno a sengwalo se ke ao a tlwaelegilego, ka gobane a latela molao wa kanegelotšhaba wa matseno a dingwalo tša mohuta wo. Ke go re moanegi le batheeletši ba tseba melao yeo gabotse. Godimo ga moo sengwalo se bopilwe ka tirišo ya poeletšo ya sekafoko ya go bitšwa fomula, goba sehlophantšu, le ge e le lefoko goba sehlophafoko seo se bušeletšwago gannyane goba ka ntle ga phetogo. Go ka thwe fomula yeo e lebane le tiragatšo/nonwane go tloga moo mathomong. Mohola wa tiragatšo/nonwane yeo ke go emiša kgopolo/monagano ya ngwana ka ditsetsenkwane.

Go nepišitšwe diponagalo tša mmele wa nonwanepheletešannete bjalo ka kgopolo ye nngwe ye bohlokwa. Diponagalo tše ke baanegwa, e lego mosenyi le sehvirihwiri goba moanegwahlaedi le moanegwaphethegi bao ba lebanego le karolo ya boanegwa gammogo le ditiragalo.

Thumo yona e lebane le go šomiša fomula ya mafetšo/thumo, e lego, mohlala, mpho se seo sa mosela seripa! le ge Make a sa diriše fomula ya mohuta woo. Mohola wo mogolo wa mafelelo a nonwane ke go ruma seo go bego go bolelwa ka sona. Nepo ya morumo/thumo ke go laetša batheeletši gore bjale ba ka buša moya ka ge kanegelo/nonwane e fihlile mafelelong.

Godimo ga moo go tlo gatelelwa gape gore thulaganyo ya ditiragalo tša matseno le tša mafelelo tša nonwane ye ya Make, e tšweleditšwe ka tirišo ya thekniki ya tlogelo ka go lekanyetša matseno le thumo – Make ga a diriša fomula ya tlwaelo ya matseno le mafelelo. Ka go rulaganya ditiragalo ka tsela yeo ya tirišo ya thekniki yeo, go ka thwe matseno a nonwane ye a bitša mafelelo a yona, ka gobane bobedi di a kwana – di lekanyeditšwe matseno le thumo ya kanegelo ya nonwane ye.

KGAOLO YA BOŠUPA

7.1 THULAGANYO YA KANEGELO YA HISTORI

7.2 MATSENO

Kgaolong ya boselela go boletšwe gore thulaganyo ke mokgwa woo mongwadi a beakanyago ditaba tša diteng/histori gore maikemišetšo a gagwe a tle a tšwelele gabotse. Tebanyo yeo ya mongwadi ke seo se bitšwago moko wa ditaba, morero goba molaetša. Bjale ge thulaganyo e senkasenkwa go swanetše go hlokomelwa moko wa ditaba ka ge e le kgopolokgolo ye bohlokwahlokwa ya thulaganyo ya ditaba tša sengwalo (sa *Marangrang*) yeo e tlogo thuša temogo ya phapano yeo e lego gona gare ga kanegelo-histori le nonwanepheleteletšannete.

Ka fao ge, ge thulaganyo ya kanegelo ya histori e yo sekasekwa, go tlo šetšwa dikokwane (tša go thewa godimo ga morero) tše di latelago, go thuša go fapantšha kanegelo-histori le nonwanepheleteletšannete bjalo ka kokwane ya tharollo ya bothata bja nyakišišo ye:

- Kalotaba
- Tšwetšopele
- Sehloa
- Tlemollahuto

7.2.1 Kalotaba ya kanegelo ya histori

Go šetše go boletšwe gore Groenewald (1993:18) o hlalošitše gore kalotaba ke ge mongwadi a alela mmadi ditaba. Ke go re go rulaganywa ditaba tšela tša diteng/histori tše mongwadi ge a tlo ngwala sengwalo a hwetšago di le gona. Ka gona mongwadi o utollela mmadi baanegwathwadi le baanegwathuši, mafelo ao ba phelago go ona, nako yeo ditaba/ditiragalo di diregago ka yona, thulano, mathomo a ditiragalo, bjalobjalo (Mojalefa, 1995:19). Ke ka fao Serudu (1989:25) a tlaletšago kgopolo yeo ka go re:

Mo mathomong a padi goba papadi, mongwadi o fa mmadi ditaba tše bohlokwa tše di tlogo mo thuša gore a kwešiše padi, papadi, goba kanegelokopana. Dintlha tše di ama thulaganyo le ditiragalo tše di latelago. O tšweletša baanegwa le ge e se ka moka, maemo, matšo le tikologo ya bona.

Groenewald (1993:19) o iša pele ka go amanya kgopolo yeo le maatlakgogedi ka ge a re:

Kalotaba e hlaloša boemo bja ditaba. Gona moo mongwadi o bolela se se hlolago maatlakgogedi. Ditaba tša kalotaba di lebane le dielemente tša kanegelo, e lego baanegwa, ditiragalo, nako le felo.

Mo Groenewald o gatelela dikarolwana tše nne tša kalotaba, e lego baanegwa, ditiragalo, nako le lefelo. Mojalefa (1995:19) ge a akaretša tšeo basekaseki bao ba di boletšego, o hlaloša gore kalotaba ke ge mongwadi a alela mmadi ditaba. Go di ngwala bjalo ke gona ge a rulaganya ditiragalo tša kanegelo/tiragatšo. Godimo ga moo o bolela go swana le boGroenewald ka godimo gore mongwadi o swanetše go utollela mmadi baanegwa, e lego baanegwathwadi le baanegwathuši, mafelo ao ba phelago go ona le nako yeo ditiragalo di diregago ka yona, thulano, mathomo a ditiragalo, bjalobjalo. O tšwela pele go bolela taba ye bohlokwa gore mohola wa kalotaba ke go fapantšha ditaba tša sengwalo le tšeo e sego tša sengwalo; ke go re tšeo e lego tša diteng gore di lebane le morero/moko wa ditaba. Godimo ga moo o re kalotaba e bopa maatlakgogedi. Ge a hlaloša maatlakgogedi Coddon (1991:937) o re ke:

A state of uncertainty, anticipation and curiosity as to the outcome of a story or play, or any kind of narrative in verse or prose.

Ka go realo, mmadi ge a le gare a bala sengwalo, o ikhwetša a le maaroganong a ditsela ka gobane ga a tsebe gore thumo ya sona e tlile go ba ye bjang; gomme se ke sona se mo gapeletšago gore a tšwele pele le go bala. Ke ka mokgwa woo Abrams (1988:140) a kgonthišago polelo yeo ya Cuddon ya phišegelo ya mmadi ka go re:

A concerned uncertainty about what is going to happen, especially to those characters whose qualities are such that we have established a bond of sympathy with them, is known as suspense.

Maatlakgogedi a ba le maatla ge mmadi a šetše a itswalantše le moanegwa yoo a dirago go loka, e sego go se loke, ka gobane ge a tlaišwa mmadi ga a rate. Bjale ge go balwa *Marangrang* go lemogwa gore mmadi ga a ikgweranye le moanegwathwadi (molwantšhwa) yoo, *Marangrang*, ka gobane ga a dire go loka: o hlasela le go bolaya batho.

Groenewald (1993:16) o fo ruma ditaba tšeo tša phišegelo ya mmadi ka go bolela gore maatlakgogedi a na le mahlakore a mabedi. Lehlakore la mathomo le lebane le tše mmadi a di tsebago: ke tše di lebanego le sererwa le diteng (go rerwa ka ga histori (tlhaselo le dipolayano) ya *Marangrang*); la

bobedi le nepiša tše mmadi a sa di tsebego (di lebane le moko wa ditaba le thulaganyo (ke go re thuto/molaetša wa tiragatšo ye o lebane le gore go loka (khutšo) go phala go se loke (ntwa)).

Ka fao mongwadi o thulanya botse le bobedi. Thulano e lebane le dinthulwane tše pedi tše di kopanago ka maatla a magolo mo sengwalong (Cohen, 1973:18). Ka go realo se se bolela gore ge mmadi a bala sengwalo go fihla mo se felelago gona, ke ka lebaka la go rata go tseba tše a bego a sa di tsebe, e lego tebanyo/thuto ya mongwadi: go loka: khutšo le šebešebe go phala go se loke: ditlhaselano le dintwa.

Go ka no akaretšwa ditaba tše tša kalotaba ka go re ke matseno a ditaba tše mongwadi a tlogo anegela mmadi tšona. Mo go *Marangrang*, kalotaba e bonagala ge Maloma o fo thoma go ala ditaba tša tiragatšo/kanegelo ye ya histori ka go tšweletša thulano magareng ga banna ba Mapulana, Lethoke le Tšiane le Madikgake (Mokone wa gaMaša) bao ba bakago bongaka (le bogale). Peakanyo ye bjalo ya thulano ya ditiragalo e na le lefetla la thekniki ya moriti (kgopolo ya moriti e lebane le ditiro tša moanegwa tše di swanago le ditiro tša moanegwa yo mongwe yo a sa tlogo tšwelela moragonyana mo sengwalong (Mojalefa, 1997:35)) ka gobane Lethoke ke moriti wa Marangrang; ke go re o emela ditiro tša Marangrang, mola Madikgake e le moriti wa merafo yeo ka moka. Seo se bolela gore go tla ba le thulano magareng ga Marangrang le merafo yeo ya Bakgatla, Mašabela, Magolego, Mphahlele, bjalo bjalo. Lethoke ke ngaka ya ditaola yeo e thulanago le Madikgake. Thulano yeo e hlola maatlakgogedi go mmadi ka ge a rata go bona pheletšo ya ditaba tše di lebanego le moko wa ditaba; tše gape di rulagantšwego le ka thekniki ya tekolapejano. Serudu (1989:48) o hlaloša tekolapejana go ba:

... thekniki ye mongwadi a e dirišago ge a rata go tšweletša seo se tlogo direga mafelelong goba seo se utollago gannyane ditiragalo tše di sa tlogo direga ka moragonyana mo pukung ya gagwe.

Ka go rulaganya ditiragalo ka tsela yeo, Maloma o bonegela ditaba pele ka polelo ya Tšiane ya go re bjalo ka ge Lethoke e le ngaka ye bogale:

O ka alafa nna ge o itebeletše? Modiokwane a ntswetše! Ga ke alafše ke ngakamothwana (letl.1).

Ka lehlakoreng le lengwe, morwa wa Lethoke, Marangrang, le yena bjalo ka tatagwe, e tlo ba ngaka ye bogale ya go boifša:

Marangrang: Ga re bo bake, ke batho ba re fago bjona, ka go re hlompha bjalo ka magoši. Ge e le nna, ga ka bo tswalelwa, ke a hlaka. Ngaka yona go thwe ke kgoši ka ge e tliša bogoši ka dihlare (letl.45).

Ka thokong ye nngwe ge morero/moko wa ditaba o hlalošwa, go swanetše gwa šetšwa kgopolo yeo ka tshwanelo, ge e nepišwa le sengwalo seo se tsinkelwago. Mojalefa (1993:74) o hlatholla kgopolo yeo gore ke kokwane goba motheo woo o laolago go rulaganywa ga ditaba gore e be sengwalo. Groenewald (1991:23) o mo thekga ka go re:

Ge mongwadi a ngwala sengwalo o hlaloša kgopolo/tebelelo ya gagwe mabapi le taba goba tiragalo ye a e lemogago mo bophelong.

Go ka no rungwa ka go re ge mongwadi a ngwala sengwalo o rato tšweletša se sengwe - se sengwe seo ke thuto yeo a ratogo e ruta mmadi. Ka go realo moko wa ditaba o na le mohola wo mogolo sengwalong ka gobane, go ya ka Groenewald (1993:4), o tlemaganya ditaba tša thulaganyo gore di be 'kgopana e tee', le go 'swaraganya/tlemaganya dithekniki tša thulaganyo gore di lebane'.

Ka go realo ge go tsinkelwa kalotaba go tlo hlokomelwa dielemente/dikarolwana tša kalotaba, e lego moanegwa, tiragalo, nako le lefelo.

7.2.1.1 Moanegwa

Bal (1980:14-15) o re baanegwa ke baraloki ('*akteurs*') e sego batho ('*personasies*') fela. O hlaloša ka mokgwa woo ka gobane lentšu le '*akteurs*' le akaretša batho le dilo goba dinaganwa ('*instansies*') mola '*personasies*' yona e bontšha batho fela. Strachan (1988:11) o oketša polelo yeo ya Bal ka go re baraloki bao, boMarangrang le boSekwati, ba tšewa bjalo ka batšweletši ba tiragatšo (ye ya *Marangrang*) gomme seo ga se re gore ka mabaka ohle babapadi bao e tla no dula e le batho ka lebaka la go re phoofolo (ge go balwa *Sello sa Tonki le Pere*) le kgopolo e ka ba mehlala ye mebotse ya babapadi, go swana le ntwana (senaganwa) ge e le moanegwa (wa mohlohleletši) mo go *Marangrang*).

Mojalefa (1995:6) o fo tšweletša kgopolo ya basekaseki bao ba ka godimo ya go re baanegwa ga se batho fela ka go re:

Ke batho ba sengwalo, le ge e le gore le dilo (kgomo, nku, tonki, letlapa, selepe, thaba, noka, sefofane, puku, bjalo) e ka ba baanegwa.

Le ge Groenewald (1993:9) le yena a le tabeng ya go re baanegwa e ka ba batho le dilo tšeo di itšego, o re seo e lego se bohlokwa ke gore baanegwa ke bao ba dirago ditaba/ditiragalo goba ba diragalelwago ke se sengwe (Marangrang o hlasela merafo, mola gape le yena a hlaselwa ke magaola a gaMphahlele). Ka go realo go ka thwe baanegwa ke selo sefe goba sefe seo se kgathago tema ye bohlokwa go tšweletša ditiragalo tša sengwalo. Baanegwa bao ka moka ba a amana, gomme kamano yeo e laolwa ke sererwa gape le go bonagatša morero wa sengwalo.

Go yo lekolwa baanegwa ge ba arotšwe ka dikarolo tše pedi, e lego baanegwathwadi le baanegwathuši. Mo go *Marangrang* go na le moanegwathwadi, yoo e lego molwantšhwa o tee, e lego Marangrang; bao ba bangwe ke bathuši fela. Taba yeo e tlo bolelwa ge go hlathollwa bolwantšhi ka mo tlase.

Baanegwathwadi

Serudu (1989:33) ge a hlatholla moanegwathwadi o re ke:

Mogale goba mogaleadi wa padi, kanegelokopana goba papadi. Mahlo a diphedi ka moka a tsepeletše meragelo ya gagwe mo pading, papading goba kanegelongkopana. Ke yena yo a utswago pelo ya mmadi. Ditiro tša gagwe e ka ba tše botse goba tše mpe.

Se bohlokwa se se hlalošwago ke Serudu ke gore moanegwathwadi o bohlokwa sengwalong ka gobane ditaba tša sona di theilwe godimo ga gagwe. Ke ka fao Aristotle mo go Winks (1980:33) a gatelelago gore moanegwa yoo o swanetše go se fetogefetoge: mmadi o swanetše go tloga naye mathomong a sengwalo go fihla mo se felelago gona. Gomme Mojalefa (1995:20) o re baanegwathwadi bao ba thulaganyo ke ba bararo; ke (a) molwantšhwa, (b) molwantšhi le (c) mohlohleletši. Mo go *Marangrang* molwantšhwa ke Marangrang. Bjale go yo hlalošwa kgopolo yeo.

Molwantšhwa

Molwantšhwa ke moanegwa yo mogolo yoo karolo ye kgolo ya sengwalo e bolelago ka yena. Go ya ka Abrams (1988:139) ke motho yoo kgahlego ya babadi e letšego go yena. Gape motho yoo babadi ba swanetše go ikgweranya le yena. Moanegwa yoo a ka lwantšhetšwa go loka goba go se loke ga gagwe. Mo tiragatšong ya *Marangrang*, motho yoo ke Marangrang ka gobane bogolo bja ditiragalo tša sengwalo se bo laodiša ka ga gagwe gomme o dira go se loke ka gobane o tlaiša merefo yeo a agilego le yona ka go e hlasela le go e bolaya. Godimo ga moo o kgantšha maatla (bongaka) a gagwe.

Molwantšhi

Molwantšhi le yena ke moanegwagolo; ke moanegwa yoo a nago le modiro wa bolwantšhi; o lwantšha molwantšhwa. Moanegwa yoo o lwantšha molwantšhwa mabapi le go loka goba go se loke ga gagwe ditabeng tšeo a tlogo ba a swaragane le tšona (Mojalefa, 1993:43). Bjale ge go badišiša kanegelo ya *Marangrang* ka tsenelelo, motho yoo ga a tšwelele gabotse ka gobane tiragatšo ye e theilwe ka moanegwa o tee yo mogolo (molwantšhwa) yoo a kgathago tema ye bohlokwa mo thulaganyong ya ditiragalo tša bolwantšhwa. Ka go realo baanegwa bao ba bangwe boSekwati le magoši ao a mangwe, e fo ba bathuši ba bohlohleletši fela.

Mohlohleletši

Groenewald (1993:18) o re mohlohleletši ke moanegwa yoo a thulanyago molwantšhwa le molwantšhi. O hlola kgohlano gare ga batho (baanegwa) bao goba dilo le ge e ka ba dinaganwa. Taba yeo e bolela gore mohlohleletši ga se motho fela ka gobane le dilo goba dinaganwa di ka kgatha lehwiti le bohlokwa thulaganyong ya ditiragalo tša bohlohleletši mo thulaganyong ya ditaba, go ya ka fao go šetšego go boletšwe ka godimo. Ge go lekola tlhalošo yeo, go tlo lemogwa gore bohlohleletši bjoo mo tiragatšong ya *Marangrang* ke senaganwa, e lego ntwabongaka ka gobane ke yona e dirago gore go se be kwano magareng ga Marangrang le Mankwe le merafe yeo ye mengwe Mašabela, Magolego, Bakgatla, bjalobjalo.

Moanegwathuši

Serudu (1989:32) o re moanegwathuši ke moanegwa yoo a thušago go bontšha ditiro tša mogale goba mogaleadi. Go thwe o tšwelela mo le mola goba ka nako a dio tlogelwa pele ditaba di fihla mafelelong. Mojalefa (1994:110) o tliša seo se bolelwago ke Serudu ka go re yena o na le tebanyo ya moanegwathwadi; ke go re o thuša go hlaloša le go godiša semelo sa moanegwathwadi (e lego maitshwara a boganka bja Marangrang). Go ka thwe o tlaletša kgolo le mediro ya moanegwathwadi.

Mo go *Marangrang* batho bao ke mphato wa dira tša Mankwe fela ka gobane kgopolo ya bolwantšhi ga se e rulaganywe mo tiragatšong ye. Le ge Marangrang go bonagala o ka re o thulana le merafo yeo, thulano yeo ga e na maatla a go ka thwego ke a bolwantšhi ka gobane e lebane le bothuši fela.

Bjale go yo lekolwa ka fao baanegwa ba ba amanago ka gona mo thulaganyong ya ditiragalo tše ba di dirago.

Poledišano ya baanegwa

Ka ge bobedi dingwalo tše (*Marangrang* le *Sello sa Tonki le Pere*) di sekasekwago di wela legorong le tee la tiragatšo, go bohlokwa go swayaswaya ka poledišano bjalo ka thekniki, ka ge e (thekniki) le sebetša se segolo sa tiragatšo. Ge a hlaloša poledišano Groenewald (1991:49) o re:

Ka lehlakoreng le lengwe poledišano ke tebelelo ('*viewpoint*') ye e itšego ye bohlokwa, ka gobane e emela mmakgonthe, nnete; ke polelo ye e lego therešo/nnete. Ga se polelo ya mongwadi goba molaodiši ye a e šomišago ge a laodiša ditaba tše di lebanego le therešo/nnete. Poledišano ke therešo ye e sokologilego.

Maloma o re:

Manala: Bolela ka pela; se re botše nonwane ye telele.

Marangrang: (*O senya mahlong*) Ke bolele ka pela? Go lokile. Ke ile ka ba etela gore ba tope dikgonyana gobane ke be ke tseba gore mmutla o be o ka se putle pele ga ka, nna morwa' Lethoke la Modiokwane 'a Tšate. O ile ge a re nyare, ka o kgaola molala ka lediane. Re ile re sa fehla ditšhane, ke ge legodimo le thoma go apara boso. Ka morago ga lebakanyana ke ge mahura a lefase a theologa mo e kego go phunyegele noka, ra hlanola direthe (letl.27).

Ge go balwa tiragatšo ye ka tsenelelo, go lemogwa gore Maloma o šomišitše thekniki ya poledišano. Ka go diriša thekniki yeo, go ka thwe Maloma o fetola tebelelo ya gagwe bjalo ka mongwadi; ke go re o rata gore bonnete bja Marangrang bja bogale, boganka le bongaka bo se tšweletšwe ke baanegwa ba bangwe boManala, eupša yena ka nama gore taba yeo e tle e amogelege kgopolong ya mmadi. Ka poledišano yeo, mmadi o tla lemoga gabotse gore ke therešo Marangrang ke mogale wa moganka le boitshepo wa kgonthe 'gobane ke be ke tseba gore mmutla o be o ka se putle pele ga ka, nna morwa' Lethoke la Modiokwane 'a Tšate' (letl.27).

Se bohlokwa gape se se lemogwago ka poledišano ya tiragatšo ye ya Maloma, ke gore ga se ya tlwaelega ka gobane batho ga ba boledišane ka tsela yeo boMarangrang ba bolelago ka gona. Poledišano ya bona, ka kakaretšo, e rulagantšwe ka botelele ka kudu. Ka go realo e lapiša kgopolo ya motheeletši/mmadi. Godimo ga moo, ditaba tše go bego go boledišanwa ka tšona, ka godimo setsopolweng, e lego go sekiša Marangrang, ga di swanetšane le poledišano ye bjalo: e swanetše

go ba poledišano ya lebelo, ya go tsenana ganong; ye kopana, ya go tšhošetša bašemane go tla ka nnete ka bjako. Go realo go ra gore poledišano ya tiragatšo ye e ka se diragatšwe gabonolo sefaleng go ya ka fao e rulagantšwego ka gona. Motšweletši o tlamega go rulaganya tiragatšo ye ka lefsa gore e tle e bapalege gabonolo sefaleng.

7.2.1.2 Ditiragalo

Mojalefa (1995:21) o bolela gore ditiragalo tša diteng di fapana le tša thulaganyo ka gobane tša thulaganyo di šomišwa bjalo ka diswantšho tšeo di swantšhago bophelo ka botlalo. Mo letlakaleng la 37 Mojalefa (*ibid*) o re:

Ditiragalo tšeo di swantšha mahlakore a mabedi bophelong, e lego botse le bobe.

Seo se ra gore di lebane le lehlakore la go loka ('botse') le lehlakore la go se loke ('bobe'). Groenewald (1993:20) o ruma taba yeo ka go re ditiragalo tša kalotaba di thulantšha molwantšhwa le molwantšhi gore thulano e be sehloa sa kalotaba. Ka go realo tiragalo ye kgolo ya kalotaba ke ya thulano gare ga ditiro tša go loka (goba go se loke) tša molwantšhwa le tša go se loke (goba go loka) tša molwantšhi ka gobane ke mo maatlakgogedi a thomago gona.

Fa go lemogwa gore ditiragalo tša thulaganyo di šoma go thulanya molwantšhwa le molwantšhi (le ge mo go *Marangrang* taba ya bolwantšhi e sa tiiše ditaba gabotse: bolwantšhi ga bja hlalošwa ka tshwanelo), ka gobane mo go bona go na le yo (baanegwathuši: e swanetše go ba molwantšhi) a dirago tše botse (merafo) le yo (molwantšhwa) a dirago tše mpe (*Marangrang*). Mongwadi o ngwala ka mokgwa woo maikemišetšo e le go tšwetša morero/moko wa ditaba pele; le ge taba yeo e sa godiše morero. Ge ditiragalo tšeo di rulagantšwe ka tshwanelo gona, ka go realo, go ka thwe thulano e tlo dira gore tebanyo/molaetša ya mongwadi e lemogwe gabonolo.

Ditiragalo tša *Marangrang* di lebane le histori ya bophelo bja *Marangrang*: go tloga ka go tla ga batswadi (Lethoke le Tšiane) ba gagwe gaMaša, pelego ya *Marangrang*, dintwa le merafo ya go fapana: ba gaMašabela, Magolego, Rantho, Bakgatla, Mphahlele, bjalobjalo go fihlela ge a swarwa ke magaola a gaMphahlele gomme a ipolaya ka boyena.

Bjale ge go balwa ditiragalo tša thulaganyo ya *Marangrang*, go tloga matsenong a ditaba go fihlela thulanong ya mafelelo ya tiragatšo ye, go lemogwa tatelano ye e rilego ya ditiragalo. Le ge go le bjalo

ditiragalo tše bohlokwa ke tše di lebanego le thulano ya go nepiša morero wa mongwadi ka ge di godiša maatlakgogedi, e lego yona phišegelo ya mmadi ya go balela sengwalo pele le pele.

Mo go tiragatšo ye, ge go akaretšwa ditiragalo tše o tša go emela go se loke/bobe, ke (a) go thopela ditšhaba naga, mohlala: Marangrang o thopela ba gaRantho ka maano (matl.43-45) le (b) dipolayano: Mankwe a hlasela ba gaMašabela (matl.35-39), bjaloobjalo, tše di hlolwago ke Marangrang.

Bjale go yo hlokomelwa ka fao ditiragalo tše di lebanywago le tikologo ka gona tiragatšong ye ya Maloma.

7.2.1.3 Tikologo

Ge go ahlaahlwa letlalo la diteng go boletšwe gore tikologo e arotšwe ka dikarolo tše pedi, e lego nako le lefelo; bjale mo go thulaganyo tikologo yeo e yo fiwa mešomo.

Nako

Go ya ka Mojalefa (1995: 23) nako e hlaloša lebaka leo ditiragalo di diragalago go lona. Gape nako ya thulaganyo e fapana le ya diteng ka lebaka la gore yona e fiwa mošomo wa go bopa moya/atmosfere gore e be seswantšho. Phapano yeo e gatelelwa ke Groenewald (1993:21) ka go re ge nako ya histori e bapetšwa le nako ya thulaganyo, go lemogwa kelonako. Kelonako e bonala ge nako ya histori le nako ya thulaganyo di bapetšwa. Phapano yeo ke thekniki ya mongwadi go gatelela ditaba tše bohlokwa. Ke go re, ke ge a diegiša goba ge a akgofiša lebelo la kelonako (Groenewald, 1992:9). Seo se ra gore nako ya histori e fetwa ke ya thulaganyo ka gore e fela ka pela mola ya thulaganyo e feta ya histori ka gobane e a diegišwa. Ka go realo mo go *Marangrang* go tšwelela dikarolo tše tharo tša nako, e lego nako ya tshwanelo, nako ya seka/seswantšho le nako ya maikutlo/atmosfere.

Nako ya tshwanelo

Mojalefa (1997:16) o re nako ya mohuta wo ke yeo e lego ya tlhago. Ka go realo e swanetše go ba gona sengwalong ka ge e laetša baanegwa le ditiro tša bona. Mohuta wa nako ye o bonagala ka phetogo ya mabaka, go swana le ge bogologolo bo fetoga le mabaka. Phetogo yeo e lemogwa ge go thwe nako ya ditiragalo tša tiragatšo/kanegelo ye ke ya bogologolo ka gore go yona go bolelwa ka bophelo bja segologolo. Eupša le ge go le bjalo nako ye go tlogo bolelwa ka yona mo go *Marangrang*, mohlala, ke ya mosegare le maabane.

Maloma o re:

(Kgorong ya mošate. Madikgake o hlabela banna mokgoši ka tše a di bonego maabane) (letl.5).

Le ge Maloma a sa boleme gore go bitšwa ga kgoro ya mošate go bile neng, eupša go a tsebega gore kgoro e bitšwa mosegare, e sego bošego. Go tlaleletša fao, Maloma o bolela gape ka nako ya maabane yeo e lego nako ye e bontšhago nako ya tlhago, e lego nako ya tshwanelo. Ditiragalo tša nako ye Maloma a bolelago ka yona, di lebane le phetogo ya mabaka go etša ge bogologolo bo fetoga le mabaka: Nakong ya boLethoke (ya makgema majabatho) e fetogile le mabaka a boMarangrang (ya dintwa tša gagwe le Bakgatla le merafo ye mengwe).

Nako ya seka/seswantšho

Mojalefa (1997:16) o re nako ya seka ke ya go swantšha mahlakore a mabedi, e lego (a) lehlakore la botse le (b) la bobbe. Ke ka tsela yeo Lekganyane (1997:85) a oketšago ka go bolela gore gantši bošego bo emela bobbe, mola mosegare wona o emela botse.

Maloma o re:

Botsana: Gape kgwedi ye ke lebala la ka la senyane. Kganthe mme le šetše le iketše mo le sa hlwego le kgona le go bala mabaka? (letl.23).

Nako ya kgwedi ya senyane e emela lehlakore la go loka/botse ka gobane nako yeo e amanywa le pelego ya lese, Marangrang. Lesea ke mpho ye kgolo ya go tšwa go Modimo le Badimo, ka go realo e a thabelwa.

Nako ya atmosfere

Mojalefa (1997:16) o hlaloša nako ya atmosfere ka go re:

Ke nako yeo e tšweletšago khuduego/maikutlo moyeng wa mmadi... ke nako ye e tšhošago: nako ya poifo le letšhogo.

Ge a hlaloša atmosfere Cohen (1973:175) yena o fo re:

The mood or moods of literary work created by the description of settings, by the actions and words of characters, by the tone of an author or the voice through which he speaks.

Maikutlo a mongwadi a gatelelwa go feta a mmadi ka gobane a tšweletšwa ke ditiro tša baanegwa. Ke ka tsela yeo Abrams (1988:1) a bolelago gore maikutlo ao e ka ba a lethabo, manyami, poifo, bjalobjalo. Ke ka mokgwa woo Serudu (1989:24) a fogo ruma ka go re atmosfere ke moya le maikutlo tše di tanyago dikwi tša mmadi ge a bala modiro wa bokgabo.

Maloma o re:

Botsana: Ke ile go kwa ke šokwa maabane, ke ge ke gopola go roma ngwana go wena lehono (letl.23),

Nako ye e tšweletšago maikutlo polelong ya Botsana ke ya maabane le lehono. Maabane e lebane le tiragalo ya go šokwa ga Botsana, mola lehono yona e nepiša tiragalo ya go rongwa ga ngwana go MmaMagolego. Ka go realo polelo ya Botsana e tswakantše poifo (go ipelegiša lesea o se na maitemogelo) le lethabo (go hwetša thušo ya go belegišwa go tšwa go motho yo a nago le boitemogelo bja pelegišo).

Felo

Mafelo ala a diteng mo go thulaganyo a fiwa mediro ya go tšweletša moko wa ditaba. Gantši a fetoga diswantšho. Ka ntle le go hlaloša tikologo ya tlwaelo go ba ya tshwanelo, lefelo le le itšego le ka šomišwa bjalo ka seka; gape le ka godiša atmosfere. Tšhomišo yeo ya lefelo bjalo ka thekniki e laolwa ke kamano gare ga lefelo leo gape le ditaba tšeo di lebanego le diteng le thulaganyo. Go ya ka Maila (1997:102) lefelo la thulaganyo le arolwa ka dikarolo tše tharo, e lego lefelo la tshwanelo, lefelo la atmosfere le lefelo la seka/seswantšho. Mafelo ao a yo hlalošwa.

Mafelo a tshwanelo

Ge Lekganyane (1997:85) a hlaloša mafelo a tshwanelo o re a lebane le tiragalo yeo e hlalošwago go swana le ge go bolelwa ka ga go apha; go thongwa pele ka go nagana lefelo la boapeelo bjalo ka sebešo. Ka tsela yeo, mafelo a mohuta wo ke a tlhago; ke go re ke mo ditiragalo di diregago gona gomme a emela a tshwanelo. Maloma o re:

(Kgorong ya mošate. Go renwa molato wa Marangrang ge a otlile thaka tša gagwe madišong) (letl.26).

Ka kgorong ya mošate ke lefelo la nnete la tlhago. Le a tsebega; motho a ka se timele ge a laelwa go ya gona. Bohlokwa bja lona ke gore ditiragalo, bjalo ka go sekišwa ga Marangrang, di diregago gona gomme le emela mafelo a tshwanelo.

Mafelo a atmosfere

Yelland le ba bangwe (1983:14) ba bolela gore lefelo la tshwanelo le hlaloša lefelo la therešo/nnete leo ditiragalo tša kanegelo/tiragatšo di diragatšwago gona. Lekganyane (1997:85) o oketša ditaba tše ka go bolela gore lefelo leo le lebane le tiragalo ye e hlalošwago. Mojalefa (1997:16) o gatelela gore ona mafelo ao a swanetše go ba gona sengwalong ka gobane a bonagatša baanegwa le yona nako yeo e bonalago ka yona. Ke mafelo a mabjalo ka lešokeng, dithabeng, nokeng, bjalobjalo.

Maloma o sa re:

(Kgorong ya mošate. Go renwa molato wa Marangrang ge a otlile thaka tša gagwe madišong) (letl.26).

Lefelo la atmosfere le tšweletšwa ke kgorong ya mošate le madišong. Tiragalo yeo e diregilego madišong ya Marangrang ya go tia dithaka tša gagwe, e hlotše gore kgoro e dule mošate - kgorong. Tiragalo yeo e diregilego mafelong ao a go fapana, mošate le madišong ke ya go tia le kahlolo. Ka go realo ditiragalo tše di amanywa le mafelo ao (šokeng le mošate); gomme ka go realo mafelo ao a fetoga a maikutlo/khuduego ka gobane go rena moya wa kotlo (poifio le letšhogo) go badišana bao mafelong ao.

Mafelo a seka

Maila (1997:105) o re mafelo a diswantšho ke ao a swantšhago ditiragalo tše di diregago go ona: e ka ba ditiro tše mpe goba tše botse tše di dirwago ke baanegwa. Lekganyane (1997:85) o kgonthiša polelo yeo ya Maila ka go bolela gore (gantši) mongwadi wa paditseka o šomiša mafelo a mohuta wo mobjalo ka dika tša kotsi le masetlapelo. Ka tsela yeo mafelo a emela ditiragalo tše di itšego tša poifo ge a tšweletšwa mo sengwalong.

Maloma o re:

(Mankwe a hlasela ba gaMašabela) (letl.35).

Ka fao mafelo a mohuta wo (mohlala, gaMašabela) ke ao a godišago thulano gare ga Marangrang (le Mankwe) le merafe yeo ya Bakgatla, ba gaRantho, ba gaMagolego, bjalo bjalo. Ka go realo ke mafelo a seka.

Bjale go tloga mo go yo bonwa ka fao tikologo e logagantšwego ka gona le kokwane ya thulaganyo ya go bitšwa katološo ya ditiragalo tša dithulano (tšwetšopele) mo tiragatšong ya *Marangrang*.

7.2.2 Tšwetšopele ya kanegelo ya histori

Keuris le ba bangwe (1997:60) ge ba hlaloša tšwetšopele ba e nyalanya le khuetšo yeo nako e bago le yona mo go katološo goba tšwetšopele ya ditiragalo. Ke ka tsela yeo ba rego:

Khuetšo yeo e bonala kudu mahlakoreng a mabedi, e lego tatelano le tebelelo ('tempo'). ... mongwalaterama(-sengwalo) a ka kgetha go thoma mathomong a ditiragalo mme a tšweletša se sengwe le se sengwe go ya ka tatelano ya nako; mola yo mongwe yena a ka kgetha go raloka ka tatelano ya nako ka go thoma terama ya gagwe bogareng goba mafelelong.

Bjale ge go lekodišišwa tatelano ya ditiragalo tša *Marangrang* go lemogwa gore Maloma, bjalo ka mongwalaterama, yena o dirišitše lehlakore la tatelano ya ditiragalo; ke go re o kgethile go thoma mathomong a ditiragalo gomme a tšweletša se sengwe le se sengwe (ditiragalo ka moka) go ya ka tatelano ya nako ya histori.

Go iša pele, Serudu (1989:52) yena ge a hlaloša kgopolo ye, o re ke go tšwetšwa pele ga ditiragalo mo kanegelong. Mojalefa (1995:17) o thekga taba yeo ka go re e bolela go direga le go rarana ga

ditaba. Ka fao tharagano yeo go ka thwe ke lehuto leo le bofšago mo tiragalong ye nngwe le ye nngwe yeo e tšwelelago kanegelong. Polelo ya Mojalefa e tlaleletšwa ke Lazarus le ba bangwe (1983:71) ka tsela ye:

Any rising action, the tension in a scene arises from the conflict or prospective conflict between a character and various obstacles.

Go raragana moo ga ditaba boLazarus (*ibid*) ba re ke thulano yeo e lego gare ga baanegwa, mohlala, thulano ya Marangrang le Bakgatla (Sekwati). Ka go realo thulano yeo e hlaolwa ke magato a dikgakgano goba dingangišano (e lego bogale le bongaka bja Marangrang) tšeo di godišago bothata (go se kwane ga Sekwati le Marangrang) go fihla sehloeng (go swarwa ga Marangrang) gare ga maikemišetšo a molwantšhwa (Marangrang) le baanegwathuši (Mankwe). Ke ka fao Shole (1988:19) a rego:

Mabaka a a gakatsang le go gotetsa kamano a tlhagelela ka ditiro le dipuo tsa ba bangwe. Thwadi e goletwa ke bokete jwa go dira thato ya yona, mme e bile maikemisetso a go dira a a tota. E tsena mo tsielegong. Morero o raraanela pele.

Le yena go swana le boLazarus o gatelela thulano (bogale le boganka bja Marangrang) yeo e šitišago katlego ya molwantšhwa (Marangrang).

Groenewald (1993:21) o ruma ka go re tšwetšopele e na le mošomo wo bohlokwa wa go godiša maatlakgogedi gore moko wa ditaba o tšweletšwe gabotse. Ka tsela yeo mongwadi a ka šomiša dithekniki tše di itšego thulaganyong ya gagwe ya ditaba/ditiragalo. Kerkhoff (1962:16) o hlaloša gore thekniki ke seo se bonwago seo se tlogo kgona go šomišwa go tšweletša seo se bolelwago. Ka go šomiša thekniki, mongwadi o kgona go tšweletša tebanyo ya gagwe: bogale, boganka le bonatla bja Marangrang, ye e itšego go tšwetša pele molaetša wa gagwe: go loka (khutšo le šebešebe) go phala go se loke (ntwa le boganka). Gomme dithekniki tšeo di lemogwa ka mokgwa wo mongwadi a rulaganyago dielemente/dikarolwana tša thulaganyo ka gona.

Tšwetšopele e lebane le dithulano tša kanegelo/tiragatšo; ke ka fao basekaseki ba bangwe ba go swana le boLazarus le ba bangwe (1983:71) ba e hlalošago gore ke kgakgano. Mollwane wa yona o lemogwa ka thulano ya mathomo ya kanegelo/tiragatšo yeo e bitšwago sethakgodi, e lego tiragalo ya go hlola kgakgano/thulano ya go lebane le morero wa sengwalo. Ka go realo tšwetšopele goba katološo ya ditiragalo e thoma thulanong ya bobedi; ke go re ka morago ga thulano ya mathomo yeo

e lebanego le kalotaba gomme ya fihla ka thulano ya pele ga ya mafelelo mo kanegelong (Groenewald, 1993:20).

Maikemišetšo a nyakišišo ye ga se go hlaloša ditiragalo tša tšwetšopele ka botlalo, eupša go bapetša ditiragalo tša go bopa tšwetšopele ya tiragatšo ya histori ya *Marangrang* ya go thalwa ke Maloma le tšeo tša nonwanepheleteletšannete ya Make, *Sello sa Tonki le Pere*. Ka go realo go ka se bolelwe ka kakaretšo ya diteng tša tšwetšopele le tlhalošo le tirišo ya ditema le ditemana eupša go tlo fiwa tlhalošo le tirišo ye kopana ya dithekniki (kgopolo ye e šetše e hlalošitšwe) tša *Marangrang* mo nyakišišong ye. Nyakišišo e kgethile dithekniki tše pedi fela tše kgolo tše tšwetšopele ya thulaganyo ya tiragatšo ye, e theilwego godimo ga tšona, e lego thekniki ya moriti le ya kanegelo (thulaganyo ya ditaba).

Thekniki ya moriti

Ge a hlaloša moriti, Groenewald (1993:22) o fo re ke ge mongwadi a bolela ditaba tše pedi tše bohlokwa tšeo di nago le nyalelano magareng ga tšona. Go realo go ra gore ge mmadi a bala ditiragalo tšeo o tlo tseba gore baanegwa ba babedi, ditiro tša o tee mo go bona, di tlo emela tšeo tša yoo yo mongwe.

Bjale ge go balwa tiragatšo ye ya Maloma, go lemogwa tirišo ya thekniki ye ya moriti. Ditiro tša Lethoke le Tšiane di hlalošwa ka tsela ye:

Lethoke: O tlišitše mehola ya magoši Madikgake. Re tla fetoga batho ba dinakhulwana tše tša go ja lefoka Tubatse. Malebo! O tlišitše ditshehlana tša go kgahla bagale. Ka banna; le rena re tla etša ba bangwe ra solelwa marathana.

Tšiane: Ke tšona tše di tlogo bolaya rena bomorwa' Modiokwane. Mpho ga e ganwe. Madikgake, o reng o re tlišetša maragatheto? O rata go dira eng ka rena? (letl.15).

Tiragalo/Taba ya mathomo ke ya ge Lethoke tatagoMarangrang le Tšiane ba amogela/fiwa basadi, mola taba ya bobedi e le ya ge Marangrang (morwa wa Lethoke) a rewa ka basadi ke Naswana gore a swarwe ke Sekwati:

Naswana: Kgetha dikgarebe o di senye, o di fe le sehlare sa go lapiša Bakone, ba palelwe ke go foša marumo. Se sengwe se tšhelwe dijong tša

bona, se ba je ba sepela. Ba ka se phonyokge, ba tla swana le dinonyana tše di hlobilwego dits'hela (letl.68).

Mmadi ge a bala ditaba tše o tseba gore Lethoke (le Tšiane) (mogale le ngaka ya Batau ba Mapulana) o emela Marangrang (mogale le ngaka ya Bakone); ke go re ke moriti wa Marangrang. Marangrang bjalo ka Lethoke, tatagwe, (wa go rata basadi bjalo ka botatagwe) o tlo swarwa le go tlišwa mošate wa Bakgatla ba ga Sekwati) ka tsela ya go goketšwa le go foraforetšwa ka basadi bjalo ka botatagwe.

Thekniki ya kanegelo (thulaganyo ya ditaba)

Groenewald (1993:51) o re thekniki ya thulaganyo ya ditaba ke ge ditiragalo goba ditaba di latelanywa go ya ka thulaganyo ya melao ya tlhago. Thulaganyo ye bjalo e hloka tharano ya ditaba, gomme e lebane le dikanegelo tša bafsa ka gobane bafsa ba ipshina ka ditaba tša thulaganyo ya go se raragane – ye bonolo.

Thulaganyo ya ditaba, e lego poledišano ya baanegwa ba tiragatšo ya *Marangrang* ga se ya tlwaelega ka gobane baanegwa ba bolela ditaba ka botelele:

Mašate: O a dikwa, kgoši ya dikgoši? Di a go bea. Tšhwenegatšana ye ge o e bona e dutše bjalo, e go fa mašoto. (*O bolela a bile a di kgwatha ka monwana*). Ka boripana, motho ga a rakwe e se phoofolo. Batho bao ke bafaladi ba setšhaba sa gabobona se se latswitšwego ka lerumo. Ba rometšwe ke badimo mono go tlo tliša setšhaba sa Bakone ka bogale bja bona. Ge ba amogetšwe, ba a horišwa, ba tla go thekga wa gotla lefase ka moka. Ditšhaba di tla tsenwa ke mororomelo ge di ekwa leina la gago le bolelwa. O tla huma ka diloba.

Madikgake: Go bjalo kgoši. Fela ge ke lebeletše kua pele, o ka re ba tla tswala tša phaku tše di tlogo tsenya mahlo a batho. Gona kua kgolelele ke bona leri la Bokone le hlafile. Ke le bona le ledimo le lešoro le nka rego le tla tšea mekutwana ya mošate. Eupša ge re ka ba hlalefela e sa le bjale, ba tla tswala maribiši. Ge e se fao, tše di tlogo tswalwa ke bona o ka re di tla gana go obja melala. Fela moepa leope o a ikepela, Ngwana' magana go botšwa o wetše dikomeng tša batho. Ke tlaleletša boMašate (letl.9).

Poledišano ya tiragatšo ye, e tshotshoma ka mehutapoledišano ye mebjalo. Batho, ka setlwaedi, ga ba boledišane ka tsela yeo ya polelotelele mo nkego ke polelonoši (moo moanegwa a bolelago a nnoši). Poledišano ya kgonthe ke ya go tšweletša bakgathatema (babolelišani) ba tsenana ganong. Ka go realo poledišano ya Maloma ke ya maitirelo ('*artificial*') ye o ka rego ke ya go lebana le ya kgoro fao go sekwago le go sekišwa basekišwa melato. Ka tsela yeo kgetho ya poledišano ye ya Maloma e lapiša kgopolo ya mmadi ka gobane e lebane le kanegelo go feta tiragatšo. Taba yeo e šetše e ukamilwe ka godimo. Ka go realo Maloma ga se a atlega go diriša thekniki ye mo thulaganyong ya poledišano ya baanegwa ba gagwe mo tiragatšong ye, ka gobane ga e bonagatše bohlokwa bja yona, e lego go godiša le go tšwetša pele morero wa mongwadi.

Go ka fo akaretšwa ka go re phapano ye kgolo magareng ga mehutangwalo ye ke thulaganyo ya ditiragalo (go na le ditiragalo tše ntši tšeo di rulanywago mo go tiragatšo go feta tša nonwane). Ke go re ditiragalo tša *Marangrang* di beakantšwe ka molokoloko wa ditiragalo tša dithulano tše ntši go feta tšeo tša nonwanepheletešannete. Godimo ga moo dithulano tšeo di raragane ge di bapetšwa le tšeo tša *Sello sa Tonki le Pere*. Ke go re ga di latelane go ya ka tatelano ye bonolo ya tlhago ya polelo, ge tatelano yeo e bapetšwa le yeo ya nonwanepheletešannete ya *Sello sa Tonki le Pere*.

7.2.3 Sehloa sa kanegelo ya histori

Brooks le ba bangwe (1975:8) ba hlaloša kgopolo ya sehloa ka go re:

... this phase is the point at which the forces in conflict reach their moment of greatest concentration, the moment at which as it develops subsequently, the apparently dominant force becomes the subordinates.

Mo legatong le ke moo dikgakgano tšela di bego di kगतlampana mo go tšwetšopele, di fihlago mafelelong. Ka go realo go ka thwe, sehloa ke thumo ya tšwetšopele. Ge Groenewald (1993:22) a katološa ditaba tšeo tša sehloa, o re ke magomo a maatlakgogedi. Polelo ye e tlaleletšwa ke Wales (1989:67) le Shipley (1975:51) ka go re ke mafelelo a tšwetšopele. Ke go re ke ka fao dithulano tšeo di bego di hlatloga ka go latelana, di fihlago seremong; ditaba ga di sa tšwela pele go feta fao di lego gona. Magato ao a khuduego a gatelelwa ke Lawson (1965:269) ge a tsopola Barrett ka go re:

The climax is that point in a play at which the action reaches its culmination, most critical stage in its development after which the tension is relaxed or unravelled.

O gatelela gore sehloa se lebane le mafelelo a phišegelo. Ke ka fao Serudu le ba bangwe (1985:118) ba rego ge e le thapo go ka thwe e ngangegile ka fao e lego gore e ka kgaoga nako ye nngwe le ye nngwe. Ke mafelelo a ngangego; ke kgato ya go tšea maikemišetšo. Ka go realo ke magato a khuduego ye kgolo, ao mo go ona baanegwa (molwantšhwa le molwantšhi) ba rumago dithulano tša bona. McDonell le ba bangwe (1979:548) ba ruma ka go re sephetho seo se nepiša tharollo ya mafelelo ya mathata:

The climax takes place where the reader experiences the greatest emotional response to a character's problem, when the situation is such that the conflict must be resolved one way or another.

Ge a akaretša ditaba tša sehloa, Keuris le ba bangwe (1997:60) ba bolela gore sehloa ke ge ditiragalo tšeo di latelanago ka potlako, di golela godimo go fihla nthoraneng; gomme ditiragalo tšeo di dira gore mmadi/mmogedi a be seemong sa ngangego (maatlakgogedi) lebakeng la ge di diragatšwa. Ke ka mokgwa woo Groenewald (1993:22) a katološago taba ye ya maatlakgogedi ka go bolela gore sehloa se lebane le moo kgogedi e felago gona. Go ka thwe ke magomo goba mafelelo a thulano, khuduego le maikutlo.

Go swarwa ga Marangrang ke magaola a gaMphahlele ke magomo a mafelelo a thulano/ntwa ya Sekwati le Marangrang. Khuduego le maikutlo di lebane le go ipolaya ga Marangrang.

Ka go realo mo sehlweng go ka thwe ke moo molwantšhwa (Marangrang) a tšeago sephetho gona (Marangrang o a ipolaya); gomme taba yeo ya go tšea sephetho sa moanegwathwadi, Marangrang, go tlo lemogwa gore ga a sa na le maatla a go lwa le magaola a gaMphahlele, o a hlaletšha ka go re yena ga a bolawe ke bana; ba ye gae ba bitše ba bagolo gore e tle e be bona ba mmolayago. Ge ba latela taelo yeo o šala a ipolaya ka gobane:

Marangrang: Kgošana ya Bakgaga ge e ka mpona ke sa phela, e ka kwa bose ya hiwa e ntomela senonyana. Se a ka se hwetšago ke dinama tša ditšhika fela. Dipheko tša ka tša marumo o tla di hwetša a gotle lefase ka moka. Ke tla leka go di fokola maatla ka go di samela (letl.77).

Ka go realo mo go sehloa, ke moo mmadi a bago le kukego ye kgolo ya go bona mathata a moanegwa, le ka fao thulano e ka fedišwago ka gona (e lego sephetho sa Marangrang sa go ipolaya); gomme ka go le lengwe, moanegwa le yena o katana ka maatla le bothata go hwetša tsela yeo a ka

fedišago phapano yeo ka gona. Marangrang o roma magaola/bana gae gore a šale a ipolaya; ka ge mogale a sa bolawe ke bana ka gobane e ka ba bogoboga.

Go gatelelwa gore sehloa ke bofelo bja thulano; ke go re ke fao go felelago mathata, ga go sa tlo ba maatlakgogedi a mangwe. Ge go balwa *Marangrang* go ya pele, go tlo lemogwa gore ditiragalo tšeo tša sehloa tša setsopolwa sa ka godimo, di lebane le temana ya mafelelo ya boselela ya go hlaloša polao ya Marangrang.

Ge go tsitsinkelwa sehloa sa tiragatšo ye ya Maloma go ya pele ka tsenelelo (gona temaneng ya ka godimo), go tlo hlokomelwa gape gore se theilwe godimo ga dithekniki (bonnyane) tše tharo, e lego nyenyefatšo (kgošana ya Bakgaga), tshwantšhanyo (ntomela senonyana) le kemedi (a gotla lefase ka moka) tšeo di godišago morero wa tiragatšo ye. Dithekniki tšeo di ka se hlathollwe go feta fao ka gobane tlhathollo yeo e tlo no ama boahlamo bja nyakišišo ye.

7.2.4 Tlemollahuto ya kanegelo ya histori

Go ya ka Magapa (1997:92), tlemollahuto ke moo *makunutu* le diphiri tšeo mongwadi a tšwetšego a di utetše mmadi go tloga mathomong, a di utollago gona. Ge Altenbernd le Lewis (1966:24) ba katološa kgopolo yeo ya Magapa ba no re:

The denouement or catastrophe presents the outcome disposes of subplots and gives a glimpse of a new stable situation.

O fo gatelela gore ke moo ditiragalo tša ditaba tša sengwalo di felelago gona. Go ka thwe ke kgato ya go rungwa ga diphapano le makatika ao a bego a diragalela molwantšhwa. Ke ka fao Baldick (1990:38) a bolelago gore kgopolo yeo ya tlemollahuto e lebane le ge mathata a tlošwa mo kanegelong/tiragatšong, gantši ke kgaolo ya mafelelo moo diphapano ka moka di phethwago ntshe. Ke ka tsela yeo Brooks le ba bangwe (1975:883) ba nogo re ke:

(It is) the untiting of the plot, the final resolution of the complications of the plot. It sometimes, but not always coincides with the climax.

BoBrooks ba gatelela gore gantši tlemollahuto e fele e kopana le sehloa. Mojalefa (1997:1) o re tlemollahuto e tiiša tekatekano ya go ba gare ga kalotaba (matseno) le mafelelo a ditaba. Ge go bapetšwa ditiragalo tša matseno (kalotaba) le tša mafelelo (tlemollahuto) tša *Marangrang*, go ya ka tlhalošo ya ka godimo, go lemogwa tekatekano yeo e bolelwago ke Mojalefa ka godimo.

Go ka rungwa ka go re tlemollo ya lehuto, ke tiragalo ya mafelelo fao go fedišwago ditaba mo kanegelong/tiragatšong. Ke ka fao Mojalefa (1995:25) le Altenbernd le Lewis (1966:24) ge ba tliša seo ba rego ke mo ditaba di felelago gona. Go ka thwe ke go rungwa ga diphapano le makatika ao a bego a diragalela molwantšhwa. Tihalošo ya boMojalefa e tlaeletšwa ke Fowler (1991:58) ka tsela ye:

Denouement denotes the neat end of a plot, the final resolution of all conflicts in a play, the tying up of loose ends, usually in the last act or even scene.

Seo a se gatelelago ke gore tlemollo ya lehuto ke magomo a mabotse a dithulano kua bofelong bja ditaba. Ka go realo go ka thwe, ke go rarollwa ga bothata bjola bo bego bo tsošitše hlogo bo sa kgone go boela morago goba go fetela pele.

Ge a ruma ditiragalo tša *Marangrang* Maloma o fo re:

Kgobalala: Bakgaga! Ke morongwa wa Kgoši Sekwati. Madira a gagwe a ntšhetše morago, gore ge le gana go mpha dipheko le dibetša tša Marangrang, re hlasele motse wa lena. Gape le se itebatše gore o le romile gore le mo swarele nonyana ya gagwe. O be a theile, gomme lena le e bolaile sesolo e se na diphofa tša go itekela. A bjale Bakgaga ge ke theile nonyana gomme la e hwetša pele, la e tšea, e swanetšwe ke go feta le mang? Ga se ya mong wa molaba na? (letl.77).

Mongwadi o ruma tiragatšo ye ka tharano, go thulana/fapana le ka fao tlemollahuto e swanetšego go phethwa ka gona. Ke go re mo tlemollong ya lehuto, e lego thumong ya ditaba, ga gwa letelwa thulano ka gobane ke mafelelo a ditiragalo fao go fedišwago bothata goba diphapano le makatika ao a bego a diragalela molwantšhwa (le molwantšhi). Maloma yena o no diriša thulano.

Ka go realo thulano yeo e dirišwa bjalo ka thekniki ya go raraganya ditaba tša mafelelo a tiragatšo ye, go bopa phego. Taba yeo e gatelela phapano ya tlemollahuto ya kanegelohistori le nonwanepheletešannete ka gobane mo go nonwane go na le melao yeo e amago thumo, bjalo ka ge go na le melao yeo e amago matsemo le mafelelo, gomme melao yeo e bitšwa fomula ya mafetšo le ya matseno. Thumo yeo ya nonwane e lebane le go nolofatšwa ga ditiragalo gore di kwešišwe gabonolo ke batheeletša/bana.

7.3 THUMO

Go tlo rungwa ka go gatelela dikokwanekgolo tša go bontšha phapano ya kanegelohistori le nonwanepheteletšannete bjalo ka ge e le maikemišetšomagolo a nyakišišo ye, e lego papetšo ya thulaganyo le dielemente tša thulaganyo, e lego baanegwa, ditiragalo (le tikologo) magareng ga mehutangwalo ye.

Go lemogilwe gore thulaganyo ya kanegelohistori e bopilwe ka dikokwane tše nne, e lego kalotaba (matseno), tšwetšopele (le sethagodi), sehloa (e lego mmele) le tlemollahuto (thumo), go fapana le nonwanepheteletšannete ye e nago le dikokwane tše tharo (go ya ka fao go boletšwego ka gona mo kgaolong ya bohloano) tša thulaganyo, e lego matseno (kalotaba), mmele (tšwetšopele le sehloa) le mafetšo/thumo (tlemolahuto).

Ka kalotaba/thumo go gateletšwe matseno a ditiragalo, moo moanegwagolo, e lego molwantšhwa a kopanago le molwantšhi ka tlhohleletšo ya mohlohleletši. Sethagodi, e lego tiragalo yeo e hlolago thulano ya mathomo ya go lebana le molaetša wa kanegelo e kgatha tema ye bohlokwa ya go bopa mollwane magareng ga kalotaba/matseno le tšwetšopele. Ke go re thulano yeo e tšweletšwego ke sethagodi e bopa mollwane magareng ga dikokwane tše tše pedi (tša mathomo) tša thulaganyo, ge e le nonwanepheteletšannete.

Dielemente tše bohlokwa tša go bopa kalotaba ke baanegwa, ditiragalo le tikologo (nako le lefelo).

Mo go tšwetšopele (le sehloa) go boletšwe ka ga go direga le go rarana ga ditaba. Ka fao tharagano yeo go ka thwe ke lehuto leo le bofšago mo tiragalong ye nngwe le ye nngwe yeo e tšwelelago kanegelong. Go ka thwe tharagano yeo ke thulano yeo e lego gare ga baanegwa. Ka go realo thulano yeo e hlaolwa ke magato a dikgakgano goba dingangišano tše di godišago bothata go fihla sehloeng gare ga maikemišetšo a molwantšhwa le baanegwathuši.

Ka sehloa (ge e le kanegelohistori) gona kgaolo ye e gateletše gore se lebane le mefelelo a phišegelo. Ke ka fao go thwego ge e le thapo go ka thwego e ngangegile fao e lego gore e ka kgaoga nako ye nngwe le ye nngwe. Ke mafelelo a ngangego. Ke kgato ya go tšea maikemišetšo a moanegwa (molwantšhwa). Ke ka fao go thwego ke magato a khuduego ye kgolo, ao mo go ona baanegwa (molwantšhwa le molwantšhi) ba rumago dithulano tša bona. Go rumilwe ka go re sephetho seo (sa moanegwa) se nepiša tharollo ya mafelelo ya mathata.

Ka go nepiša thulaganyo ya kanegelo ya histori, ge go balwa ditiragalo tša thulaganyo ya kalotaba ya *Marangrang*, go tloga matsenong a ditaba go fihlela thulanong ya mafelelo ya tiragatšo ye, go lemogilwe tatelano ye e rilego ya ditiragalo. Le ge go le bjalo ditiragalo tše bohlokwa ke tše di lebanego le thulano ya go nepiša morero wa mongwadi ka ge di godiša maatlakgogedi, e lego yona phišegelo ya mmadi ya go balela sengwalo pele le pele.

Go hlatholotšwe gore tšwetšopele e lebane le dithulano tša kanegelo/tiragatšo; ke ka fao basekaseki ba e hlalošago gore ke kgakgano. Mollwane wa yona o lemogwa ka thulano ya mathomo ya kanegelo/tiragatšo yeo e bitšwago sethakgodi, e lego tiragalo ya go hlola kgakgano/thulano ya go lebana le morero wa sengwalo. Ka go realo tšwetšopele goba katološo ya ditiragalo e thoma thulanong ya bobedi; ke go re ka morago ga thulano ya mathomo yeo e lebanego le kalotaba gomme ya fihla ka thulano ya pele ga ya mafelelo mo kanegelong.

Go gatelelwa gore sehloa ke bofelo bja thulano; ke go re fao go felelago mathata, ga go sa tlo ba maatlakgogedi a mangwe. Ge go balwa *Marangrang* go ya pele, go lemogilwe gore ditiragalo tšeo tša sehloa, di lebane le temana ya mafelelo ya boselela ya go hlaloša polao ya *Marangrang*.

Mongwadi, Maloma, o rumile tiragatšo ya gagwe ka tharano, kgahlanong le ka fao tlemollahuto e swanetšego go phethwa ka gona. Ke go re mo tlemollong ya lehuto, e lego thumong ya ditaba, ga gwa letelwa thulano ka gobane ke mafelelo a ditiragalo fao go fedišwago bothata goba diphapano le makatika ao a bego a diragalela molwantšhwa. Maloma yena o no diriša thulano. Ka go realo thulano yeo e dirišwa bjalo ka thekniki ya go raraganya ditaba tša mafelelo a tiragatšo ye go bopa phego. Taba yeo e gatelela phapano ya tlemolahuto ya kanegelo-histori le nonwanepheteletšannete ka gobane mo go nonwane go na le melao yeo e amago thumo, bjalo ka ge go na le melao yeo e amago matsemo, gomme melao yeo e bitšwa fomula ya mafetšo le ya matseno. Thumo yeo ya nonwane e lebane le go nolofatšwa ga ditiragalo gore di kwešišwe gabonolo ke batheeletši (gagolo ba bana ba bannyane, thakanonwane).

KGAOLO YA SESWAI

8.1 THUMO

8.1.1 Matseno

Mo kgaolong ye ya seswai, e lego ya mafelelo, go yo akaretšwa dikgaolo ka moka tšeo di theilego lengwalonyakišišo le. Bjale go latela kakaretšo ya dikgaolo ka moka tša nyakišišo ye tše di šupago.

8.1.2 Kgaolo ya pele

Kgaolo ya pele e lebane le nyakišišo ge e nepiša nonwanepheleteletšannete le kanegelo ya histori ka tebelelo ya Sepedi. Nepišo ye bjalo e bohlokwa ka gobane go bonagala go na le thulano ya dikgopolo magareng ga tlhalošo ya dikgopolo tša nonwanepheleteletšannete (*'legend/fables'*) le kanegelo ya histori (*'historical narrative'*).

Le ge e le gore dinyakišišo ka botšona tša peleng tše mmalwa di hlalošitše kanegelo ya histori le nonwanepheleteletšannete, dikanegelo tša mohuta woo ka botšona di bonwa bjalo ka bothata bja bobedi mo nyakišišong ye. Ka fao ge, bothata bjo bja phapano ya dikgopolo tša mabapi le go hlaloša mareo a mabedi a, gape bo šetše bo lemogilwe peleng ke Msimang (1986:26), yoo a hlalošago gore taba yeo e no ba mafokodi a tlhalošo ya Bascom (1965:4) mabapi le pharela yeo ya go fapanya kanegelo ya histori le nonwanepheleteletšannete. Le ge go le bjalo, Msimang ga se a dira nyakišišo ye e tseneletšego ya bothata bjo, ka lebaka la gore maikemišetšo a nyakišišo ya gagwe e be e le go sekaseka khuetšo ya kanegelotšhaba mo dipading tša isiZulu, go feta go fapantšha dikgopolo tše mo dingwalong tšeo. Ka tsela yeo phapano ya ditlhalošo tša dikgopolo tše e sa šintše meno.

Mekgwa ya popego ya khwalithetifi e dirišitšwe mo nyakišišong ye go bontšha ka fao nonwanepheleteletšannete le kanegelo-histori di ka tsinkelwago ka go bapetšwa go tšwa lehlakoreng la dingwalo tša Sepedi.

Mo nyakišišong ye, tekolo ya dingwalo e tšweleditše gore go na le basekaseki ba seswai bao ba ngwadilego ka ga kanegelo ya histori le/goba nonwanepheleteletšannete mo dipolelong tša Seafrika, yona taba yeo e tlogo thuša nyakišišo ye. Banyakišiši ba ba hlokometšwego mo tshekatshekong ye e bile Vilakazi (1945), Mofokeng (1951), Moephuli (1972), Mathivha (1973), Marivate (1973), Oosthuizen (1977), Makgamatha (1987) le Bopape (1998).

Nyakišišo ye ke ya sebopego sa khwalithethifi ka gobane diteori tša go fapafapana tša mabapi le kanegelo-histori le dingwalo tša Sepedi, di nyakišišitšwe ka mokgwa wa phethagatšo ya tsinkelo ya sebopego sa kanegelo. Leedy (1981:119) o kwane le taba ya gore difiwa di tiiša mokgwanyakišišo. Ke ka fao, mokgwa wa khwalithethifi o amogetšwego (kgethilwego) nyakišišong ye. Ge sebopego sa sengwalo se hlalošwa go hlokometšwe matlalo a mararo a sengwalo, e lego diteng ka go gatelela sererwa, thulaganyo ka go hlatholla moko wa ditaba le mongwalelo ka go sekaseka ka go nepiša khuduego.

Nyakišišo ye, gagolo e nepiša papetšo ya nonwanepheteletšannete le kanegelo ya histori go ya ka tebelelo ya dingwalo tša Sepedi. Ka fao, go letetšwe gore phethagatšo ya nyakišišo ye e tlo thiba sekgoba se se tlogetšwego dinyakišišong tša peleng, gagologolo ge go lebeletšwe papetšo ya nonwanepheteletšannete le kanegelo ya histori go ya ka tlhalošo ya tebelelo ya dingwalo tša Sepedi. Mellwane ya phapano magareng ga dingwalo tše pedi tše, e tla tšweletšwa ka go ahlaahla moakanyetšo goba sebopego sa sengwalo sa Make, *Sello sa tonki le pere* (1963) le sa Maloma sa go bitšwa *Marangrang* (1972), go thekgwa tsenelelo le botebo tša tlhalošo gammogo le tshekatsheko ya sengwalo bjalo ka mohlala wa nonwanepheteletšannete le kanegelo ya histori.

8.1.3 Kgaolo ya bobedi

Mo thumong ya kgaolo ye, nyakišišo e akareditšwe ka tsela ya go tšweletša diponagalo tša go fapantšha dikgopolo tša nonwanepheteletšannete le nonwanekakanywa gammogo le kanegelonnete gore phapano yeo e tle e thuše mo tharolong ya mathata a tlhathollo ya sererwa sa nyakišišo ye.

8.1.3.1 Diponagalo tše bohlokwa tša nonwanephetelešannete

Diponagalo tša nonwanephetelešannete di tšewa bjalo ka tša dingwalo tša bokgabo. Taba ye e hlaloša gore kanegelo e lebane le mošomo wa go ngwala goba go thalwa wa go godiša thutabokgabo go ithuta dingwalo, bjalo ka dingwalo tša go swana tša naga le nako ye e itšego, ebile tša go thewa godimo ga thuto ye e itšego. Godimo ga moo di lebane le mešomo ka moka ya boikgopolelo.

Go gateletšwe gore nonwanephetelešannete e swantšha kanegelo le tsela ye e rilego ya bophelo: bophelo bja motho bo ka hlalošwa ka lehlakore le tee go thuša mmadi go lekola le go kwešiša tswalano yeo mmadi a swanetšego go e ela hloko. Go realo go ra gore kanegelo e hlohleletša boipiletšo go mmadi gore a itebelela ka tsela ye e rilego, yeo ka yona a swanetšego go itswalanya goba go se ikgweranye le moanegwa yo a rilego wa go loka goba wa go se loke.

Godimo ga moo mohola wo mongwe wo bohlokwa wa kanegelo ya mohuta wo, ke go tšweletša tekatekanyo bophelong bja batho: e ruta batho go lemoga bophelo bja mahlakore a mabedi, e lego bophelo bja go loka le bja go se loke.

Go rumilwe dikgopolo ka go tšweletša gore maikemišetšomagolo a kanegelo ya mohuta wo, ke gore, go re babadi ba tle ba ipshine ka yona, go swanetše go bopše bokgabo bja go tšweletša tlhago/bophelo ya mmakgonthe, le bokgoni bja tiragatšo ya kalo ya ditaba tša bophelo, gammogo le go katološa seo mmadi a se naganelago go ba sa therešo; go sa lebalwe gape le go oketša boitemogelo le go godiša kwešišo ya mmadi. Boipshino bja mohuta wo bo swanetše go dula bo le gona kanegelong ye bjalo ka ge e le sedirišwa sa mmakgomatha sa kanegelo / sengwalo. Ge go ka se be bjalo gona sengwalo sa mohuta wo se ka nyefiša moko wa mmadi a fetša a nyamile kgopolong ka ge a tlo be a kwele bohloko goba a robegile moyeng. Yona taba yeo e ka dira gore a fetše a arogane le sengwalo sa mohuta wo.

8.1.3.2 Diponagalo tše bohlokwa tša nonwanekakanywa

Go lemogwa gore nonwanekakanywa e hlohleletša kgopolo le go romela mmadi lefaseng la ditoro. Nonwanekakanywa ke kanegelo yeo modu wa yona o ikepetšego go dikanegelo tša setšo; ke ka lebaka leo e tšerego sebopego sa dikanegelo tša mohuta woo. Go tšwela pele go boletšwe gore mohutangwalo wo o akaretša nonwanephetelešannete ya setšo. Gantši dikanegelo tša mohuta wo di fela di bapetšwa le nonwane ya kakanyatlhalošo (*'myth'*), gape di tšewa go ba tše bohlokwa ka ge go thwe ke mokgwa wa go hlabolla kgopolo.

Nonwanekakanywa ke kanegelo ka ga tšeo di sego gona fao go tiišwago morero wa maleatlala goba maatla a tlhago a go se laolege. Boleng bja go ikgetha bja yona bo lebane le ditaba/ditiragalo tšeo di ka se tsogego di bile gona, efela ka gare ga kanegelo ye nngwe le ye nngwe go na le tatelano ya ditiragalo ye e nepagetšego yeo e ka tšewago gore ke therešo.

Maleatlala ga a hlagiše fela ditoro eupša a tšweletša gape lefase le tša lona gore ngwana goba motho yo mogolo a theeletše ka tlhokomelo le ka šedi go nyaka go bona mehlolo, ka gore go ipopela diswantšho le go gopodišiša ka botlalo go dira gore ngwana a amogele mohutangwalo wo. Ke ka fao lefase la nonwanekakanywa le bopilwego ka maleatlala fao mmadi a swanelwago ke go ikgafa go amogela maleatlala bjalo ka tšhušumetšo ntle le go emela ditlhalošo. Go realo ke go re mmadi a amogele tšeo di sa kgonegego, tšeo di fetago kgopolo ya gagwe. Ke ka fao go thwego nonwanekakanywa ke motheo wa dikanegelo tša bana; ke lefasana le lengwe leo le fago ponagalo ya go fapana le lefase la nnete fao maleatlala le maatla ao a feteletšwago di tšewago bjalo ka therešo; fao mathaithai e lego wona a fago kgonagalo ya go fihla lefasaneng leo.

Go gateletšwe gape le kgogedi ya maatla a go hloka tumelo moo go bopšago boikgopolelo le go batamela therešo ya ditaba. Ka gona go ka thwe ke kanegelo yeo e kgathago tema ye bohlokwa ya ditiragalo tše di sa kgonegego; gomme godimo ga moo e dikologilwe le ke maleatlala ka sebopego le ka tebanyo. Ke ka mokgwa woo go thwego tirišo ya nonwanekakanywa ga se fela thekniki eupša ke mokgwa wo mongwe wa go gopodišiša. Nonwanekakanywa e tšweletša bokgoni bja go hlola le go šomiša diswantšho. Gomme ke ka fao e bitšwago go ba papadišo ya kgopolo.

Ge go lekolwa nonwanekakanywa le papadi go ka thwe mohutangwalo wo o fapana le ye mengwe ka gobane wona o tshotshoma ka tsela ya mokgwa wa papadi go feta phethagatšo. Ka go realo nonwanekakanywa go ka thwe e dumelela ngwana go iteka bokgoni bjo a bo hweditšego go kgonthiša boitemogelo bja gagwe. Ke ka fao go kwa thwego mohutangwalo wo o fa bana sebaka sa go bapala ka diswantšho go kwešiša lefase la bona. Ka fao ge, go mothofatšwa ga diphoofolo tšeo di itshwarago bjalo ka batho le dibapadišwa, lefaseng la ngwana, go utolla kgonthe ya seo motho e lego sona. Taba yeo e ganetšana le tumelo yeo e rego nonwanekakanywa e tšweletša lefase le lengwe le go fetola therešo, ka gobane e ka šitiša motho go hlaloganya ka fao lefase la nnete le lego sona. Therešo ke gore ge batheetšwi ba laodišeditšwe kanegelo ya mohuta wo ba kgona go gopodišiša le go bona ka leihlo la moya sebopego sa selaodišwa. Go realo ke gore ge ngwana a bone seswantšho, gona kgopolo ya gagwe e thoma go aga go sona go feta go no gopola ka tše dingwe tša go hloka mohola.

Baanegwa ba nonwanekakanywa, mo bophelong bja bona, ba tloga lefaseng la nnete go ya lefaseng la boikgopolelo fao go diregago dimaka: diphoofolo di fetoga batho, di a bolela; go metša maswika goba go bolelwa polelo ya mehlolo. Go realo go ka thwe dikanegelo tšeo di šišitše ka mehlolo. Boikgopolelo ke mokgwa wo o itšego wa bokgabo wa go tšweletša lefase le lengwe. Ke go re mongwadi wa nonwanekakanywa o hlaloša lefase leo e sego la tlhago.

Ponagalo ye nngwe ya nonwanekakanywa e lebane le botelele bja kanegelo ya go se be le ditiragalo tša nnete ka gobane bana ga ba kgone go fapanya nnete le seo e sego therešo.

Nonwanekakanywa e tsoša kgahlego kgopolong ya ngwana. Mmadi/Motheeletši wa gona o gapeletšwa go ipopela dikgopolo tša tšeo di sego gona, le go itswalanya le batho ka dinako tšohle go tšwa mafelong ka moka. Le ge go le bjalo go thwe nonwanekakanywa e theilwe le go laolwa ke molao wa kgatako ya ka boomo ya tšeo di amogelegago ka bophara go ba tšeo di kgonegago.

Nonwanekakanywa e lebane le polelo ya maleba ya tlhago. Go anega ka botlalo ka tsela ya kgogedi, ka ga leeto la bophelo le ntwaga magareng ga botse le bobbe ke ponagalo ye nngwe ye bohlokwa ya sengwalo sa mohuta wo.

Mohola wa nonwanekakanywa o lebane le bokgoni bja go thabiša baanegelwa ka gobane mohutangwalo wo o kgona go huetša monagano wa ngwana fao letšhogo le fetošwago lethabo, gomme šedi ya bewa go tšeo e sego tša nnete (tša boikgopolelo), mola ka go le lengwe ngwana a dutše a bolokegile. Ka fao go ka thwe nonwanekakanywa e sepelelana le ka fao ngwana a bonago dilo ka gona ka gobane go bala le go thabiša ke magato ka moka a kgolo ya ngwana.

8.1.3.3 Diponagalo tše bohlokwa tša kanegelorato

Ka gare ga kanegelorato go na le bothata bjo bo swanetšego go rarollwa go tšweletša phenyo ya baanegwa ba babedi ba ba tswalanago ka lerato. Tswalano yeo e lebana le lerato leo le bopago motheo wa kanegelo.

Baanegwa ba kanegelorato ba bitšwa mogale le mogaleadi ka ge lerato la bona le tiile go tloga mathomong go fihla mafelelong a kanegelo ge baanegwa bao ba fetša ka go aga motse. Ke ka fao go thwego lerato la bona ke la nnete ka ge mafelelong le nepiša lethabo/lenyalo. Lerato la mohuta wo ke motheo wa thulaganyo fao mafetšo a lethabo a amantšhwago le go nyalwa ga mogaleadi. Go aga motse ga baratani ba ke go laetša phenyo ka ge lepheko leo le bego le ba šitiša bjale le tlošitšwe. Go fenyga ga mogaleadi ke seo babadi ba se thabelago, e lego tebanyo ya dikanegelorato. Kanegelorato e dirišitšwe bjalo ka seala go laetša tlhompho le lerato go basadi. Yo a ratago o tšwelela e le mofenyi/mogale; seala seo a se rwelego se laetša go hlompha motho yo a mo ratago.

Kanegelo ya mohuta wo e thabiša basadi ba mengwaga ya go fapana ka ge e bolela ka ga phethagalo ya ditumo / dikganyogo tša dinonwanekakanywa. Go ka thwe kanegelorato ke nonwanekakanywa ka ge e swantšha batho ba ba thabilego gape ba bakaone go feta le batho ba nnete; le gore ditiragalo di direga bjalo ka ge basadi ba duma/ kganyoga gore di direge.

8.1.3.4 Diponagalo tše bohlokwa tša kanegelonnete

Maikemišetšo a kanegelonnete ke go tšweletša seswantšho sa bophelo ka botlalo. Ke mohuta wa kanegelo wo o lekago go bontšha dipoelo tša nnete tša bophelo bja ka mehla tšeo di hlokotšwego ka šedi ye kgolo gore di emele bokgabo bja maemo a godimo. Ka go realo ke mošomo wa ditaba tša bokgabo go lebanya bophelo ka botshepegi le go bo bonagatša; le ge e le ka tshwantshokgopolo fela e be ka mekgwa ya go fapana bjalo ka botse le bobbe, go thabiša le go kweša bohloko, mekgwa ye mebotse le ye mebe. Go tšweletša dilo ka mokgwa wo di lego ka wona go sepelelana le tlhalošo ya nnete ya tlholego ya bophelo le go dira gore bo kgonege go swantšhwa ka mokgwa wa nnete.

Kanegelonnete e diretšwe go kgodiša mmadi, gore mmadi a kgolwe gore ke bophelo ka fao bo lego ka gona lefaseng la nnete. Ka gore ge moanegwa, tiragalo, lefelo e le tša nnete, gona di emela bophelo bja ka mehla ka gobane di hlaloša le go bontšha diponagalo tšeo di tsebjago, tšeo di emetšego motho lefaseng la nnete.

Bonnete bja mohutangwalo wo, ke go iša mmadi botebong bja go ikwešiša: go kwešiša maikutlo a gagwe, letšhogo le go hlaloganya lefase le a phelago go lona. Ke ka fao go thwego e thoma maamong ao nnete ka go utollwa ke motho ka boyena ka kwešišo le bohlae bja gagwe. Le ge go le bjalo go dumelwa gore dikanegelonnete di na le tebanyo, e lego seo se phethagatšwago ka gare ga bophelo bja moanegwa.

Ka go realo maikemišetšomagolo a dipadinnete ka moka ke maitekelo a go phethagatša ditiro tšela tša bobjana, efela ge go padile gore di phethagale, ke fao go tšwelelago pefelo goba boganka bja phatlalatša. Baanegwa ba mohuta wo ba hwetšwa gohle gomme ditiro tša bona ke tšeo di tlwaelegilego, ga ba hlohleletšege; gantši ba kopana le ditšhitišo tša go ba palediša go tšwa mathateng ao a bona.

Kanegelonnete ke ya nnete ge e hlaloša baanegwa gotee le diponagalo tša bona e le go fa mohlala bathong lefaseng la nnete. Go realo ke gore baanegwa ba amogelege bjalo ka ba nnete go mmadi, ba dire ditiro tšeo di dirwago ke batho ba nnete; diphoofolo di itshwara bjalo ka diphoofolo ka dinako tšohle. Tikologo (mafelo) ke yeo e hwetšagalago bjalo ka ditoropokgolo, dipolasa, bjalobjalo, gomme ditiro ke tša nakong ya bjale fao di bonalago goba di ka no ba di diragetše nakong ya kgale. Ke ka fao go thwego mmadi ge a fetša go bala kanegelo, o šetše a gwerane le baanegwa bjalo ka bakgotse; gomme go kgaogana le sengwalo seo, go swana le go arogana le bagwera bao.

Go gatela pele go thwe baanegwa ba kanegelonnete ke bao ba swaranego le ditiro tše di itšego tšeo di swarago kgahlego ya babadi, go ya ka felo le nako; gape go letetšwe gore ba (baanegwa) bontšhe maikutlo, boitemogelo, ditiro le boikarabelo; ntwaga ya go nyaka maemo, phišegelo, phihlelelo, go nyaka go bonwa, go kganyoga, mola go gola le khuetšo ya batho ba bangwe e le tše bohlokwa go hlola thulaganyo ya kgonthe.

Go na le mahlakore a mabedi a kanegelonnete, e lego mathatathata (*'problem realism'*) le mathata a phedišano (*'social issue realism'*), bobedi di beile šedi ya tšona go mathata (a nnete goba ao a kgonegago. Mathata ao e ka ba a go swana le go godiša ngwana e sego wa madi, tlhalano, bogole, bjalobjalo. Ke ka fao dikanegelonnete di amanago le tša malapa, mathata a segadikana le bommane. A mangwe a mathata ao molwantšhwa a kopanago le ona, e ka ba ao a hlolwago ke setšhaba bjalo ka kgethollo go ya ka morafe, bong goba maemo. Mathata ao ke ona motheo wa

thulaganyo le thulano, le gore thulano e ka ba go moanegwa ka boyena, magareng ga gagwe le setšhaba goba a ka thulana le moanegwa yo mongwe; gape moanegwa e ka ba motho yo a aparetšwego ke mathata moo a bilego a mo ntšha seriti sa gagwe sa bomotho bjalo ka ge go fela go direga dipading tšeo di nago le bofokodi, mola ka lehlakoreng le lengwe mathata a moanegwa a ka rarollwa ka mokgwa wa go itlhatlola. Ke go re tharollo e ka no se be bonolo, ya go hloka bonnete le toka.

Go bala mehutahuta ya dikanegelo tše, ngwana a ka kgona go tshela mellwane yeo e hlotšwego ke nako le lebaka; o tla kgona go oketša kgopolo ya gagwe le go nyalantšha setšo sa gagwe le ditšo tša batho ba bangwe, e lego seo se lego bohlokwa go phedišana le go itlhabolla ka boyena, le gore dikanegelo tšeo di hlaotšwego gabotse di kgona go bontšha kabelano le mohola wa ditšo tše dingwe. Ngwana o kgona go lemoga gore batho ka moka ba ba le phišegelo ya go swana le gore go tšona ka moka, tlemagano ya malapa le tswalano ke tše bohlokwa ka go lekana. Ka go realo go kopakopana le go abelana boitemogelo di swanetše go swarwa go lekana le nnete ka gohlegohle.

Go ka akaretša diponagalo tše, ka go re go kanegelonnete go lebanywa le go tšweletšwa ga seswantšho sa bophelo ka botlalo. Go ka thwe ke mohuta wa kanegelo wo o lekago go bontšha dipoelo tša nnete tša bophelo bja ka mehla gore di emele bokgabo bja maemo a godimo. Kanegelonnete e diretšwe go kgodiša mmadi, gore a amogele gore bophelo bo lebane le ka fao bo lego ka gona lefaseng la nnete

8.1.4 Kgaolo ya boraro

Kgaolo ye ya boraro e gateletše tlhathollo ye e tseneletšego ya go lebana le kgopolo ya kanegelo ya histori gore e tle e kwešišege gabotse mo tshepedišong ya tshekatsheko ya nyakišišo ye. Ka tsela yeo tlhalošo ya kgopolo ya kanegelo ya histori e lebantšwe le: (a) tlhalošo ya kgopolo ya kanegelo ya histori, (b) moanegwa wa kanegelo ya histori, (c) tiragalo ya kanegelo ya histori, (d) tikologo ya kanegelo ya histori le sebopego sa kanegelo ya histori: diteng.

Ka kgopolo ya histori go gateletšwe tiragalo yeo e lego ka gare ga kanegelo ya histori yeo e ithekgilego ka nnete, yeo e diregilego bogologolo, gomme ya fetišetšwa go tloga molokong wo go ya molokong wo mongwe ka molomo. Ke ka fao molaodiši wa ditiragalo tšeo go lego bonolo go yena go di laodiša ka gobane o hwetša di le gona; ga a itlhamele tšona.

Mabapi le moanegwa wa kanegelo ya histori go boletšwe gore go na le thulano ya go ama tlhathollo ya moanegwa yo a ka bonwago bjalo ka moetapele (e sego motho wa mehleng), ebile gape e le motho yo mogolo wa go ba le maatla a go rarolla mathata ao a kopanago le ona. Mola ka lehlakoreng le lengwe moanegwa yoo wa kanegelo ya mohuta wo gape a ka bonwa bjalo ka motho wa mehleng. Mathata ao nyakišišo e itebantše le ona ka ge ditlhalošo tše bjalo di ka hlola kgakanego go mmadi.

Malebana le tiragalo ya kanegelo ya histori gona go boletšwe gore ke tiragalo ya nnete ka gare ga kanegelo ya kanegelohistori, ka gobane gantši tiragalo yeo e ka ba ya go tumiša goba go sola, ka gobane e na le nepišo ye e itšego. Yona kgonthe yeo ya tiragalo ke elemente ye bohlokwa mo go mohutangwalo wo, ka ge e le karolo ya kanegelo. Ka lehlakoreng le lengwe nnete yeo e lego ka gare ga tiragalo ya kanegelohistori, e swanetše go hlatselwa ke dingwalo tše di rilego. Ka fao ge, bohlatse bja nnete yeo, ke yona tiragalo ya kanegelohistori, ka gobane ke mohuta wa tiragalo woo e lego gore le lehono go sa na le dika le dikana tšeo di bonalago tša yona. Go rumilwe ka go re tlhalošo ya tiragalo ya kanegelohistori e gopolega gabotse go phala ya nonwanepheteletšannete.

Tikologo ya kanegelohistori e arotšwe ka dikarolo tše tharo, e lego (a) seemo sa leago, (b) lefelo la tiragalo le (c) nako ya tiragalo. Dikarolwana tšeo di hlalošitšwe ka boripana go thuša kwešišo ya tikologo ye ya kanegelo ya histori.

Malebana le seemo sa leago go hlalošitšwe gore ke mokgwa woo setšhaba se phelago ka wona mo nakong le lefelong leo tiragalo ya histori e diregago go tšona. Go tiišitšwe gore seemo seo sa leago se lebane le moo mongwadi o tšweletšago dikgopolo tša go fapana mabapi le setšo, ditlwaelo le ditumelo setšhabeng seo se itšego.

Ge go hlalošwa lefelo la tiragalo ya kanegelohistori go nepišitšwe mabaka a go swana le dinoka, dithaba, dithokgwa, meedi le melala. Ka go realo lefelo la gona le bopša ke malapa le mašaka a dikgomo. Go thwe lefelo la tiragalo mo kanegelong ya histori le lebane le tiragalo ye e diregago mo lefelong leo le tlwaelegilego; moo go diregago dilo tša go swana le go rapa letšema la go hlagola gammogo le go loma ngwaga, go akaretšwa le go diša dikgomo, go ngwatha letsopa le gona go hlapa ka nokeng.

Ge go akaretšwa ditaba tša nako ya tiragalo go boletšwe gore kanegelo ya histori e theilwe godimo ga kgopolo e tee yeo e godišwago ke dikgopolwana tše di itšego. Ke go re kanegelo ya histori, bjalo ka sengwalokanegelo, le yona e bopilwe ka dikokwane tša sebopego sa sengwalo, e lego

diteng, thulaganyo (le mongwalelo – kgopolo ye ga se e hlalošwe nyakišišong ye ka lebaka la boahlamo bja yona). Dikgopolo tša thulaganyo (le mongwalelo) di hlalošitšwe ge go sekasekwa kanegelohistori ya *Marangrang* (1972).

Mo go sebopego sa diteng tša kanegelo ya histori go tsinketšwe ka botlalo dikokwane tša bogoši, histori, leago, politiki le setšo go ya ka fao di hlalošwago ke basekaseki ba bogologolo le ba sebjalebja gore go tle go lemogwa phapano ya mehutangwalo ye go swaraganwego le yona nyakišišong ye.

8.1.5 Kgaolo ya bone

Mo kgaolong ye go gateletšwe nepišo ya kgopolo ya diteng tša nonwanepheteletšannete ge e lebane le diponagalo tše di itšego tše di tšwelelago mo go mohutangwalo wo wa go thalwa ke Make wa go bitšwa *Sello sa Tonki le Pere*; bjalo ka go anega ka ga ditumelo, go anegela boipshino, go tsebiša bohlokwa bja tlemagano ya merafo, go gatelela bohlokwa bja tiragatšo, bohlokwa bja go ithuta go bala ka diswantšho, bohlokwa bja go boledišana le ngwana thwi, go lemoga melao ya setšhaba ya boitshwaro, go gatelela thuto ka tsela ya dikošana, dipapadinyana, ditemanatee le dithaloko, go ruta ka tsela ya tshwantšhokgopolo, e le go utolla ditiragalo, go beela nnete ka thoko lebakanyana, go homotša le ka moka tšeo bana ba nago natšo, bjalobjalo.

Ka fao ge, thulaganyo ye bjalo ya polelo mohutangwalong wo, e thuša kudu go phagamiša kwešišo, lerato, boipshino le tšhušumetšo mo thutong ya boitshwaro (thuto ya ka gae) ya ngwana. Go realo go gatelelwa bohlokwa bja mohutangwalo wo mo bophelong (go goleng ga) bja ngwana.

Mo kgaolong ye ya bohloko gape go gateletšwe tlhathollo ya diteng, mohlala e bile wa kanegelo ya histori ya Maloma ya go bitšwa *Marangrang* (1972), yeo e fapanago ka tlhalošo ya diteng tša mohutangwalo wo wa nonwane ya go bitšwa nonwanepheteletšannete (*Sello sa Tonki le Pere*). Phapano yeo e bontšhitšwe ka go hlaloša ka go nepiša kgopolo ya diteng tša kanegelo ya histori, e lego leago, bogoši, histori, politiki le setšo.

Ge leago le hlalošwa go gateletšwe dilo tše pedi tše bohlokwa, e lego (a) seemo sa leago le (b) lefelo la tiragalo. Godimo ga moo go boletšwe gape gore leago le nepiša gape le dintlha tša go swana le tlala, boloi, ntwana, malwetši le khudugo.

Dintlha tše go boletšwego ka tšona ka mo temang ya ka godimo di hlaotšwe le go hlalošwa ka gobane di nyalelane le tlhathollo ya diteng tša kanegelo ya histori ge e nepiša diteng bjalo ka kgopolo/lereo ye bohlokwa ya sebopego sa sengwalo sa mohuta wo wa kanegelo ya histori.

Ka fao ge, go rumilwe ka go hlaloša gore ge kanegelo ye ya histori e rungwa, go tlo lemogwa gore e ithekgilego ka nnete (le ge e le gore ke nnete ye e feteleditšwego: ditiragalo tša *Marangrang* ga di kgodiše – di feteleditšwe), yeo e diregilego bogologolo, gomme ya fetišetšwa go tloga molokong wo go ya molokong wo mongwe ka molomo. Ke ka fao molaodiši wa ditiragalo tšeo go lego bonolo go yena go di laodiša ka gobane o hwetša di le gona; ga a itlhamele tšona.

8.1.6 Kgaolo ya bohlanano

Mo kgaolong ye ya bohlanano go gateletšwe gore tlhathollo ya diteng, mohlala e bile wa tiragatšo ya histori ya Maloma ya go bitšwa *Marangrang* (1972), yeo e fapanago ka tlhalošo ya diteng tša mohutangwalo wo wa nonwane ya go bitšwa nonwanepheletešannete (*Sello sa Tonki le Pere*). Phapano yeo e bontšhitšwe ka go hlaloša ka go nepiša kgopolo ya diteng tša kanegelo ya histori, e lego leago, bogoši, histori, politiki le setšo.

Ge leago le hlalošwa go gateletšwe dilo tše pedi tše bohlokwa, e lego (a) seemo sa leago le (b) lefelo la tiragalo. Godimo ga moo go boletšwe gape gore leago le nepiša gape le dintlha tša go swana le tlala, boloi, ntwana, malwetši le khudugo.

Dintlha tše go boletšwego ka tšona ka mo temang ya ka godimo di hlaotšwe le go hlalošwa ka gobane di nyalelane le tlhathollo ya diteng tša kanegelo ya histori ge e nepiša diteng bjalo ka kgopolo/lereo ye bohlokwa ya sebopego sa sengwalo sa mohuta wo wa kanegelo ya histori.

Ka fao ge, go tlo rungwa ka go hlaloša gore ge kanegelo ye ya histori e rungwa, go tlo lemogwa gore e ithekgilego ka nnete (le ge e le gore ke nnete ye e feteleditšwego: ditiragalo tša *Marangrang* ga di kgodiše – di feteleditšwe), yeo e diregilego bogologolo, gomme ya fetišetšwa go tloga molokong wo go ya molokong wo mongwe ka molomo. Ke ka fao molaodiši wa ditiragalo tšeo go lego bonolo go yena go di laodiša ka gobane o hwetša di le gona; ga a itlhamele tšona.

8.1.7 Kgaolo ya boselela

Go lekotšwe dikokwanekgolo tša go gatelela phapano gare ga kanegelohistori le nonwanepheleteletšannete bjalo ka ge e le nepokgolo ya nyakišišo ye, e lego thulaganyo le dielemente tša thulaganyo tše pedi fela, e lego baanegwa le ditiragalo.

Go lemogilwe gore thulaganyo ya nonwanepheleteletšannete e theilwe ka dikokwane tše tharo, e lego matseno, mmele le thumo, go fapana le kanegelohistori ye e nago le dikokwane tše nne tša thulaganyo, e lego kalotaba, tšwetšopele sehloa le tlemolahuto.

Matseno a sengwalo se ke ao a tiwaelegilego, ka gobane a latela molao wa kanegelotšhaba wa matseno a dingwalo tša mohuta wo. Ke go re moanegi le batheeletši ba tseba melao yeo gabotse. Godimo ga moo sengwalo se bopilwe ka tirišo ya poeletšo ya sekafoko ya go bitšwa fomula, goba sehlophantšu, le ge e le lefoko goba sehlophafoko seo se bušeletšwago gannyane goba ka ntle ga phetogo. Go ka thwe fomula yeo e lebane le tiragatšo go tloga moo mathomong. Mohola wa tiragatšo yeo ke go emiša kgopolo/monagano ya ngwana ka ditsetsenkwane.

Go nepišitšwe diponagalo tša mmele wa nonwanepheleteletšanne bjalo ka kgopolo ye nngwe ye bohlokwa. Diponagalo tše ke baanegwa, e lego mosenyi le sehvirihwiri goba moanegwahlaedi le moanegwaphethegi bao ba lebanego le karolo ya boanegwa gammogo le ditiragalo.

Thumo yona e lebane le go šomiša fomula ya mafetšo/thumo, e lego mpho se seo sa mosela seripa! Mohola wo mogolo wa mafelelo a nonwane ke go ruma seo go bego go bolelwa ka sona. Nepo ya morumo/thumo ke go laetša batheeletši gore bjale ba ka buša moya ka ge kanegelo/nonwane e fihlile mafelelong.

8.1.8 Kgaolo ya bošupa

Go rumilwe ka go gatelela dikokwanekgolo tša go bontšha phapano ya kanegelohistori le nonwanepheleteletšannete bjalo ka ge e le maikemišetšomagolo a nyakišišo ye, e lego thulaganyo le dielemente tša thulaganyo, e lego baanegwa, ditiragalo le tikologo.

Go lemogilwe gore thulaganyo ya kanegelohistori e bopilwe ka dikokwane tše nne, e lego kalotaba (matseno), tšwetšopele (le sethakgodi), sehloa (e lego mmele) le tlemollahuto (thumo), go fapana le nonwanepheleteletšannete ye e nago le dikokwane tše tharo (go ya ka fao go boletšwego ka gona

mo kgaolong ya bohloano) tša thulaganyo, e lego matseno (kalotaba), mmele (tšwetšopele le sehloa) le mafetšo/thumo (tlemolahuto).

Ka kalotaba go gateletšwe matseno a ditiragalo, moo moanegwagolo, e lego molwantšhwa a kopanago le molwantšhi ka tlhohleletšo ya mohlohleletši. Sethakgodi, e lego tiragalo yeo e hlolago thulano ya mathomo ya go lebana le molaetša wa kanegelo e kgatha tema ye bohlokwa ya go bopa mollwane magareng ga kalotaba le tšwetšopele. Ke go re thulano yeo e tšweletšwago ke sethakgodi e bopa mollwane magareng ga dikokwane šeo tše pedi (tša mathomo) tša thulaganyo.

Dielemente tše bohlokwa tša go bopa kalotaba ke baanegwa, ditiragalo le tikologo (nako le lefelo).

Mo go tšwetšopele go boletšwe ka ga go direga le go rarana ga ditaba. Ka fao tharagano yeo go ka thwe ke lehuto leo le bofšago mo tiragalong ye nngwe le ye nngwe yeo e tšwelelago kanegelong. Go ka thwe tharagano yeo ke thulano yeo e lego gare ga baanegwa. Ka go realo thulano yeo e hlaolwa ke magato a dikgakgano goba dingangišano tšeo di godišago bothata go fihla sehloeng gare ga maikemišetšo a molwantšhwa le baanegwathuši.

Ka sehloa gona kgaolo e gateletše gore se lebane le mafelelo a phišegelo. Ke ka fao go thwego ge e le thapo go ka thwego e ngangegile fao e lego gore e ka kgaoga nako ye nngwe le ye nngwe. Ke mafelelo a ngangego. Ke kgato ya go tšea maikemišetšo a moanegwa (molwantšhwa). Ke ka fao go thwego ke magato a khuduego ye kgolo, ao mo go ona baanegwa (molwantšhwa le molwantšhi) ba rumago dithulano tša bona. Go rumilwe ka go re sephetho seo (sa moanegwa) se nepiša tharollo ya mafelelo ya mathata.

Ge go balwa ditiragalo tša thulaganyo ya kalotaba ya *Marangrang*, go tloga matsenong a ditaba go fihla thulanong ya mafelelo ya tiragatšo ye, go lemogilwe tatelano ye e rilego ya ditiragalo. Le ge go le bjalo ditiragalo tše bohlokwa ke tše di lebanego le thulano ya go nepiša morero wa mongwadi ka ge di godiša maatlakgogedi, e lego yona phišegelo ya mmadi ya go balela sengwalo pele le pele.

Go hlatholotšwe gore tšwetšopele e lebane le dithulano tša kanegelo/tiragatšo; ke ka fao basekaseki ba e hlalošago gore ke kgakgano. Mollwane wa yona o lemogwa ka thulano ya mathomo ya kanegelo/tiragatšo yeo e bitšwago sethakgodi, e lego tiragalo ya go hlola kgakgano/thulano ya go lebana le morero wa sengwalo. Ka go realo tšwetšopele goba katološo ya ditiragalo e thoma

thulanong ya bobedi; ke go re ka morago ga thulano ya mathomo yeo e lebanego le kalotaba gomme ya fihla ka thulano ya pele ga ya mafelelo mo kanegelong.

Go gatelelwa gore sehloa ke bofelo bja thulano; ke go re fao go felelago mathata, ga go sa tlo ba maatlakgogedi a mangwe. Ge go balwa *Marangrang* go ya pele, go lemogilwe gore ditiragalo tšeo tša sehloa, di lebane le temana ya mafelelo ya boselela ya go hlaloša polao ya Marangrang.

Mongwadi, Maloma, o rumile tiragatšo ya gagwe ka tharano, kgahlanong le ka fao tlemollahuto e swanetšego go phethwa ka gona. Ke go re mo tlemolong ya lehuto, e lego thumong ya ditaba, ga gwa letelwa thulano ka gobane ke mafelelo a ditiragalo fao go fedišwago bothata goba diphapano le makatika ao a bego a diragalela molwantšhwa. Maloma yena o no diriša thulano. Ka go realo thulano yeo e dirišwa bjalo ka thekniki ya go raraganya ditaba tša mafelelo a tiragatšo ye. Taba yeo e gatelela phapano ya tlemolahuto ya kanegelohistori le nonwanepheleteletšannete ka gobane mo go nonwane go na le melao yeo e amago thumo, bjalo ka ge go na le melao yeo e amago matseno, gomme melao yeo e bitšwa fomula ya mafetšo le ya matseno. Thumo yeo ya nonwane e lebane le go nolofatšwa ga ditiragalo gore di kwešišwe gabonolo ke batheeletši/bana.

9 ENGLISH SUMMARY

Legend and historical narrative: A Sepedi perspective approach

The study addresses the problem, already identified in 1986 by Msimang that definitions such as Bascom's (1965) fail to differentiate clearly between historical narratives and legends. To evolve a more accurate definition, this study considers two Sepedi dramas: Make's *Sello sa Tonki le Pere* and Moloma's *Marangrang* (1972).

The qualitative approaches (explain, interpret and compare) used in this study show that legends and historical dramas/narratives can be investigated by comparing them to identify differences between these genres. A narratological model suggested by Marggraff (1994) is used, considering three strata (layers) of a text: content, plot and style of writing. The topic, theme and atmosphere are explored, in that order, in the selected texts.

The analysis suggests that the differences between a legend and a historical drama/novel arise from two elements: characters and their actions. In a legend, there are three important pillars: the exposition, the body and the conclusion. The exposition of a legend has five formulaic features: *Kgalekgale* [long, long ago...], *Keleketla* [Give us more!], *E rile e le nonwane* [It is a tale...], and a reference to the narrator (*Nonwanenonwane!*) and the listeners (*Keleketla!*). Some sentences/phrases are repeated slightly or without a reply. The action ends with a concluding formula: *Se seo sa mosela seripa!* [That is the end of the tale]. The action focuses on a main character, and there may be some repetition of actions (a cycle). The time technique may be used. There is often symbolism. Other features include a song (repeated several times), which brings pleasure and/or pride, and sometimes sorrow. A song may play a role bigger than the narrative. The presence of these factors suggests a legend rather than a historical narrative.

The investigation shows that Make does not follow these rules for a legend, but elides actions he thinks the audience/reader already knows, inviting the audience/reader to participate in the narration. That implies that both the narrator and the audience know the 'rules' of a legend. Make seems aware that the exposition and conclusion of a legend are based on the use of repetition of formula (a clause, sentence or sentence cluster).

In legends, the characters tend to be flat (not rounded) – they are interpreted focusing on one idea only (using a phrase or short sentence), which is not a complete depiction of the character. Often

the author exaggerates to create humour. This study confirms that flat characters are typical of legends, adding to the artistic structure of this genre.

Make successfully uses three techniques (the cycle and journey techniques, and symbolism) in constructing *Sello sa Tonki le Pere*. A cycle is visible in the repetition of the prosecution of Tonki and Pere to illuminate their case, strengthening and simplifying the sentencing of those animals. Make compares life to a linear journey with a beginning (birth) and a conclusion (death). The phases of the journey symbolise stages of a human life. Make used animals as symbolic characters in this drama to represent real people. Tonki and Pere represent criminals. Kgomo and Nku fight for justice for those mistakenly judged guilty of witchcraft, and they represent the accused. Tau's household represents the capital (Judgement), while Kubu's household represents medicine.

A legend should end with a concluding formula: '*Mpho se seo sa mosela seripa!*', showing readers/listeners that they can relax, as the narration/fable has come to an end. Make does not use this formula, but ends his fable with '*Pula! Pula! Pula!!*'.

To explore the structure of a historical drama/narrative, Maloma's drama Marangrang was considered, focusing on the exposition, development, climax and denouement of the drama.

In the exposition of Marangrang conflict between Mapulana's children – Lethoke, Tšiane and Madikgake (Mokone of Maša) – who argue over traditional healing (and bravery). This plot suggests the presence of the shadow technique (a shadow focuses on the actions of a character which are similar to actions of another character to be introduced later in the play) (Mojalefa, 1997:35). As a traditional healer Lethoke is a shadow for Marangrang; he stands for Marangrang's actions. By contrast, Madikgake stands for all the tribes. This foreshadows conflict between Marangrang and the Bakgatla, Mašabela, Magolego, Mphahlele tribes. This conflict appeals to the audience/readers, who want to unravel these issues/themes.

The critical analysis of the exposition focuses on the characters, actions, time and atmosphere to show differences between a historical drama/narrative and a legend. The study reveals that in Marangrang.

As the two texts analysed, Marangrang and *Sello saTonki le Pere*, are both dramas. Dialogue is relevant as a technique. Maloma presents the truth about Marangrang's bravery, mischief and traditional healing power himself, in his dialogue, rather than through other characters, such as

Manala, to make the audience/reader see the truth, that Marangrang is a healer, a hero of healers and of mischief and true self-confidence.

When reading the actions of Marangrang from the beginning to the end of this drama one realises a particular sequence of actions. Moreover, the most important actions are those relevant to the conflict that focuses on the aim of the author as they invite the audience/readers to continue to watch/listen/read.

Maloma's ending deviates from the expectation that in the denouement, conflict between the protagonist(s) and the antagonist(s) is resolved. The drama ends in conflict, complicating the issues at the conclusion of the drama. This ending emphasises the contrast between denouement in a historical narrative/drama and a legend, because in a fable there are rules in the form of exposition and concluding formulas that simplify the action for the listeners, especially children.

In comparing a legend and an historical narrative/drama in Sepedi literature, this study fills a gap in the definition of these genres in Sepedi. Differences between the genres were revealed by critically analysing the design/structure of Make's *Sello sa Tonki le Pere* (1963) and Maloma's *Marangrang* (1972) as examples of these two genres.

9.1 KEY TERMS

Legend

Historical narrative

Content

Plot

Theme

Topic

Characters

Flat character

Technique

Comparison

10 METHOPO

1. Abrams, M.H. 1981. *A Glossary of literary Term*. New York, NY: Rinehart and Winston.
2. Abrams, M.H. 1988. *A Glossary of Literary Terms*. New York, NY: Rinehart and Winston.
3. Abrams, M.H. 1991. *A Glossary of Literary Terms*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.
4. Abrams, M.H.2005. *A Glossary of Literary Terms*. Stamford, CT: Thomson, Wadsworth Cengage Learning.
5. Altenbernd, L & L.L. Lewis 1966. *A Handbook of the study of Drama*. New York, NY: Macmillan Publishing Co.
6. Ashe, A. 1979. *The Art of Writing*. London: A Howard Wyndham 1.
7. Babbie, E. 1996. *Survey Research Methods*. 2nd edition. Belmont, CA: Wadsworth.
8. Bacchilega, C. 1997. *Postmodern Fairy Tales, Gender and Narrative Strategies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
9. Baldick, C. 1990. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Oxford University Press.
10. Baldick, C. 2008. *Dictionary of Literary Terms*. New York, NY: Oxford University Press.
11. Banton, M. (Ed.) 1965. *Political Systems and the Distribution of Power*. London: Tavistock Publications.
12. Barton, R. 1983. *Signposts to Criticism of children's literature*. Chicago: American Library Association.
13. Bascom, W. 1965. Forms of Folklore. Prose narrative. *Journal of American Folklore*, 778 (307) January/March, pp:3-20.
14. Behalves, M. & Caputi, P.2001. Introduction to quantitative research methods. An investigative approach. London: Sage.
15. Bock, P.K. (Ed.).1970. *Culture Shock. A reader in Modern Cultural Anthropology*. New York, NY: Alfred A. Knopf, Inc.
16. Bopape, M.L. 1998. Northern Sotho Historical Dramas: A Historical Analysis. D.Litt. at Phil. Thesis .Pretoria: University of South Africa.
17. Bopape, M.L. 1999. Oral history: A case of Marangrang in South African Journal *Folklore Studies*, Vol.10.No.1. pp:12-23.
18. Bottigheimer, R.B. 1986. *Fairy tales and society: Illusion, allusion and paradigm*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
19. Bottigheimer, R.B. 1996. *The Bible of the children: from the age of Guntenberg to the present*. New Heaven, NH: Yale University Press.
20. Bowra, C.M. 1992. *Heroic Poetry*. London: Macmillan & Co.
21. Brann, J.L. 1992. *The nature and Function of Fantasy in children's literature and the implications for book selection in libraries*. Pietermaritzburg: University of Natal.
22. Brenner, A. & Raddy, Y.T. 1990. *On humour and the comic in the Hebrew Bible*. Sheffield: The Almond Press.
23. Briggs, K.M. & Tongue, R.L.1969. *Folktales of England*. London: Routledge & Kegan and Paul.
24. Briggs, K.M. 1970. *A dictionary of British Folk-Tales in the English-Language: Incorporating the F.J. Norton collection*. London: Routledge and Kegan Paul.
25. Bromley, D.B. 1977. *Personality Description in ordinary Language*. London: Wiley.
26. Brooks, C., Purser, J.T. & Warren, R.P. 1975. *An approach to Literature*. Eaglewood Cliffs: Prentice Hall.
27. Bulfinch, J.T. 1993. *The Golden Age of Myth and Legends. The Classical Mythology of the Ancient World*. Ware: Wordsworth References.

28. Buttler, C. 2006. *Teaching Children's Fiction*. London: Palgrave Macmillan.
29. Canonici, N.N. 1985. C.L.S. Nyembezi's use of Traditional Zulu Folktales in the IGODA Series of School Readers. MA dissertation. Durban: University of Natal.
30. Canonici, N. 1987. *The Inganekwane Tradition (two booklets)*. Durban: University of Natal Press.
31. Canonici, N.N. 1987. *Inganekwane I*. Durban: University of Natal.
32. Carlsen, G.R. 1980. *Books and the teenage reader: a guide to teachers, librarians, and parents*. 2nd Revised Edition. New York, NY: Harper and Row.
33. Carpenter, H. & Pitcher, M. 1984. *Oxford companion to children's Literature*. London: Oxford University Press.
34. Carter, R. & McRae, J. 1997. *The Routledge History of Literature*. London and New York: Routledge.
35. Casswell, C.E. 1962. *The Native Tribes of the Transvaal*. Pretoria: University of South Africa.
36. Chiari, J. 1960. *Realism and Imagination*. London: Barrie and Rockcliff.cop.
37. Chiaro, D. 1992. *The Language of Jokes: Analysing Verbal Play*. New York: Routledge.
38. Chukovsky, K. 1968. *From two to five*, R.er .ed, Berkeley .California: University of California Press.
39. Clarke, K.W. & Clarke, M.W. 1965. *Introducing Folklore*. London: Holt, Reinhart & Winston, Inc.
40. Cohen, B.B. 1973. *Writing about Literature*. Glenview, Illinois and London: Scott Foresman.
41. Cohen, B.B. 1978. *Writing about Literature*. Glenview, Illinois: Scott Foreman.
42. Cope, T. 1968. *Izibongo: Zulu Praise Poems*. Oxford: Clarendon.
43. Courtlander, H. 1977. *A Treasury of African Folklore, the Oral Literature, Traditions, Myths, Legends, Epics, Tales, Recollections, Wisdoms, Sayings and Humour in Africa*. New York, NY: Crown Publishers, Inc.
44. Croce, B. 1970. *History as the story of liberty*. London: University of America Press.
45. Cuddon, J.A. 1982. *A Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Blackwell.
46. Cuddon, J.A. 1991. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Cambridge, Mass: Basil Blackwell.
47. Cuddon, J.A. 1998. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Cambridge: Basil Blackwell Inc.
48. Cuddon, J.A. 1998. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Cambridge: Penguin.
49. Da Silva, R. 1991. *Alseviés International Dictionary of Literature and Grammar*. Amsterdam: Elseviés Publishers.
50. Davies, S. 1992. *Reading Roundabout Children's literature*. Pietermaritzburg: Shutter and Shooter (Pty) Ltd.
51. Davies, M.W. 1992. *Peter Maxwell a composer for young performers: some original compositions on the Gasio of h*. Johannesburg: (s.n.).
52. Daymon, C. & Holloway, I. 2002. *Qualitative Research Methods in Public Relations and Marketing Communications*. London & New York, NY: Routledge.
53. Delius, P. 1983. *The Land Belongs to us. The Pedi polity, the Boers and the British in the nineteenth Century in the Transvaal*. Johannesburg: Ravan Press
54. Dikgale, E. 1988. Dingwalo tša J.R.D. Rakoma. M.A. dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
55. Donelson, K.L. & Nilson, A.P. 1989. *Literature for Today's Young Adults*. Glenview, Ill: Scott, Foresman and Company.

56. Donelson, K.L. 1989. *Literature for today's young adults*. 3rd Edition. Glenview Ill: Scott, Foresman and Co. & Harper Collins.
57. Dorson, R.M. 1978. *Folklore or Fakelore*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
58. Dundes, A. (Ed.) 1984. *Sacred Narrative: Reading in the Theory of Myth*. London: University of California Press.
59. Dusing, S. 2002. *Traditional Leadership and Democratisation in Southern Africa. A Comparative Study of Botswana, Namibia and South Africa*. Hamburg: Transactional Publishers.
60. Egof, S.A. 1992. *Canadian-Children's Books 1799-1939 in Special Collections and University Archives Division*. Columbia: University of British Columbia Library.
61. Egoff, S. 1973. *If that Don't Do no Good. That Won Do no Harm. The uses and dangers of mediocrity in children's Literature*. New York: R.R. Bowler Co.
62. Elias, T.O. 1956. *The Nature of African Customary Law*. Manchester: Manchester University Press.
63. Ember, C.R. & Ember, M. 1995. *Anthropology. A Brief Introduction*. Second Edition. New Jersey, NJ: Prentice Hall Inc.
64. Fallers, L.A. (Ed.) 1964. *The Kings Men. Leadership and Status in Bunganda on the eve of independence*. Nairobi: Oxford University Press.
65. Ferguson, I., King, M., Ryan, P., Scherzinger, K. & Williams, M. (Eds.). 1989. *Cross Currents. An Anthology of Short Stories*. Pretoria: Acacia.
66. Finnegan, R. 1970. *Oral Literature in Africa*. London: Oxford University Press.
67. Fleishman, A. 1971. *The English Historical Novel .From Walter Scott to Woolf*. Baltimore, M.D. Johns Hopkins University Press.
68. Forster, E.M. 1927. *Aspects of a Novel*. London: Edward Arnold.
69. Fortes, M. & Evans-Pritchard, E.E. (Eds.) 1967. *African Political Systems*. London: Oxford University Press.
70. Fowler, R.1991. *A Dictionary of Modern Critical Terms*. London and New York: Routledge and Kegan Paul.
71. Freud, S.1960. *Jokes and their relationship to the unconscious*. London: Routledge and Kegan Paul.
72. Furneaux, R. 1975. *Primitive Peoples*. London: David & Charles.
73. Garagozov, R. 2008. Historical Narratives, Cultural Traditions and Collective memory in the central Caucas. *Journal of Russian and East European Psychology*, Vol. 46. No.2. March-April 2008. Pp:357.
74. Garcia, E.C. & Patrick, W.R. 1962. *Realism and Romanticism in Fiction an Approach to the Novel*. Chicago: Auburn University: Scott, Foresman and Company.
75. Gelfand, M. 1956. *Medicine and Magic of the Mashona*. Cape Town:
76. Georges, R.A. 1969. Towards understanding of Story-telling events. *Journal of American folklore*, Vol. 82. Oct. 1069, **pp.313-328**.
77. Gluckman, M. 1963. *Order and Rebellion in Tribal Africa*. London: Cohen & West.
78. Gluckman, M. 1971. *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. Oxford: Basil Blackwell
79. Goody, J. 2010. *Myth, Ritual and the Oral*. Singapore: Cambridge University Press.
80. Grace, J. 1965. *Response to Literature*. New York: Forham University: McGraw-Hill Book Company.
81. Gray, M. 1989. *A Dictionary of Literary Terms*. New York: Longman York Press.
82. Groenewald, P.S. 1991. *Sesotho sa Leboa*. Dingwalo. Pretoria.Yunibesithi ya Pretoria.
83. Groenewald, P.S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 1*. Pretoria: Via Afrika.
84. Groenewald, P.S. 1995. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 4*. Pretoria: Via Afrika.
85. Groenewald, P.S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 2*. Pretoria: Via Afrika.
86. Groenewald, P.S. 1991. *Sesotho sa Leboa B.A.(Honase) Dingwalo*.Pretoria:

- Yunibesithi ya Pretoria.
87. Guma, S.M. 1967. *The Form, Content and Technique of Traditional Oral Literature in Southern Sotho*. Pretoria: J.L. van Schaik.
88. Guralnik, D.B. 1976. *Wester's New English Dictionary of the American Language*. New York: William Collins & World Publishing Co., INS.
89. Haines, C. 1963. *Assessing students' written work: marking essays and reports*. London, New York, NY: Routedgetalmer.
88. Haines, H.E. 1963. *What is in a novel?* New York & London: Columbia University Press.
89. Halperin, J. 1974. *The theory of the Novel. New Essays*. New York: Oxford University Press.
90. Harries, C.L. 1923. *The Law and Customs of the Bapedi and the Cognate Tribes of the Transvaal*. Johannesburg: Hortors Limited.
91. Hawthorn, J. 2000. *A Glossary of Contemporary Literary Theory*. London: Edward Arnold.
92. Heese, M. & Rawson, R. 1988. *The New Owl Critic: An introduction to Literary Criticism*. Cape Town: Nasou.
93. Hickman, H.R. 1989. *Analysis for knowledge-based systems: a practical guide to KADS methodology*. New York, NY: Horwood.
94. Hill, D.J. 1988. *Humour in the classroom*. Illinois, Springfield: Charles C. Thomas Publishers.
95. Hirsch, E.D. 1967. *Validity in Interpretation*. New Haven, CT: Yale University Press.
96. Hofstede, G. 1990. *Culture and Organizations, software of the mind, intellectual co-operation and its importance for survival*. New York, NY: McGraw Hill, International (UK) Limited.
97. Holman, C.F. 1972. *A handbook of Literature*. New York, NY: Odyssey Press.
98. Hooker, M.D. 1983. *The message of Mark*. London :Epworth Pr.
99. Howtorn, J. 2005. *A Glossary of Contemporary Literary Theory*. London: Edward Arnold.
100. Huck, C.S., Helper, S. & Hickman, J. 1989. *Children's Literature in the elementary school*. New York, NY: Narcount Brace College Publisher.
101. Hunt, P. & Lenz, M. 2001. *Alternative worlds in fantasy fiction*. London: Continuum.
102. Hunt, A.E. 1990. *Die verhaal van die bome: 'n tradisionale volksverhaal*. Kapstad: Tafelberg.
103. Hunt, P. 1990. *Children's Literature*. New York and London: Routledge.
104. Imscher, W.F. 1981. *The Holt Guide to English, A Comprehensive Handbook of Rhetoric, Language and Literature*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.
105. Irwin, W.R. 1976. *The Game of the Impossible: A Rhetoric Fantasy*. Urbana: University of Illinois Press.
106. Jeffares, A.N. 1969. *Scott's Mind and Art, Essays*. New York, NY: Barnes & Noble.
107. Johnson, A. 1965. *The historian and historical evidence*. Port Washington, NY: Kennikat Press.
108. Johnson, O. 1962. Unspeakable Histories: Terror, Spectacle and Genocidal memory. *Modern Language Quarterly*, 70 (1), pp: 97-116.
109. Junod, H.A. 1927. *The Life of a South African Tribe*. 2nd Edition. ST .Martin's Street, London: Macmillan and Co. Limited.
110. Junod, J.H. 1962. *The Life of the South African Tribe*. New York ,NY: University Book, Inc.
111. Kent, S. (Ed.) 1996. Cultural diversity among the twentieth-century Foragers. An

- African Perspective. Cambridge: University of Cambridge.
- 112 Kerkhoff, E.I. 1962. *Kleine Deutsche Stilistik*. Bern: Francke Verlag.
- 113 Kessing, F.M. 1958. *Cultural Anthropology: The Science of Custom*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.
- 114 Keuris, M. Grobler, G.M.M., Van Der Merwe, A. & Serudu, S.M. 1997. *Pukukgakollo ya Baithuti*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- 115 Kgatla, P.M. 2000. Kgolo, Tšwetšopele le Katlego ya Kanegelokopanaya Sepedi, 1951-1999. Thesese ya bongaka. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
- 116 Kiwanuka, M.S.M. (Ed.) 1971. *Historical Texts of Eastern and Central Africa I. The Kings of Buganda*. Kampala: East African Publishing House.
- 117 Knowles, M. & Malmkjaer, K. 1996. *Language and Control in Children's Literature*. London: Routledge
- 118 Kohn, J.M. 1992. *Witches, orges and the Devil's daughter: encounters with evil in fairy tales* 1st Edition. Boston, Shambhala; New York, NY: Random House, Inc.
- 119 Krappe, A.H. 1930. *The Science of Folk-lore*. London: Methuen.
- 120 Langer, K.S.K. 1953. *Feeling and forms*. New York: Scribner.
- 121 Langer, S.W. 1953. *Casserer and Langer on myth: an introduction*. New York, NY. Garland Pub.2000.
- 122 Lazarus, A. & Smith, H.W. 1983. *A Glossary of Literature and Comparison*. Illinois: Urban.
- 123 Le Guin, U.K. 1992. *The left hand of darkness*. London: Orbit.
- 124 Lebaka, K.J. 2006. Kanegelorato ya Sepedi. Thesese ya Bongaka. Pretoria: University of Pretoria.
- 125 Leedy, P.D. & Ormrod, J.E. 2013. *Practical Research, Planning and Design*. Tokyo: Pearson.
- 126 Leedy, P.D. 1981. *Practical Research, Planning and Design*. New York, NY: University of Hampshire Press.
- 127 Leedy, P.D. 1985. *Practical Research, Planning and Design*. 7th edition. New York, NY: University of Hampshire Press.
- 128 Lekganyane, E. M. 2002. Tihalošo ya semelo sa moanegwa dingwalong tša Sepedi. Thesis ya Bongaka. Pretoria: Yunibeithi ya Pretoria.
- 133 Lekganyane, E.M. 1997. *Noto-ya-Masogana*: Padi ya Boitshwaro. Thesese ya M.A. Pretoria: Yunibesthi ya Pretoria.
134. Lévi-Strauss, C. 1955. *Structural Anthropology*. London: Allen Lane.
135. Levitas, B.1983. *Ethnology an introduction to the peoples and cultures of Southern Africa*. Cape Town: Oxford University Press.
136. Lewis, C.1982. *Of this and the other words*. London :Collins.
137. Lindenberger, H. 1975. *Historical Drama. The Relation of Literature and Reality*. Chicago, IL & London: University of Chicago Press.
138. Losambe, L. (Ed.). 1996. *An Introduction to the African Prose Narrative*. Pretoria: Kagiso Tertiary.
139. Lukacs, G. 1965. *The Historical Novel*. Trans. H. and S. Mitchell. London: Merlin.
140. Lukens, R.J. 1995. *A critical Handbook of children's literature*. 5th Edition. New York, NY: Harper Collins.
141. Lukens, R.J. 1995. *A Critical handbook of children's literature*. Oxford: Miami University, Ohio Harper Collins College Publishers.
142. MacGaffey, W. 1986. *Religion and Society in Central Africa. The BaKongo of Lower Zaire*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

143. Magapa, N.I. 1997. Papetšo ya dikanegelotseka tša Lebopa. Thesese ya M.A. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
144. Maila, R.A. 1997. Tshekatsheko ya *A mo swina ngwanana' thakana* Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
145. Make, H.M.I. 1963. *Sello sa Tonki le Pere*. Pretoria: J.L. Van Schaik.
146. Makgamatha, P.M. 1987. Characteristics of Northern Sotho Folktales: Their Form and Content. MA dissertation. Pretoria: University of South Africa.
147. Makgopa, M.A. 1996. Sebopego sa theto. Honours Students. Unpublished. Thohoyandou: University of Venda.
148. Makwela, A.O. 1977. E.M. Ramaila, The writer. MA. Dissertation. Pietersburg: University of the North.
149. Maloma, M.L. 1972. *Marangrang*. Pretoria: J.L Van Schaik.
150. Maredi, H.P. 1963. *Tlala ya Mohlopi*. Pretoria: J.L Van Schaik.
151. Marivate, C.T.D. 1973. Tsonga Folktales: Form, Content and Delivery. MA dissertation. Pretoria: University of South Africa.
152. Maruma, M.W. 2012. Kgegeo dingwalong tša Sepedi. Thesese ya Bongaka. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
153. Marwick, A. 1993. *The Nature of history*. 3rd Edition. Hampshire: Macmillan.
154. Mashilo, P.M., J.N. Mohlamonyane le J.P. Maripane. 1989. *Mokaka' kgomo 3*. Pietermaritzburg .Shutter & Shooter.
155. Masola, I.S. & Kgatla, P.M. 1994. *Makgonatšohle*. Johannesburg: Shutter & Shooter
156. Mathibe, M.A. 2011. Sengwalo ke seiponi sa mabaka. Thesese ya bongaka. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
157. Mathivha, M.E.R. 1973. A Survey of Literary Achievement in Venda: From the Earliest Beginning to 1970. D.Litt. Thesis. Pietersburg: University of the North.
158. Maxwell-Mahon, W.D. 1984. *Van Schaik's Creative Writing*. Pretoria: J.L.van Schaik.
159. Maybin, J. & Watson, N.J. 2009. *Children's literature, Classic Texts and Contemporary Trends*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
160. McCullagh, B. 1984. *Justifying Historical Descriptions*. Cambridge: Cambridge University Press.
161. McDonell, H.C. & E.M. Cohen 1979. *Literature and Life*. Illinois. Scott Foresman.
162. McLennan, J.F. 1965. *Primitive marriage. An inquiry into the Origin of Capture in Marriage Ceremonies*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
163. Medalie, D. 2002. *E.M. Forster's Modernism*. New York, NY: Pelgrave.
164. Meyer, I.A. 1990. Letterkundeondering in 'n Demokratiese Suid Afrika: 'n Eklektiese Benadering met Teksevervaring as Leestrategie. M.A. Verhandelking. Pretoria: Universiteit van SA.
165. Mobley, J.1983. *Signposts to criticism of children's literature*. Chicago: American Library Association.
166. Mocke, H.A. & Wallis. H.C. 1986. *Exploring history Standard 8*. Goodwood: Via Afrika Limited.
167. Moephuli, M.I. 1972. The Structure and Character in the Cyclic Folktales in Southern Sotho. M.A. Dissertation. Pretoria: University of South Africa.
168. Mofokeng, S.M. 1951. A Study of Folktales in Sotho. MA dissertation .Johannesburg: University of the Witwatersrand.
169. Mogapi, K. 1994. *Tshekatsheko ya dikwalo: Padi*. Gaborone: Longman Botswana (Pty) Limited.
170. Mojalefa, M.J. 1993. Tshekatsheko ya *Sebilwane* bjalo ka thetokanego. M.A. dissertation. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
171. Mojalefa, M.J. 1995. Pego ya Peakanyo ya Nyakišišo ya Makxotlho (Lekgothoane).

- Thesese ya Bongaka. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
172. Mojalefa, M.J. 1995. Ntlhahle ya Bobedi (BA) Sepedi 202. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
 173. Mojalefa, M.J. 2007. *Kgolo le Tšwelopele ya Mongwalo le Mopeleto wa Sepedi (1862-2003/4)*. Pretoria: Department of Arts and Culture.
 174. Molema, S.M. 1920. *The Bantu: Past and Present. An Ethnographical and Historical Study of the Native Races of South Africa*. Edinburg : W. Green & Son, Limited.
 175. Molema, S.M. 1963. *The Past and the Present*. Cape Town: C. Struik.
 176. Moloi, A.J.M. 1973. The Southern Sotho Novel. D.Litt. et. Phil. Thesis. Pietersburg: University of the North.
 177. Mönnig, H. 1967. *The Pedi*. Pretoria: J.L. Van Schaik.
 178. Mothapo, M.A. 1996. The pedagogic effect of youth Literature on Second Language Students. M.Ed. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
 179. Mouton, J. 1996. *How to succeed in your Master's and Doctoral Studies. A South African Guide and Resource Book*. Pretoria: J.L.Van Schaik.
 180. Msimang, C.T. 1986. Folktale influence in the Zulu novel. MA dissertation. Pretoria: University of South Africa.
 181. Muller, P. 1979. *Myths and Legends of Southern Africa*. Cape Town: TV Bulpin Publications (Pty) Ltd.
 182. Munslow, A. 1997. *Deconstructing history*. London and New York: Routledge.
 183. Murray, F.M. 1996. *The Problem of style*. London: Oxford University Press.
 184. Murray, I. 1979 (Ed.). *Oscar Wilde: Complete Shorter Fiction*. New York, NY: Oxford University Press.
 185. Murry. F.M. 1979. *The Problem of Styles*. London: Oxford University Press.
 186. Nelson, T.G.A. 1990. *Comedy: An introduction to Comedy in Literature, Drama and Cinema*. Oxford New York, NY: Oxford University Press.
 187. Nichols, L. 1971. *Insinuation: The tactics of English Satire*. Mouton: Hague LTD.
 188. Nkgaruba, N. & Tšhipintšulana, M. 2011. *Montshepetšabošego ke mo leboga bosele*. Mphato 12. Pretoria: Actua Press.
 189. Nkonki, G. 1968. The Traditional Prose of the Ngqika. M.A. Dissertation. Pretoria: University of South Africa.
 190. Nokaneng, M.B. & Louwrens, L.J. 1997. *Segagešo*. Pretoria: J.L. Van Schaik.
 191. Norton, C.P.J. 1983. *Instructor's resource guide to accompany through the eyes of the child, an introduction to children's*. Columbus: Mervil Pub. Co.
 192. Norton, D.E. 1983. *Through the eyes of the child: An introduction to children's literature*. Columbus, O.H.: Charles E. Merrill.
 193. Nwanunobi, C.O. 1992. *African Social Institutions*. Nsukka: University of Nigeria Press.
 194. Nzimiro, I. 1972. *Studies in Ibo Political Systems: Chieftaincy and Politics in Four Niger States*. London: Frank Cass.
 195. O' Connel, L. 1996. *Detective Fiction, C.A. Collection of Critical Essays*. New Jersey: Prentice Hall Inc.
 196. O'Connel, L. 1996. *When Rain Clouds Gather (Bessie Head)*. Tzaneen: Pro-Ed Syudu.
 197. Oakeshott, M. 1983. *On history and other essays*. Oxford: Basil Blackwell.
 198. Okpewho, 1992. *African Oral Literature, Backgrounds, Character, and Continuity*. Bloomington, IN & Indianapolis: Indiana University Press.
 199. Oosthuizen, M. 1977. A Study of the Structure of Zulu Folktales with Special Reference to the Stuart Collection, MA dissertation. Durban: University of Natal.
 200. Pearsall, J. 1999. *The Oxford Concise English Dictionary*. London: Oxford University Press.
 201. Petruso, T.F. 1991. Life Made Real (Characterization in the Novel since Proust and

- Joyce). Michigan: The University of Michigan Press.
202. Phala, R.S. 1999. *Thelenyane Batlabolela: Tiragatšo ya boitshwaro*. MA dissertation. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
203. Pillon, A.J.B. 1983. *Reaching young people through media*. Littleton. Colo: Libraries unlimited.
204. Potter, J. 1967. *Elements of Literature*. New York, NY. Odysley Press.
205. Propp, V. 1968. *Morphology of the Folktale*. Austin, TX: University of Texas Press.
206. Rabkin, E.S. 1976. *The fantastic in literature*. Princeton: Princeton University Press.
207. Rader, D.A. 1991. *Christian Ethics in an African Context, Focus on Urban Zambia*. New York, NY: Peter Lang.
208. Radway, J.A. 1949. *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
209. Ray, D.I., Quinlan, T., Sharma, K. & Clarke, T.A.O. 2011. *Reinventing African Chieftaincy in the Age of AIDS, Gender, Governance and Development*. Alberta : University of Calgary Press.
210. Reid, R. 2006. War and Remembrance: Orality, Literacy and Conflict in the Horn. *Journal of African Cultural Studies*. Volume 18, Number 1, pp: 89-103.
211. Renier, G.J. 1961. *History: Its purpose and method*. London: George Allen & Unwin Ltd.
212. Rottenstenier, F, 1978. *The Fantasy book, the ghostly, the gothic, the magical, the unreal*. London: Thames and Huson.
213. Salkind, N.J. 2012. *Exploring Research*. 8th edition. Tokyo: University of Kansas Press.
214. Sanders, A.L. 1978. *The Victorian Historical Novel 1840-1880*. London: The Macmillan Press LTD.
215. Scarlet, W.G, & Wolf, D. 1979. *When it's only make-believe. The construction of a boundary between fantasy and reality in storytelling*. San Francisco: Jossey-Bass.
216. Schapera, I. (Ed.) 1962. *Bantu Speaking Tribes of South Africa :An Ethnographical Survey*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
217. Schapera, I. 1956. *Government and Politics in Tribal Societies*. London: C.A. Watts and Co. Ltd.
218. Scheub, H. 1975. *The Xhosa Ntsomi*. Oxford: Oxford University Press.
219. Serudu, S.M. 1987. *The Novels of O.K. Matsepe .A Literary Study*. D.Litt. Thesis. Pretoria: University of South Africa.
220. Serudu, S.M. 1989. *Koketšatsebo*. Pretoria: De Jager-Haum.
221. Serudu, S.M. 1996. *Northern Sotho, Only Study Guide for NSE 203-Y*.Pretoria: University of South Africa.
222. Serudu, S.M. 1993. *The Novels of O.K. Matsepe: A Literary Study* .Pretoria: University of South Africa.
223. Serudu, S.M., Kgobe, D.M., Bopape, L.M. & Boshego, P.L 1991. *Northern Sotho Only Study Guide for NSE 203-Y*. Pretoria: University of South Africa.
224. Serudu, S.M., Grobler, G.M.M., Kgobe, D.M., Van der Merwe, A.P., Bopape, P.L. & Boshego, M.L. 1996. *Northern Sotho: Only Study Guide for NSE 203-Y*. Pretoria: University of South Africa.
225. Shaw, H.E. 1983. *The Forms of Historical Fiction, Sir Walter Scott and his successors*. Ithaca, NY & London: Cornell University Press.
226. Shipley, J.T. (Ed.). 1968. *Dictionary of World Literary Terms*. Boston, MA: The Writer.
227. Shipley, J.T. (Ed.). 1970. *Dictionary of World Literary Terms*. Totowa, NJ: Littlefield, Adams & Co/Boston, MA: The Writer.
228. Shole, S.J. 1988. *Mefama ya diterama tsa Setswana*. Pretoria: J.L. Van Schaik.

229. Shole, S.J. 1983. *Setswana Literature in Gerard.g.s. Ed. Comparative literature in African Literatures*. Johannesburg: via Afrika
230. Shotwell, J.T. 1939. *The history of history. Morningside Heights*: Columbia University Press.
231. Souvage, J. 1965. *An introduction to the study of the Novel*. New York, NY: Wetenschappelijke Uitgeverij.
232. Stageberg, N.C. & W.L. Anderson. 1952. *Poetry as experience*. New York: American Book Company.
233. Sutherland, Z. & Arbuthnot, M.H. 1991. *Children and books*. New York: HarperCollins.
234. Swanepoel, C.F. 1990. *African Literature: Approaches and Applications*. Pretoria: De Jager-Haum.
235. Taylor, B.C. 2000. *Qualitative Communication Research Methods*. 2nd edition. Beverley Hills, CA: Sage.
236. Thobakgale, R.M. 2005. *Khuetšo ya O.K. Matsepe go bangwadi ba Sepedi. Thesese ya bongaka*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
237. Thompson, A. 1964. *The types of Folk-tale. A classification and Bibliography*. Verzeichnis der Märchentypen: FF Communications.
238. Tolkien, J.R.R. 1974. *Tree and leaf*. London: Unwin Books.
239. Tolkien, J.R.R. 2008. *Tolkien on fairy-stories*. London: HarperCollins.
240. Tolkien, B. 1979. *The Dynamics of Folklore*. Houghton: Muffin Company.
241. Torrend, T. 1921. *Specimens of Bantu Folklore from Northern Rhodesia*. Salsbury: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
242. Tosh, J. 1978. *Clan Leaders and Colonial Chiefs in Lango. The Political History of an East African Stateless Society C 1800-1939*. Oxford: Clarendon Press.
243. Tozzer, A. M. 1926. *Social Origins and Social Continuities*. New York, NY: The Macmillan Company.
244. Tshiyoyo, J.C. 2006. *A Guide to Researchers*. Pretoria: University of South Africa Press.
245. Tucker, N. 1982. Chesterton and children's reading. *Horn Book Magazine*, 58(3), pp:269-276.
246. Turner, V.W. 1952. *The Lozi Peoples of North-west Rhodesia*. London: Ethnographic Survey of Africa.
247. Van Grop, J. 1984. *Lexicon van Literaire Terme*. Groningen: Wolters Noordhoff.
248. Van Luxemburg, J., Bal, M. & Westjijn, G. 1982. *Inleiding in die Literatuurwetenskap*. Muiderberg: Countinho.
249. Van Vuuren, K. 1994. *A Study of indigenous children's literature in South Africa*. Cape Town: University of Cape Town.
250. Vansina, J. 1985. *Oral Tradition as History*. London: James Currey Ltd.
251. Varga, E. 1997. *Reading the Readers. South African Romance. Readers and their Novels*. M.A. Dissertation. Johannesburg: University of the Witwatersrand.
252. Viguers, R.H. 1983. *A critical history of children's Literature*. New York, NY: Macmillan Company.
253. Viguers, S.T. 1983. Nonsense and the Language of Poetry. *Signal*, 42, pp:137-149.
254. Vilakazi, B.W. 1945. *Oral and Written Literature in Nguni*. Doctoral Thesis. Johannesburg: University of Witwatersrand.
255. Viveló, F.R. 1994. *Cultural Anthropology. A Basic Introduction*. New York, NY: University Press of America.
256. Wales, K. 1989. *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman Ltd.
257. Wales, K. 1995. *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman.
258. Watson, R.A. 2009. *Man and Nature: An Anthropological Essay in Human Ecology*:

- Chicago: Harcourt Brace Inc.
259. Wellek, R. & Warren, A. 1996. *Theory of Literature*. London: Jonathan Cape.
260. White, H.W. 1984. 'The Question of narrative in contemporary historical theory.' *History and Theory*, Vol.23. No.1, pp:1-33.
261. Williams, J.M. 2010. *Chieftaincy, the State, and Democracy, Political Legitimacy in the Post-Apartheid South Africa*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
262. Wilson, C.P. 1979. *Jokes: Form, Content, Use and Function*. London: Academic Press. Inc. LTD.
263. Winks, T. 1980. *Detective Fiction C.A. Collection of Critical Essays*). New Jersey: Prentice Hall Inc.
264. Wood, M. 1978. *Tolkien's Fictions*. Berkeley. California: University of California Press.
265. Yelland, H, L., Jones, S.C.J. & Easton, K.S.W. 1983. *A handbook of Literary Terms*. London: Augus and Robertson.
266. Zipes, J. 1994. *Fairy Tale as Myth: Myth as Fairy Tale*. Lexington, KY: University Press of Kentucky.
267. Zipes, J. 2012. *Fairy Tales and the art of Subversion. The classical genre for the children and the process of civilization* 2nd edition. New York, NY: Taylor and Francis Group.